

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
Lesya Ukrainka Eastern European National University
Institute of Social and Political Psychology

p-2227-1376

e-2308-3743

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ

PSYCHOLOGICAL PROSPECTS

ВИПУСК 30 ISSUE 30

Луцьк
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки
2017

Рекомендовано до друку вченою радою Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 17 від 29.11.2017 р.)

Головний редактор

Лариса Засекіна Луцьк, Україна

Заст. головного редактора

Жанна Вірна Луцьк, Україна

Ольга Кочубейник Київ, Україна

Відповідальний секретар

Наталія Коструба Луцьк, Україна

Редакційна колегія

Вадим Васютинський Київ, Україна

Ярослав Гошовський Луцьк, Україна

Жанна Глозман Москва, Росія

Ігор Коцан Луцьк, Україна

Роман Тарабань Техас, США

Марія Ледзінська Варшава, Польща

Рієко Мацуока Токіо, Японія

Джон Маккейб-Янкі Норт Ньютон, США

Мирослава Мушкевич Луцьк, Україна

Любов Найдьонова Київ, Україна

Віталій Татенко Київ, Україна

Шилія Кенісон Оклахома, США

Марта Бойко Нью-Гейвен, США

Микола Слюсаревський Київ, Україна

Наталія Фоміна Рязань, Росія

Катерина Шкарлатюк Луцьк, Україна

Оксана Соловей Луцьк, Україна

Рецензенти: *Вірна Ж.* – доктор психологічних наук, професор Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

Гошовський Я. – доктор психологічних наук, професор Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

Засекіна Л. – доктор психологічних наук, професор Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

Кочубейник О. – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

Засновники: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України.

Журнал є науковим фаховим рецензованим виданням України, у якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за напрямом «Психологічні науки» (дивитися Додаток 12 до наказу МОН України від 12 травня 2016 р. № 515).

Адреса редакції: 43025, м. Луцьк, вул. Потапова, 9. Тел. (факс): (0332) 24-40-12.

Ел. адреса: psyrjournal@gmail.com

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 19837-9637 ПР від 11.04.2013 р.

Видавець: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13).

© Гончарова В. О. (обкладинка), 2017

© Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2017

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2017

*Approved by the Academic Council of Lesya Ukrainka Eastern European National University,
Record of proceedings # 17, 29.11.2017*

Editor-in-Chief

Larysa Zasiiekina Lutsk, Ukraine

Associate Editors

Zhanna Virna Lutsk, Ukraine

Olha Kochubeinyk Kyiv, Ukraine

Editorial Assistant

Natalia Kostruba Lutsk, Ukraine

Editorial Board

Vadym Vasiutynskyi Kyiv, Ukraine

Yaroslav Hoshovskyi Lutsk, Ukraine

Zhanna Glozman Moscow, Russia

Ihor Kotsan Lutsk, Ukraine

Roman Taraban Texas, USA

Maria Ledzinska Warsaw, Poland

Rieko Matsuoka Tokyo, Japan

John McCabe-Juhnke North Newton, USA

Myroslava Mushkevych Lutsk, Ukraine

Lubov Naidionova Kyiv, Ukraine

Vitaliy Tatenko Kyiv, Ukraine

Shilia Kenison Oklahoma, USA

Martha Boyko New Haven, USA

Mykola Sliusarevskyi Kyiv, Ukraine

Natalya Fomina Ryazan, Russia

Kateryna Shkarlatiuk Lutsk, Ukraine

Oksana Solovey Lutsk, Ukraine

Reviewers Prof. **Yaroslav Hoshovskyi** (Lesya Ukrainka Eastern European National University, Ukraine),
Prof. **Olha Kochubeinyk** (Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine),
Prof. **Zhanna Virna** (Lesya Ukrainka Eastern European National University, Ukraine),
Prof. **Larysa Zasiiekina** (Lesya Ukrainka Eastern European National University, Ukraine).

Founders: Lesya Ukrainka Eastern European National University,
Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

The Psychological Prospects Journal is a professional peer-reviewed scholarly periodical published semiannually, where results of Ph. D. and Doctoral theses in psychology can be published (see: Appendix to the Ministry of Education and Science of Ukraine decision # 515, issued 12th May, 2016).

Address: 9 Potapova St., Lutsk, 43025, Ukraine, tel.: +380332244012.

E-mail: psyprojournal@gmail.com

Certificate of State Registration of mass media # KV 19837-9637 PR issued 11.04.2013.

Publisher: Lesya Ukrainka Eastern European National University (13 Voli Prosp., Lutsk, 43025, Ukraine). Certificate of State Committee for Television and Broadcasting of Ukraine # DK 4513 issued 28.03.2013.

© Honcharova, V. (cover), 2017

© Lesya Ukrainka Eastern European National University, 2017

© Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, 2017

Ethics Statement

The author who submits an article to the journal explicitly confirms that the paper presents a concise, accurate account of the research performed as well as an objective discussion of its significance. A paper should contain sufficient detail and references to public sources of information. Fabrication of data is an egregious departure from the expected norms of scholarly conduct, as is the selective reporting of data with the intent to mislead or deceive, as well as the theft of data or research results from others. Authors must obtain permission for use of any previously published materials from the original publisher. Plagiarism constitutes unethical scholarly behaviour and is unacceptable.

All co-authors share equal degree of responsibility for the paper they co-author. Submitting the same manuscript to more than one journal concurrently is unethical and unacceptable.

By acknowledging these facts the authors bear personal responsibility for the accuracy, credibility, and authenticity of research results described in their papers.

The Journal is indexed and listed in:

Index Copernicus

Directory of Research Journals Indexing

Open Academic Journals Index

РИИЦ

Universal Impact Factor

Google Scholar

ResearchBib

Ulrich's Global Serials Directory.

International Scientific Indexing ISI

Scientific Journal Impact Factor

Scientific Indexing Service SIS

Polska Bibliografia Naukowa

ЗМІСТ

TABLE OF CONTENTS

Preface.....	7
Агаркова А. І. Кризи навчання у ВНЗ як чинник схильності до суїцидальної поведінки серед студентської молоді	8
Agarkova A. I. Crises in Education Processes at the Universities as Factor of Inclination to Suicidal Behavior Among Students	8
Бочелюк В. Й. Соціально-психологічні мотиви й механізми поведінки людини в суспільстві	18
Vochelyuk V. I. Socio-Psychological Drives and Mechanisms of Individual Behavior in Society.....	18
Вірна Ж. П., Галян А. І. Особистісні ресурси професійної адаптації майбутніх медичних працівників: концепція та емпірична верифікація	28
Virna Zh. P., Halian A. I. Individual Resources of Future Health Workers Adjustment to their Professional Activity: Concept and Empirical Verification	28
Дзюба Т. М. Ризики професійного здоров'я: від «неадекватного» стилю керівництва до трансформацій професійного самоствавлення педагога	39
Dziuba T. M. Risks of Occupational Health: From «Inadequate» Management Style to Transformation of Teacher's Professional Self-Attitude	39
Карпенко Є. В. Емоційний інтелект як фактор особистісного життєздійснення.....	50
Karpenko Ye. V. Emotional Intelligence as a Factor of Personal Life Fulfilment	50
Коваль Г. В. Організованість діяльності як критерій класифікації волонтерства	63
Koval H. V. Organization of Activity as a Criterion for Classification of Volunteering	63
Коць Є. М. Особистісні чинники соціальної тривожності студентів.....	74
Kots Ye. M. Personal Factors of Social Anxiety Among Students	74
Кревська О. О. Мотиваційна детермінація професійної самоефективності особистості	86
Krevska O. O. Motivational Determination of Professional Self-Efficiency of Personality	86
Лазорко О. В. Психологія безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації	96
Lazorko O. V. Psychology of Personality Safety as a Subject of Professionalization	96
Лапіна М. Д. Динаміка розвитку особистісної компетентності соціальних працівників в умовах профільної освіти.....	113
Lapina M. D. The Dynamics of Development of Social Workers' Personality Competence in the Terms of Vocational Education.....	113
Мартинюк І. А. Психотренінг готовності студентської молоді до самоосвітньої діяльності	124

Martynuik I. A.	Psychotraining of Readiness of Students to Self-Educational Activity.....	124
Мойсієнко Я. В.	Психологічна проблематика еліт і мас у доробку Д. Донцова й В. Липинського.....	135
Mojsijenko Y. V.	Psychological Problems of Elites and Masses in Heritage of D. Dontzov and V. Lypynskyj...	135
Pasichnyk I. D., Handzilevska H. B., Nikitchuk U. I.	Psychological Immunity of Ukrainian Migrants Depending on Childhood Scenario Sets.....	145
Пасічник І. Д., Гандзілевська Г. Б., Нікітчук У. І.	Психологічний імунітет українських мігрантів залежно від дитячих сценарних установок.....	145
Петровська І. Р.	Рівні та структура громадянської ідентичності особистості.....	157
Petrovska I. R.	Levels and Structure of Civic Identity	157
Савченко О. В.	Рефлексія як чинник ефективного функціонування соціального інтелекту	171
Savchenko O. V.	Reflection as a Factor of the Effective functioning of the Social Intelligence.....	171
Савелюк Н. М.	Релігійна активність і механізми психологічного захисту особистості.....	184
Savelyuk N. M.	Religious Activity and Mechanisms of Personality's Psychological Defense	184
Майструк Вікторія	Вікові та професійно-статусні прояви безумовного самоприйняття, психологічного благополуччя та якості життя в сучасних жінок.....	198
Mastruk Victoria	Developmental and Professional-Social Impact on Women's Unconditional Self-Acceptance, Well-Being and Quality of Life.....	198
Мельник Ю. С.	Релігійні орієнтації особистості у віковій динаміці свого становлення.....	208
Melnyk Yu. S.	Religious orientations of a personality in the age dynamics of their formation.....	208
Тимош Ю. В.	Емпіричне дослідження моральної свідомості та морально-етичної відповідальності студентів.....	223
Tymosh Yu. V.	Empirical study of moral consciousness and moral and ethical responsibility of students.....	223
Ярошук М. В.	Види релігійності особистості: теоретико-емпіричне конструювання диспозиційних і операціональних характеристик.....	234
Yaroschuk M. V.	Types of individual religiosity: theoretical and empirical study of dispositional and operational characteristics.....	234
Наші автори.....		244
Our Authors		244
Пам'ятка авторові		246
Guidelines for Authors.....		249

PREFACE

Psychological Prospects Journal is publishing contributions that offer explanatory insights into and advance our knowledge of how mental life is functioning. The journal is focusing primarily on experimental, cognitive, social, clinical approaches and it taking as its object of discussion the development of the person and society. Psychological Prospects Journal is merging the data of modern psychology with recent discoveries in discourse theory to yield a more adequate understanding of the growth of individual, personality and society.

Psychological Prospects has citation ranking factor that constantly places it in the top journals in Ukraine and worldwide. The Journal has been added to and indexed in such international scientific databases as Index Copernicus, Directory of Research Journals Indexing, Open Academic Journals Index, Science Index, Google Scholar, has been listed in Research Bible, Academic Keys, Portal on Central Eastern and Balkan Europe. The materials are published in Ukrainian and English which are working languages for Psychological Prospects Journal.

This volume presents coherent sets of papers that outline theoretical and experimental issues of modern psychology: problem of suicidal behavior among university students, socio-psychological drives of individual behaviour, individual resources of adjustment of future health workers to their professional activity, risks of professional health, emotional intelligence, motivational determination of professional self-efficiency, social anxiety from schema-therapy perspective, professional safety, development of social workers' personality competence, self-educational activity, psychological problems of elites and masses, civic identity, reflection as a factor of the effective functioning of the social intelligence, religious activity and mechanisms of personality's psychological defense, women's unconditional self-acceptance, well-being and quality of life.

The editorial board of Psychological Prospects Journal hopes that this volume will make a substantial contribution to the development and dissemination of psychological ideas and research to the international academic collaboration!

Larysa Zasiékina, Editor-in-Chief

А. І. Агаркова

Received: August 31, 2017

Received: September 25, 2017

Accepted: October 2, 2017

КРИЗИ НАВЧАННЯ У ВНЗ ЯК ЧИННИК СХИЛЬНОСТІ ДО СУЇЦИДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ СЕРЕД СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Актуальність дослідження пов'язана з тим, що студентський вік характеризується психологічною кризою, яку ми гостро переживаємою та яка пов'язана зі становленням его-ідентичності, процесом особистісного самовизначення, прагненням до автономії й проходженням нормативних криз професійного становлення, що провокує появу ризику суїцидальної поведінки. Відтак мета статті – теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження впливу нормативних криз навчання у ВНЗ на формування схильності до суїцидальної поведінки серед студентської молоді. У статті виокремлено чинники й прояви суїцидальної поведінки серед студентської молоді. Визначено, що це специфічна соціальна група, яка у своїй професійно-навчальній діяльності стикається з низкою криз під час навчання у ВНЗ, неадаптивне проходження яких із наявністю психотравмувальних ситуацій і преморбідних якостей може провокувати суїцидальну поведінку. Наведено результати психодіагностичного дослідження за методикою виявлення схильності до суїцидальної поведінки (М. Горська) серед студентів різних курсів навчання. На основі результатів емпіричного дослідження доведено, що нормативні кризи навчання у ВНЗ (1, 3 і 4 курсів навчання) в поєднанні з іншими факторами психогенного й особистісного характеру можуть сприяти формуванню схильності до суїцидальної поведінки. Серед студентської молоді провідним чинником суїцидального ризику є соціально-психологічна дезадаптація особистості в контексті психологічної кризи, негативного життєвого досвіду та негативної Я-концепції в контексті переживання студентом нормативних криз під час навчання у ВНЗ. При чому найбільш яскравими індикаторами кризи є сильна фрустрація та травмувальні емоційні переживання тривоги, які супроводжують кризу як переживання невдачі, що виникає як реакція на блокування активованих потреб.

Ключові слова: суїцид, суїцидальна поведінка, схильність до суїцидальної поведінки, студентська молодь, нормативні кризи навчання у ВНЗ, соціально-психологічна адаптація.

Agarkova A. I. Crises in Education Processes at the Universities as Factor of Inclination to Suicidal Behavior Among Students. Thematic justification is connected with psychological crisis that students can experience during the years at university. This psychological crisis is associated with the development of students' ego-identity, the

process of self-evolution, commitment to autonomy and conduction of normative crisis of professional development that can provoke risks of suicidal behavior. Thus, the aim of the article is theoretical justification and empirical research of normative crisis of higher learning influence on inclination to suicidal behavior of university youth. The article marks factors and representations of suicidal behavior among university youth. The article defines that university youth is a specific social group that faces a number of crises in their professional and educational activities during the years of university education. These crises could lead to inclination to suicidal behavior in case the university students undergo this period in inflexible manner with a list of psycho-traumatic situations and premorbid qualities. The listed results of psychodiagnostic research among students of different years of study (the research was conducted according to M. Gorskaya methods of exposure of inclination to suicidal behavior. According to the results of empirical research, the author proves that normative crises of university study (first, third and fourth years) along with other factors of psychotogenic and personal origin can contribute to the development inclination to suicidal behavior. The key factor of suicidal risk is social and psychological maladjustment of personality in the framework of psychological crisis, negative life experience and negative ego-concept from the perspective of students' experience of normative crises at university. The major indicator of the crisis is strong frustration and traumatic emotion of anxiety that intercept crisis as failure; they arise as reaction to blocking of activated needs.

Key words: suicide, suicidal behavior, inclination to suicidal behavior, students, regulatory crisis of higher learning, social and psychological adaptation.

Агаркова А. И. Кризис обучения в вузе как фактор склонности к суицидальному поведению среди студенческой молодежи. Актуальность исследования связана с тем, что студенческий возраст характеризуется остро переживаемым психологическим кризисом, связанным со становлением эгоидентичности, процессом личностного самоопределения, стремлением к автономии и прохождением нормативных кризисов профессионального становления, что провоцирует появление риска суицидального поведения. Поэтому целью статьи является теоретическое обоснование и эмпирическое исследование влияния нормативных кризисов обучения в вузе на формирование склонности к суицидальному поведению среди студенческой молодежи. В статье выделяются факторы и проявления суицидального поведения среди студенческой молодежи. Определяется, что студенческая молодежь – это специфическая социальная группа, которая в своей профессионально-учебной деятельности сталкивается с рядом кризисов во время обучения в вузе, неадаптивное прохождение которых с наличием психотравмирующих ситуаций и преморбидных качеств может провоцировать суицидальное поведение. Приведены результаты психодиагностического исследования по методике выявления предрасположенности к суицидальному поведению (М. Горская) среди студентов разных курсов обучения. На основе результатов эмпирического исследования доказано, что нормативные кризисы обучения в вузе (1, 3 и 4 курсы) в сочетании с другими факторами психогенного и личностного характера могут способствовать формированию склонности к суици-

дальному поведенню. Среди студенческой молодежи ведущим фактором суицидального риска является социально-психологическая дезадаптация личности в контексте психологического кризиса, негативного жизненного опыта и негативной Я-концепции в контексте переживания студентом нормативных кризисов во время обучения в вузе. Причем наиболее яркими индикаторами кризиса являются сильная фрустрация и травмирующие эмоциональные переживания тревоги, которые сопровождают кризис как переживание неудачи, возникающее как реакция на блокирование активированных нужд.

Ключевые слова: суицид, суицидальное поведение, склонность к суицидальному поведению, студенты, нормативные кризисы обучения в вузе, социально-психологическая адаптация.

Постановка наукової проблеми та її значення. Суїцидальну поведінку в сучасній психології розглядають як форму аутодеструктивної девіантної поведінки. Період ранньої дорослості (або студентський вік) характеризується психологічною кризою, яку ми гостро переживаємою та яка пов'язана зі становленням еґоїдентичності, процесом особистісного самовизначення й домаганням автономії особистості молодої людини на когнітивному, емоційному та поведінковому рівнях. Це провокує появу ризику суїцидальної поведінки, яку можна представити як наслідок взаємодії багатьох факторів: психологічних (переживання кризи ідентичності, акцентуації характеру й індивідуально-психологічні особливості), міжособистісних (психологічний клімат у сім'ї, напруженість і конфліктність у стосунках із близькими значимими людьми та однолітками) і соціальних (закінчення навчання в школі, професійне самовизначення). Саме тому виникає необхідність вивчення особливостей проявів суїцидальної поведінки як особливої форми девіації в студентському віці залежно від етапів формування професійного Я.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Аналітичним вивченням проблеми суїциду займалися такі відомі вчені, як А. Адлер, Е. Дюркгейм, Е. Кюблер-Росс, К. Меннінгер, К. Юнг, Дж. Хіллен, Г. Саллівен, Н. Фейбероу, З. Фройд, К. Хорні та ін. Самогубство й шляхи його попередження вивчали також українські науковці Ю. Александров, В. Глушков, В. Войцех, С. Жабокрицький, М. Мелентьєв, В. Москалець, О. Моховиков, Г. Пілягіна, В. Сулицький, А. Тищенко, А. Чупріков, В. Шаповалов, С. Яковенко, Н. Ярмиш та ін., котрі висловлювали доволі різні думки не лише щодо причин існування цього явища, способів його попередження, а й із приводу його дефініції та розуміння. Сучасна вітчизняна психологія визначається цілим спектром досліджень феномену самогубства: психологічний зміст суїцидальності, мотивація суїцидальної поведінки, біохімічні, соціальні, соціально-психологічні,

патопсихологічні, філософсько-світоглядні чинники самогубства, психічні стани, переживання особи, які впливають на формування її суїцидальності (О. Гончаренко, В. Москалець, В. Рибалка, Л. Скаковська, Н. Шавровська, І. Цимбалюк). Практичними розробками у сфері допомоги суїцидальним клієнтам займалося багато практиків у галузі психології й соціальної роботи. Серед них потрібно відзначити Е. Шнейдмана, Н. Фаберлоу, Е. Гролмана, К. Лукаса, Г. Сейдена, Х. Хензелера та ін. Але на сьогодні досить небагато праць стосуються вивчення феномену суїцидальної поведінки серед студентської молоді залежно від впливу нормативних криз під час навчання у ВНЗ.

Мета статті – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити вплив нормативних криз навчання у ВНЗ на формування схильності до суїцидальної поведінки серед студентської молоді.

Методи дослідження. Для дослідження впливу проходження нормативних криз навчання у ВНЗ на формування схильності до суїцидальної поведінки серед студентів різних курсів навчання застосовано методику визначення схильності до суїцидальної поведінки (М. Горська). У дослідженні взяли участь 80 студентів спеціальності «Соціальна робота» Запорізького національного технічного університету (1 курс – 20 опитаних, 2-й – 20, 3 курс – 20 респондентів, 4-й – 20 осіб). Дослідження проводилося в січні 2017 року.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Суїцид є актом аутоагресії й самодеструкції людини, своєрідним способом припинення страждань і неможливістю протистояти життєвим труднощам та негативним емоційним переживанням. У різних теоретико-методологічних підходах у сучасній науці самогубство розглядають залежно від спрямованості основних методологічних принципів, розуміння функціонування психіки й структури особистості, а також біологічних, соціальних і культурних детермінант суїцидальної поведінки. Згідно з розробленою концепцією А. Амбрумової, суїцид виступає як феномен людської поведінки, результат соціально-психологічної дезадаптації особистості в умовах невирішеного мікросоціального конфлікту [1, с. 54]. Як зазначає В. Войтко, суїцидальна поведінка включає всі прояви суїцидальної активності: думки, наміри, висловлювання, загрози, спроби самогубства – і являє собою ланцюг аутоагресивних дій людини, свідомо чи навмисно спрямованих на позбавлення себе життя через зіткнення з нестерпними життєвими обставинами [3, с. 12]. В. Рибалка визначає такі види суїцидальної поведінки (особливу увагу приділяв суїцидальній

поведінці серед підлітків і молоді) [7, с. 42–52]: 1) неусвідомлюване самогубство; 2) самогубство як ризикована гра й ризикована безпечність; 3) психопатологічне та агресивно-невропатичне самогубство; 4) самогубство психічно нормальної людини з наступними формами суїцидальної поведінки: а) демонстративно-шантажна форма суїцидальної поведінки (завершені й незавершені самовбивчі дії; поведінка суїцидентів із тривалим і сталим прагненням до смерті; можливий суїцид, суїцидна гра, провокації агресії на себе); б) внутрішні та зовнішні форми суїцидальної поведінки (внутрішні форми: суїцидальні думки, уявлення, емоційні переживання, задуми, наміри; зовнішні форми: суїцидальні спроби та завершені суїциди). Особливого значення для предмету цього дослідження набуває самогубство психічно нормальної людини, точніше – наявність схильності до суїциду й суїцидальної поведінки. Е. Шнейдман виокремив основні риси самогубств молодих людей [10, с. 360–402]: загальна мета для суїциду – це пошук рішення; загальне його завдання – припинення свідомості; загальний стимул суїциду – психічний біль; загальний стресор при суїциді – це фрустровані психологічні потреби; загальною суїцидальною емоцією є безпорадність-безнадійність; загальним внутрішнім ставленням до суїциду є амбівалентність; загальним станом психіки при суїциді – звуження когнітивної сфери; а загальною дією – утеча; загальною комунікативною дією вважається заява про свої наміри; загальною закономірністю – співвідношення суїцидальної поведінки загальному стилю поведінки протягом життя. Отже, суїцид як соціальне й психологічне явище набуває сьогодні певної актуальності та загострює соціальні проблеми. Суїцидальна поведінка має різні форми й види. Її психологічний зміст полягає в емоційних, когнітивних і поведінкових порушеннях особистості (депресія, самотність, суїцидальні думки й наміри, спроби та здійснення наміру), у втраті сенсу життя й аномічному переживанні ставлення людини до світу, людей і себе. Значущими факторами суїцидальної поведінки виступають утрата близької людини, сімейні та міжособистісні проблеми, матеріальні ускладнення, психічні захворювання й фізичні хвороби, індивідуально-психологічні властивості особистості, алкогольна та наркотична залежність. Особливого значення набуває проблема схильності до суїцидальної поведінки серед сучасної студентської молоді. Студентство визначають як своєрідну мобільну групу, мета діяльності якої – засвоєння за спеціально організованою програмою соціально-професійних ролей, підготовка до виконання важливих соціальних

функцій: професійних, культурологічних, громадсько-політичних, сімейних тощо. В. Лісовський [6] висловив думку, що студенти можуть розглядатися як окрема соціальна група серед молоді. На його думку, студентство об'єднує молодих людей приблизного одного віку, із єдиним освітнім рівнем, котрі мають спільні цілі й мотиви, основним видом діяльності яких є навчання, спрямоване на отримання професійних знань. І. Зимня, наводячи соціально-психологічний портрет студентства, відзначає такі його характеристики: високий освітній рівень, високий рівень пізнавальної мотивації, висока соціальна активність, «гармонічне поєднання інтелектуальної й соціальної зрілості» [5, с. 183]; відносна економічна самостійність, уключення в професійну діяльність. Розглянемо деякі психологічні прояви та фактори суїцидальної поведінки серед студентської молоді. Так, у дослідженнях підлітків і молоді О. Султановим [9, с. 94–97] встановлено, що соціально-психологічні фактори виступають провідними чинниками суїцидальної поведінки. Серед них провідне місце займають чинники дезадаптації, пов'язані з порушенням соціалізації, коли місце молоді людини в соціальній структурі не відповідало рівню її намагань або створювало відчуття своєї неспроможності в навчанні, чи породжувало почуття знехтуваного самолюбства. О. Слуцький та М. Занадворов [8, 77–85] узагальнюють психологічні особливості суїцидальної поведінки молоді, такі як егоцентризм, що виражає крайній ступінь негативізму в ставленні до себе; аутоагресія; песимістична особистісна установка на перспективі виходу з кризи; паранояльність як характеристика суїцидального стану, коли зверхцінністю стає ідея піти з життя як вихід із кризи, що порушує всю систему цінностей особистості; система мотивів, серед яких виділяють п'ять типів (протест, заклик (до співчування), ухилення (душевних чи фізичних страждань), самопокарання, відмова (капітуляція)).

Студентська молодь – це специфічна соціальна група, яка у своїй професійно-навчальній діяльності стикається з низкою криз під час навчання у ВНЗ [4, с. 218], неадаптивне проходження яких із наявністю психотравмувальних ситуацій і преморбідних якостей може провокувати суїцидальну поведінку: 1) криза 1-го курсу – усвідомлення й прийняття студентами нової соціальної ситуації розвитку, адаптація/деадаптація; 2) криза середини навчання (2–3 курси) – розчарування/сформованість професійної Я-концепції; 3) криза завершення навчання й початок професійної діяльності (4–5 курси) – безпорадність, відчай, розмита ідентичність/сформована соціальна та професійна ідентичність, готовність до професійної діяльності. Виходячи з тлумачення кризи

як нормативного супроводу особистісного розвитку, криза фахового навчання виступає різновидом психологічних криз, що має відповідні типові ознаки. Найбільш яскравими індикаторами кризи є сильна фрустрація та травмувальні емоційні переживання тривоги. Фрустрація супроводжує кризу як переживання невдачі, що виникає як реакція на блокування активованих потреб.

Розглянемо можливі психологічні прояви суїцидальної поведінки, чинниками якої виступають кризові періоди навчання у ВНЗ.

1. Криза 1-го курсу – усвідомлення й прийняття студентами нової соціальної ситуації розвитку, адаптація/дезадаптація. Основною змістовою особливістю цього кризового періоду є соціальна та психологічна адаптація до нових умов життєдіяльності. Ю. Бохонкова [2] виокремлює такі труднощі, із якими стикаються студенти, вступаючи в новий етап життя: 1) переживання, пов'язані з перехідним періодом: від шкільного до дорослого життя; 2) невизначеність мотивації вибору професії; 3) неготовність до самостійного життя, налагодження побуту (особливо для нерезидентів); 4) психологічна неготовність до відповідальності за себе, свої вчинки, прийняття рішень; 5) невміння регулювати час, відведений на навчання й відпочинок; 6) відсутність навичок самоконтролю, саморегуляції поведінки та діяльності; 7) несформованість мотивації навчання у вибраній професії. Виокремлені труднощі можуть бути зумовлені низкою особистісних, вікових і ситуаційних факторів: 1) переживання кризи юнацького віку; 2) переживання кризи ідентичності – новоутворення юнацького віку, що відбувається у вирішальний перехідний етап від дитинства до зрілості; 3) наявність психологічної травми в анамнезі студента; 4) внутрішні психологічні проблеми, набуті в процесі дорослішання (батьківські приписи, особливості сімейної ситуації тощо).

2. Криза середини навчання (2–3 курси) – розчарування/сформованість професійної Я-концепції. Формування професійного складника Я-концепції, яка потрібна для успішного самовизначення, містить у собі як усвідомлювані когнітивні та операціональні компоненти, так і неусвідомлювані цінності й смисли, що надають емоційного забарвлення окремим професійним актам та всій професійній діяльності в цілому, надають суб'єкту можливість сформувати внутрішній образ майбутньої професійної діяльності й можливі способи пошуку місця роботи. Передумовами та стимулами до такої рефлексивної діяльності свідомості й самосвідомості виступають насамперед проблеми, які виникають у майбутнього спеціаліста під час навчання у ВНЗ [4]. Провідним суїцидальним фактором у період цієї нормативної

кризи виступає невключеність чи навіть ізоляція студента від системи внутрішньогрупових відносин, що виявляється в «низькому» соціальному статусі в студентській групі, соціально-психологічній дезадаптованості та негативній Я-концепції, що із «синдромом розчарування» в обраній професії посилює ризик суїциду.

3. Криза завершення навчання й початок професійної діяльності (4–5 курси) – безпорадність, відчай, розмита ідентичність/сформована соціальна та професійна ідентичність, готовність до професійної діяльності. Третій етап – етап завершення ідентифікації, криза працевлаштування; планування кар'єри, пошук місця роботи. Цей етап виділяється тим, що на фоні знижених рівневих показників зростає ступінь усвідомлення та інтеграції різних форм мотивації навчання в єдину цілісну систему, структуровану за їх узагальненістю.

Для дослідження впливу проходження нормативних криз навчання у ВНЗ на формування схильності до суїцидальної поведінки серед студентів різних курсів навчання застосовано методику визначення схильності до суїцидальної поведінки М. Горської. Дослідження проводили в січні 2017 р. Результати відображено на рис. 1–2.

Згідно з результатами дослідження відзначено досить великий відсоток високого рівня схильності до суїцидальної поведінки серед студентів (32,5 %, або 20 опитаних), які вже потребують кризового втручання практичного психолога чи суїцидолога. Такі самі показники виявлено й на різних курсах навчання. Хоча на другому курсі 35 % опитаних виявили високий рівень схильності до суїциду, але в 45 % досліджуваних немає вираженої схильності до суїцидальної поведінки. Цікаві результати методики по третьому курсу студентів: незважаючи на низький відносно інших курсів показник схильності до суїцидальної поведінки, серед студентів найбільше тих, хто має середній рівень схильності до суїциду (45 %). Ці опитані виступають як група ризику, коли за виникненням потужних стресогенних факторів і психотравмувальних ситуацій, а також особистісних факторів (мотивація вибору професії, наявність психотравм і найбільш застосовані копінг-стратегії, особистісно-психологічний профіль, тип нервової системи, стійкості й несуперечливості Я-концепції) може виникнути різкий зсув у площину реалізації суїцидальних намірів. Тому ця група студентів потребує пильної уваги з боку кураторів і соціально-психологічної служби ВНЗ. Отже, на основі результатів емпіричного дослідження можна зазначити, що нормативні кризи навчання у ВНЗ у поєднанні з іншими факторами психогенного й особистісного характеру можуть сприяти формуванню схильності до суїцидальної поведінки.

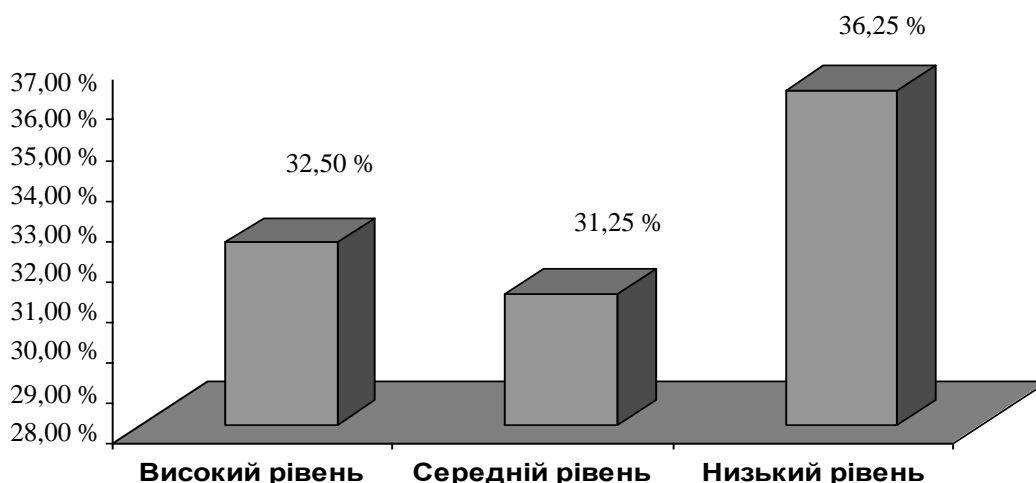

Рис. 1. Показники схильності до суїцидальної поведінки серед студентської молоді

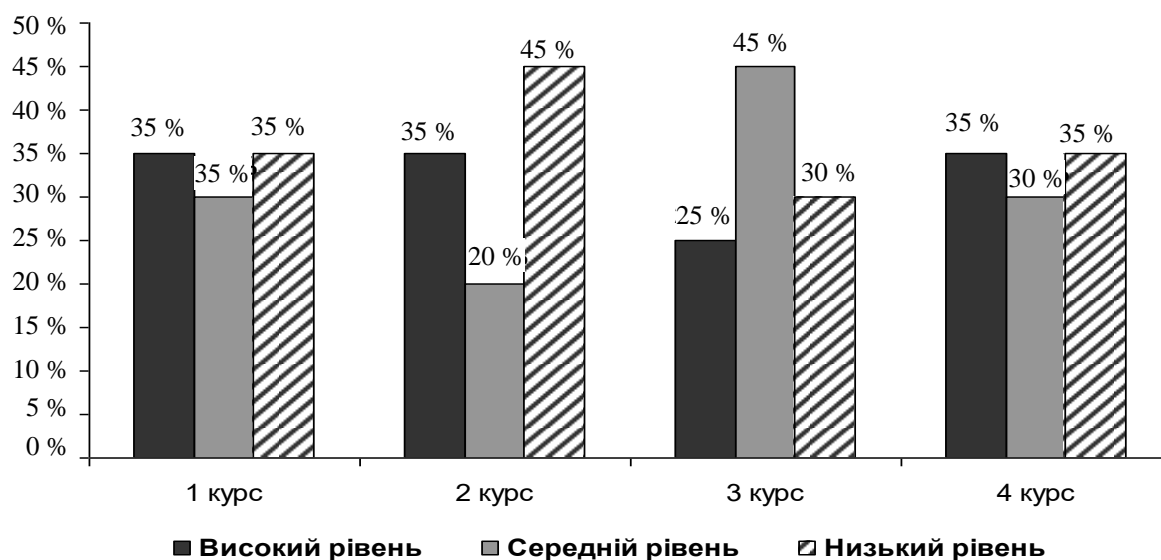

Рис. 2. Показники схильності до суїцидальної поведінки серед студентської молоді залежно від курсу навчання

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, серед студентської молоді провідним чинником суїцидального ризику є соціально-психологічна дезадаптація особистості в контексті психологічної кризи, негативного життєвого досвіду та негативної Я-концепції в контексті переживання студентом нормативних криз під час навчання у ВНЗ, при чому найбільш яскравий індикатор кризи – це сильна фрустрація та травмувальні емоційні переживання тривоги, які супроводжують кризу як переживання невдачі, що виникає як реакція на блокування активованих потреб. Перспективний напрям подальших досліджень – виявлення впливу негативної Я-концепції студентів різних курсів навчання на схильність до суїциду.

Література

1. Амбрумова А. Г. Пути и становление отечественной суицидологии / А. Г. Амбрумова // Социальная и клиническая психиатрия. – 1995. – № 4. – С. 44–62.
Ambrumova, A. Puti i stanovlenie otechestvennoj suicidologii [Ways and formation of domestic suicidology] / A. Ambrumova // Social'naja i klinicheskaja psihiatrija. – 1995. – No 4. – P. 44–62.
2. Бохонкова Ю. Возможности коррекции личностных факторов социально-психологической адаптации / Ю. Бохонкова // Социальная психология. – 2005. – № 2. – С. 45–54.
Bokhonkova, Ju. Mozhlyvosti korekciji osobystisnykh chynnykiv socialjno-psykhologhichnoji adaptaciji [Possibilities of correction of personality factors socially – psychological adaptation] / Ju. Bokhonkova // Socialjna psykhologhija. – 2005. – No 2. – P. 45–54.
3. Войтко В. Характерные особенности суицида та суицидального поведения : [навч.-метод. посіб.] / В. Войтко. – Кропивницький : КЗ «КОІППО ім. Василя Сухомлинського», 2016. – 44 с.
Vojtko, V. Kharakterni osoblyvosti suicydu ta suicydalnojji povedinky [Characteristic features of suicide and suicidal behavior] / V. Vojtko. – Кропивницький : КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», 2016. – 44 с.
4. Зеер Э. Ф. Психология профессий / Э. Ф. Зеер. – Москва : Академ. проект ; Екатеринбург : Деловая кн., 2003. – 336 с.
Zeer, E. Psykhologhyja professyj [Psychology of professions] / E. Zeer. – Moscow : Akademicheskyj Proekt, 2003. – 336 p.
5. Зимняя И. А. Педагогическая психология / И. А. Зимняя. – Москва : Логос, 2004. – 384 с.
Zimnjaja, I. Pedagogicheskaja psihologija [Pedagogical psychology] / I. Zimnjaja. – Moscow : Logos, 2004. – 384 p.
6. Лисовский В. Т. Личность студента / В. Т. Лисовский, А. В. Дмитриев. – Ленинград : ЛГУ, 1975. – 184 с.
Lisovskij, V., & Dmitriev, A. Lichnost' studenta [Personality of student] / V. Lisovskij, & A. Dmitriev. – Leningrad : LGU, 1975. – 184 p.
7. Рибалка В. В. Психологічна профілактика суїцидальних тенденцій в учнівській молоді / В. В. Рибалка // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 10. – С. 42–52.
Rybalka, V. Psykhologhichna profilaktyka suicydalnykh tendencij v uchnivskojji molodi [Psychological prophylaxis of suicidal tendencies in pupils' youth] / V. Rybalka // Praktychna psykhologhija ta socialjna robota. – 2007. – No.10. – P. 42–52.
8. Слуцкий А. С. Некоторые психологические и клинические аспекты поведения суицидентов / А. С. Слуцкий, М. С. Занадворов // Психологический журнал. – 1992. – № 1. – С. 77–85.
Sluckij, A. & Znadvornov M. Nekotorye psihologicheskie i klinicheskie aspekty povedenija suicidentov [Some psychological and clinical aspects of the behavior of suicides] / A. Sluckij & M. Znadvornov // Psihologicheskij zhurnal. – 1992. – No 1. – P. 77–85.

9. Султанов А. А. К вопросу о суицидальном поведении практически здоровых лиц молодого возраста / А. А. Султанов // Научные и организационные проблемы суицидологии. – Москва : Изд-во Моск. НИИ психиатрии МЗ РСФСР, 1983. – 219 с.

Sultanov, A. A. K voprosu o suicidal'nom povedenii prakticheski zdorovyh lic molodogo vozrasta [To the question about suicidal behavior practically of healthy persons of young age] / A. Sultanov // Nauchnye i organizacionnye problemy suicidologii. – Moscow : Izd. Mosk. NIi psihiatrii MZ RSFSR, 1983. – 219 p.

10. Шнейдман Э. Душа самоубийцы / Э. Шнейдман // Суицидология: прошлое и настоящее: проблема самоубийства в трудах философов, социологов, психотерапевтов и художественных текстах. – Москва : Когито-Центр, 2001. – С. 360–402.

Shnejdman, Je. Dusha samoubijcy [Soul suicide] / Je. Shnejdman // Suicidologija : Proshloe i nastojashhee: Problema samoubijstva v trudah filosofov, sociologov, psihoterapevtov i hudozhestvennyh tekstah. – Moscow : Kogito-Tsentr, 2001. – P. 360–402.

УДК 159.9

В. Й. Бочелюк

Received: September 6, 2017

Received: September 28, 2017

Accepted: October 10, 2017

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МОТИВИ І МЕХАНІЗМИ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ В СУСПІЛЬСТВІ

В статті розглядаються соціально-психологічні мотиви і механізми поведінки людини в суспільстві. Наголошується на тому, що людина, в якій її власне існування виступає як внутрішня необхідність, як потреба, розширює об'єктивно задані межі часу, виявляючи поведінкову спрямованість особистості, яка вказує на головну її справу, це справа є базисом особистості. Базис втілюється в певній життєвій позиції та дає змогу людині вибирати, чому присвятити себе і своє життя, що і як робити кожен день, кожну годину. По-іншому складається життя людини, якщо вона дійсно знає, що для неї є найважливішим і відповідно до цього регулює свою діяльність, роблячи те, що для неї дійсно має значення. Усвідомивши одного разу своє життєве кредо, людина знаходить основу для своєї життєвої активності.

Особлива увага приділяється систематизації різноманітних факторів прогнозування поведінки особистості. Вони мають різний сенс у передбаченні майбутніх дій індивіда.

© Бочелюк В. Й., 2017

Мотиви і механізми людської життєдіяльності інтерпретуються як такі, які забезпечують утворення та відтворення сукупного життєвого ресурсу людини. Передбачається, що людина «не знає» свого сукупного ресурсу, не завжди може його оцінити, але певне уявлення про нього вона має; воно є тим підґрунтям, яке визначає характер і рівень домагань. І саме воно формує і направляє певним чином соціальну поведінку людини, орієнтоване на соціальні предмети і відносини (а не на психологічні стани), тобто перетворює людину на члена суспільства, а не тільки ізольованого автора свого «Я».

Ключові слова: соціально-психологічні мотиви, соціально-психологічні механізми, поведінка людини, суспільство.

Bochelyuk V. I. Socio-Psychological Drives and Mechanisms of Individual Behavior in Society. The article deals with the social psychological motives and mechanisms of human behavior in society. The emphasis is that a personal existence appears as internal necessity and need, objectively expands the defined time limits, revealing the behavioral orientation of a personality, appealing to his main reason, which stands as a basis of a personality. The basis is embodied in a particular life position which allows a person to solve the problem of devoting himself and his own life, the actions which should be done every single moment. The life of a person is different if he really knows what is most important for him and manages meaningful things according to it. Realizing once his vital credo, a person finds the basis for his life activity.

Particular attention is paid to the systematization of various factors predicting personal behavior. They have different meanings in predicting the future actions of the individual.

Motives and mechanisms of human life are interpreted as those that ensure the production and reproduction of the total life resource of a person. It is assumed that a person «does not know» his total vital resource, he cannot always appreciate it, but he has some idea of it; and it is the very basis that determines the nature and level of claims. In addition it precisely forms and directs a certain way of social behavior oriented toward social objects and relationships (and not to psychological states), that changes a person into a member of society, and not just an isolated author of his own «Self».

Key words: social psychological motives, social psychological mechanisms, human behavior, society.

Бочелюк В. И. Социально-психологические мотивы и механизмы поведения человека в обществе. В статье рассматриваются социально-психологические мотивы и механизмы поведения человека в обществе. Подчеркивается, что человек, в котором его собственное существование выступает как внутренняя необходимость, как нужда, расширяет объективно заданные пределы времени, проявляя поведенческую направленность личности, указывающую на главное ее дело. Это дело составляет базис личности. Базис, воплощается в определенной жизненной позиции, позволяющей человеку выбирать, чему посвятить себя и свою жизнь, что и как делать каждый день, каждый час. По-другому складывается жизнь человека, если он действительно знает, что для

него есть самым важным, и в соответствии с этим изо дня в день управляет собой, делая то, что для него действительно важно. Осознав однажды свое жизненное кредо, человек находит основу для своей жизненной активности.

Особое внимание уделяется систематизации различных факторов прогнозирования поведения личности. Они имеют разный смысл в прогнозировании будущих действий индивида.

Мотивы и механизмы человеческой жизнедеятельности интерпретируются как такие, которые обеспечивают производство и воспроизводство совокупного жизненного ресурса человека. Предполагается, что человек «не знает» своего совокупного ресурса, не всегда может его оценить, но некоторое представление о нем он имеет; и именно оно является тем основанием, которое определяет характер и уровень притязаний. И именно оно формирует и направляет определенным образом социальное поведение, ориентированное на социальные предметы и отношения (а не на психологические состояния), то есть превращает человека в члена общества, а не только изолированного автора своего «Я».

Ключевые слова: социально-психологические мотивы, социально-психологические механизмы, поведение человека, общество.

Постановка наукової проблеми та її значення. Людина народжується, розвивається, стає особистістю, індивідуальністю, виконує низку дій і вчинків, перебуваючи в суспільстві, будучи його членом. Життєвий простір людини (або суспільство, у якому вона перебуває) живе разом із нею, маючи безпосередній стосунок до її долі. Цей простір, як і людина, являє собою певну цілісність із властивими їй характеристиками. Саме в цій суспільній реальності людині належить реалізувати себе, індивідуалізувати свою присутність у світі. Матеріалізуючись у соціальних інститутах, нормах поведінки, звичаях, традиціях, архітектурі, музиці, літературі та ін., суспільство регулює людську життєдіяльність. Належність до світу (суспільства), бажання людини жити «своїм» життям визначається тією частинкою суспільного буття, яку людина включила в себе як власне буття, як ту сферу індивідуального «життєвого світу», яка певним чином орієнтує людину у світі. Загальну картину такого індивідуального життєвого світу окремої людини в суспільстві можна уявити, якщо сформулювати систему основних соціально-психологічних мотивів і механізмів її поведінки. Саме цю актуальну проблему висвітлено в нашій статті.

Мета роботи – виділити й систематизувати різноманітні фактори прогнозування поведінки людини.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. При такому контексті соціально-психологічного

аналізу суспільної ситуації смисли суспільства й людського життя залежать від ситуації та від суб'єкта. Сенсоутворювальним елементом світу стає окрема людина. Завдяки суб'єктивному змісту, готівкова емпірична реальність, пережита людьми, перетворюється в реальність їхнього індивідуального життєвого світу. Із допомогою суб'єктивного змісту теоретично й духовно-практично світ у свідомості людини постає як цілісність. Переломлення окремою людиною через себе реалій навколишнього світу стають своєрідною «апріорною» обставиною розуміння норм, правил, традицій, інновацій, смислів пов'язаності світу в цілому. І це не тільки й не стільки «горизонтальне» розгортання смислів – цим «підвищуються в ранзі» активність людської свідомості й статус людської діяльності.

Для людини зрозуміти життєву реальність навколо неї – буття світу (суспільства) і своє власне індивідуальне унікальне буття – означає зрозуміти можливість створити його самому, індивідуально вибрати свій варіант суб'єктивного освоєння світу. Світ актуальний як нескінченно-можливий; і в цій своїй якості виступає в ролі не лише об'єкта, а й активного суб'єкта подій, які відбуваються в ньому. У життєвій і людській реальності закладено безліч можливостей. Їх реалізація – справа вільного зусилля кожної окремої людини. Індивід у своєму ставленні до світу не просто якимось тлумачить та оцінює світ, а й реалізовує в цьому своє ставлення до нього, власні внутрішні потенції. Важкий акт формування свого світу породжує відчуття унікальності свого «Я» й потребу в його психологічній оцінці. Центральним мотивом стає соціально-психологічний мотив самоствердження. Індивідуальне життя унікальне, оскільки людина самій собі зобов'язана своїм буттям.

Людина, у якій її власне існування виступає як внутрішня необхідність, як потреба, розширює об'єктивно задані межі часу, виявляючи поведінкову спрямованість особистості, яка вказує на головну її справу, – це справа постає базисом особистості. Базис, який утілюється в певній життєвій позиції, що дає змогу людині вибирати, чому присвятити себе й своє життя, та як робити щодня, щогодини. По-іншому складається життя людини, якщо вона дійсно знає, що для неї найважливіше, та відповідно до цього день у день управляє собою, роблячи те, що для неї справді має значення. Усвідомивши одного разу своє життєве кредо, людина знаходить основу для власної життєвої активності.

Як правило, соціально-психологічна теорія інтерпретує поведінку людини в суспільстві як цілераціональну. [2] Але із середини ХХ ст. в

розумінні цілераціональності суспільної поведінки індивіда відбулись істотні зміни. Якщо під метою розуміти щось психологічно реальне, то не вся людська поведінка буде «чисто» цілеспрямованою, вона включатиме й такі форми, які не вкладаються в цілераціональну модель. Цілераціональна побудова людської діяльності в цьому випадку збіднюватиме її, позбавляючи сенсу багато її елементів і періодів. Вітчизняні й зарубіжні соціологічні теорії схиляються до того, що цілераціональна модель людської діяльності потребує так званих «екзистенційних» перетворень, а саме: 1) процес визначення мети не має виноситися за межі діяльності; 2) раціональність не повинна інтерпретуватись однолінійно; 3) цілепокладання має трактуватися як системоутворювальний елемент діяльності зі складною структурою й специфічними механізмами функціонування; 4) найбільш узагальнюючим, вихідним механізмом визначення мети потрібно вважати наявність у людини в тій чи іншій формі та певною мірою деякого задуму, «плану життя», «життєвої мети», «проекту-мети», «проекту», «загального девізу свого буття» й т. ін. [4].

Усі ці «поправки» до механізмів і мотивів орієнтації людини в суспільстві припускають посилення на функціонування на рівні особистісних смислів, тобто тих індивідуалізованих значень вчинків і спонукань людини, об'єктивні, надіндивідуальні підстави яких глибоко приховані й унікально трансформовані людським «Я».

Отже, у результаті свідомих актів волі людиною в процесі її громадської діяльності здійснюється вільний (тобто детермінується насамперед індивідуально-внутрішніми обставинами) вибір самого себе, свого способу життя. Так народжується проект або задум життєвої й поведінкової орієнтації найбільш узагальненого рівня. І хоча він генетично багато в чому детермінований іншими механізмами, але актуалізовано він виступає для людини відправною точкою її життя.

Людська поведінка в такому розумінні – це не поведінка, «спрямована до мети», а поведінка, яка «спрямовується метою». Мета дає людині уявлення про бажані для неї результати дії, виражає певний рівень домагань. Людина визначається, передусім, через свої задуми й прагнення, вона завжди перебуває «попереді самої себе» (М. Хайдеггер). М. Вебер поняття «соціальної дії» також позначав як таку людську «поведінку, із якою діючий пов'язує певний суб'єктивний сенс» [1]. Самоспрямована поведінка має тенденцію замикати, вибудовувати світ (суспільство) навколо особистості. Формується вона прагненням набути або зберегти деякі якості чи внутрішні стани. Цей фактор може займати різне місце серед механізмів орієнтування, аж до центрального.

Протягом тривалого періоду в психології домінувала позиція що пояснювала поведінку людини переважно за допомогою особистісних факторів. При цьому соціальну ситуацію розглядали, як правило, як імпульс до дії, який актуалізував відповідну «особистісну рису», диспозицію.

Ще далі у своїх висновках пішов У. Мішел, котрий показав, що кореляція між оцінками рис особистості за стандартними вербальними шкалами й об'єктивними поведінковими проявами дуже низька. Отже, особистісні риси мають невелику прогностичну можливість [6].

Могутність впливу безпосередньої соціальної ситуації на поведінку (а отже, і на наукову можливість його передбачення) уперше доведено К. Левінім. Предметом його особливого інтересу була здатність ситуаційних чинників і соціальних маніпуляцій впливати на індивідуальну поведінку, що традиційно вважалася відображенням особистісних диспозицій і вподобань. Соціально-психологічні експерименти Левіна та його колег дали змогу обґрунтувати основне положення ситуаціонізму про те, що соціальний контекст пробуджує до життя потужні сили, які стимулюють або обмежують поведінку. Відзначено важливість для виконання завдань прогнозування поведінки принципу каналних факторів, що дає підставу встановити, чому одні ситуаційні фактори мають великий вплив, а інші – менший [3].

Трактуючи соціальну поведінку як функцію особистості й ситуації, роблячи акцент при цьому на особливу роль другого чинника, К. Левін уперше пов'язав воедино ситуаційні та диспозиційні детермінанти поведінки й показав, що вплив будь-якої «об'єктивно» стимуляційної ситуації залежить від суб'єктивного значення, яке надавала їй особистість. Звідси – для конкретного індивіда потрібно враховувати, як він сам «визначає» ситуацію, інтерпретує, розуміє її як цілісну систему елементів [3].

Когнітивний феноменологічний підхід до пояснення й прогнозування поведінки, що йде від К. Левіна, зробив загальноприйнятим уявлення про те, що поведінка визначається не ситуацією, яка може бути описана «об'єктивно» чи за узгодженою думкою кількох спостерігачів, а ситуацією, яка існує суб'єктивно і яка дається суб'єкту в його переживаннях [5].

Вагомий внесок у розвиток цього подання зробили соціальні психологи інтеракціоністського напрямку, які довели, що самі ситуації тією самою мірою виступають функцією особистості, у якій поведінка є функцією ситуації. Експериментально встановлено, що люди

самі активно обирають ситуації на основі особистісних диспозицій, за допомогою категоризації та інтерпретації здійснюють їх визначення, конструюють й оцінюють їх у своїх когнітивних процесах, здатні змінювати ситуації своєю присутністю та поведінкою. Тим самим люди фактично самі створюють той соціальний світ, у якому вони живуть. Однак справедливе й зворотне: нестандартні ситуації можуть змінювати людей до невпізнання.

Сучасні американські послідовники К. Левіна Л. Росс і Р. Нісбетт, котрі узагальнили результати експериментальних досліджень, показали, що передбачуваності соціальної поведінки сприяє взаємодія особистісних і ситуаційних чинників. Водночас вони фундаментально обґрунтували тезу про те, що інформація про ситуаційні зміни важливіша для точного прогнозу поведінки людини, ніж знання її особистісних диспозицій [4].

У сучасній світовій психологічній науці в інтегративний особистісно-ситуаційний підхід до розуміння, пояснення й прогнозування поведінки зробили свій внесок і радянські психологи.

Деякі принципові методологічні ідеї висловив ще Л. Виготський, який запропонував розглядати особистісне та ситуаційне в єдності, висуваючи в якості її одиниці переживання людини, тобто її активне ставлення до ситуації [1].

Із подібним підходом співзвучне поняття особистісного сенсу, уведене в психологію О. Леонтьєвим, основні положення теорії установки Д. Узнадзе, концепція відносин особистості В. М'ясищева й запропоноване ним поняття значущої ситуації.

Виконана нами систематизація численних факторів, що забезпечують можливість прогнозування поведінки дійової особи, виглядає таким чином.

Ми розділили безліч чинників на три групи: особистісні, ситуаційні та фактори суб'єктивної інтерпретації ситуації. Остання група фактично об'єднує фактори перших двох і свідчить про те, як чинники ситуації репрезентуються у свідомості чинного суб'єкта та якого значення для нього набувають.

До особистісних факторів ми віднесли:

- цілі дійової особи (короткочасні й довготривалі);
- наміри;
- особливості цілісної системи уявлень про навколишній світ;
- судження про цінності, значимі ситуації;

– особливості особистісних установок, що сприяють їх впливу на поведінку (сила, ступінь особистісної значущості; стійкість із плином часу, вираженість та ін.);

– життєві стратегії;

– фактори соціального інтелекту (у тому числі й рівень розвитку та гнучкість механізму когнітивного оцінювання ситуацій);

– інтегральні особистісні характеристики (ступінь інтернальності; властивості «харді» – твердості, невразливості – або набутої безпорадності);

– традиційні «рисип особистості», що дають можливість передбачення поведінки лише за певних умов:

а) якщо прогноз ґрунтується на широкій і різноманітній сукупності минулих спостережень і націлений не так на поодинокі майбутні дії й результати поведінки, як на усереднені для майбутнього періоду;

б) якщо прогноз націлений на відносну ймовірність екстремальних результатів, а поведінка людини, до якої вона належить, у минулому була екстремальною (порівняно з поведінкою інших);

в) якщо прогноз ураховує базову частоту для сукупності індивідів (особливо якщо вона екстремальна) [4].

До ситуаційних факторів нами віднесено такі:

– групові норми й цінності;

– усвідомлення себе членом конкретної групи;

– групова згуртованість; «Корпоративний дух»;

– дискусія при груповому ухваленні рішення;

– груповий тиск на особистість;

– соціальний тиск із боку неформальної референтної групи;

– когнітивний дисонанс між поглядами індивіда й групи;

– соціальна фацілітація та дифузія відповідальності;

– групова поляризація думок;

– стиль лідерства (керівництва);

– соціально-психологічний клімат (атмосфера) у групі;

– конкуренція (міжособистісна й міжгрупова);

– конфлікт (міжособистісний і міжгруповий);

– характерні патерни групової поведінки;

– компетентність, підготовленість членів групи;

– соціальні ролі й експектації;

– рольова невизначеність;

– рольове перевантаження (недовантаження);

– рольовий конфлікт;

- ступінь складності та структурованості розв’язуваної задачі;
 - зовнішні спонукальні фактори: загроза, примус, обіцяна винагорода, публічне схвалення, особисте звернення з проханням і т. ін.;
 - «канальні» чинники (наявність конкретного поведінкового каналу для реалізації наміру);
 - феномен дрібної поступки (ситуація «нога в дверях»);
 - ізолюваність від соціуму;
 - фактори соціального макросередовища: культурні цінності, норми, звичаї макросередовища; екологічні, економічні й технологічні чинники.
- До групи факторів суб’єктивної інтерпретації ситуації ми включили:
- упевненість діяча в особистому виборі ситуації та поведінки в ній або в змушеній покорі обставинам;
 - інтерпретація й оцінка подій та факторів соціального кола дійовою особою крізь призму цілей та намірів;
 - використання механізму когнітивного оцінювання для віднесення ситуації до того чи іншого типу;
 - особиста значущість ситуації;
 - використання при інтерпретації ситуації критеріїв соціального порівняння, «середнього рівня порівняння», «рівня порівняння альтернатив»;
 - вплив на суб’єктивну інтерпретацію ситуації помилок каузальної атрибуції (фундаментальної помилки, «хибного консенсусу», «ілюзорних кореляцій»).

На завершення доречно виділити ті умови, які сприяють ефективності прогнозування поведінки дійової особи.

Наявність у спостерігача знання психологічних закономірностей прогнозування поведінки індивіда.

Співдружність самооцінки діяча з оцінкою його особистості та поведінки з боку спостерігача.

Співдружність інтерпретації об’єктивних факторів ситуації зі сторін спостерігача й діяча.

Урахування спостерігачем факторів зміни та нестійкості суб’єктивної інтерпретації діячом ситуації.

Здатність спостерігача зробити логічну поправку на невизначене.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Ми систематизували численні фактори прогнозування експліцитної поведінки. Не всі з них здійснюють однаковий вплив на передбачуваність майбутніх

дій індивіда, оскільки не всі є відносно стійкими та виступають потужними детермінантами поведінки. Однак усі ці фактори взаємопов'язані та можуть посилювати один одного.

Для спостерігача, озброєного знаннями наукової психології, необхідний аналіз усієї системи факторів поведінки діючої особи – і спонукальних, і стримуючих її активність. Саме зайва детермінованість поведінкових актів досліджуваного індивіда дає підставу робити загалом адекватні передбачення його поведінки на майбутнє.

Описану вище систему основних соціально-психологічних мотивів і механізмів поведінки людини в суспільстві слід розуміти, як систему деяких вихідних принципів реалізації індивідом своєї суспільної сутності в сучасному світі початку ХХІ ст., як деяку життєву стратегію людини.

Отже, мотиви й механізми людської життєдіяльності на сучасному етапі розвитку психологічної думки в цілому інтерпретуються як такі, які забезпечують утворення та відтворення сукупного життєвого ресурсу людини (під яким розуміємо чотири складники: енергію, час, природні переваги, тобто здатності, і соціальні переваги). Передбачаємо, що людина «не знає» свого сукупного ресурсу, не завжди може його оцінити, але певне уявлення про нього вона має; і саме воно є тим підґрунтям, що визначає характер та рівень домагань. Також воно формує й спрямовує певним чином соціальну поведінку людини; воно орієнтоване на соціальні предмети й відносини (а не на психологічні стани), тому перетворює людину на члена суспільства, а не лише ізольованого автора свого «Я». У цьому полягає незмінний фон сучасних соціально-психологічних концепцій людської поведінки в суспільстві.

Література

1. Вебер М. Избранные произведения : пер. с нем. / М. Вебер. – Москва : [б. и.], 1990. – С. 117.
Veber M. Izbrannyye proizvedeniya : per. s nem. / M. Veber. – Moskva, 1990. – P. 117.
2. Наумова Н. Ф. Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения / Н. Ф. Наумова. – Москва : [б. и.], 1988. – 200 с.
Naumova N. F. Sotsiologicheskiye I psikhologicheskiye aspekty tselenapravlennoy povedeniya / N. F. Naumova. – Moskva, 1988. – 200 p.
3. Левин К. Теория поля в социальных науках / К. Левин. – Санкт-Петербург : 2000. – 368 с.
Levin K. Teoriya polya v sotsial'nykh naukakh / K. Levin. – SPb, 2000. – 368 p.
4. Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация: уроки социальной психологии / Л. Росс, Р. Нисбетт. – Москва : Аспект Пресс, 1999. – 429 с.

Ross L., Nisbetg R. Chelovekисituatsiya: Urokisotsial'noypsikhologii / L. Ross, R. Nisbetg. – Moskva : Aspekt Press, 1999. – 429 p.

5. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность : в 2-х т. : пер. с нем. / Х. Хекхаузен. – Москва : [б. и.], 1986. – 860 с.

Khekkhauzen X. Motivatsiya I deyatel'nost' : v 2-kh t. : per. s nem. / K. H. Khekkhauzen. – Moskva, 1986. – 860 p.

6. Mishel W. Personality and assessment / W. Mishel. – New York, 1968. – 176 p.

УДК 159.923.2 : 378,1 : 61

Ж. П. Вірна, А. І. Галян

Revised: September 20, 2017

Revised: October 14, 2017

Accepted: November 9, 2017

ОСОБИСТІСНІ РЕСУРСИ ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ МАЙБУТНІХ МЕДИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ: КОНЦЕПЦІЯ ТА ЕМПІРИЧНА ВЕРИФІКАЦІЯ

У статті розкрито вивчення особистісних ресурсів адаптації майбутніх медичних працівників до професійної діяльності. Розроблено та обґрунтовано теоретичну концептуальну модель адаптації майбутніх медичних працівників до професійної діяльності. Емпірично визначено структуру мотиваційно-ціннісного, регуляторного й емотивного особистісних ресурсів адаптації майбутніх медичних працівників до професійної діяльності. Окреслено сутність і зміст психологічних ресурсів для забезпечення ефективної адаптації майбутніх медичних працівників до професійної діяльності. Розширено поняття «особистісний ресурс адаптації» та уточнено поняття «адаптація», конкретизовано їхні онтологічний і феноменологічний аспекти. Запропоновано типологію особистісних ресурсів адаптації майбутніх медичних працівників до професійної діяльності та встановлено її психологічний зміст. Визначено особливості й закономірності прояву особистісних ресурсів адаптації майбутніх медичних працівників. Набули подальшого розвитку ідеї особистісного становлення та розвитку суб'єкта діяльності як відкритої системи, здатної до самоорганізації й саморозвитку, внутрішні особистісні утворення та норми соціального й професійного середовища яких взаємодіють між собою. На основі виведених закономірностей і змісту типології обґрунтовано можливість цілеспрямованого супроводу розвитку особистісних ресурсів майбутніх медичних працівників як складової частини їхнього професійного становлення.

Ключові слова: адаптація, адаптивність, адаптованість, адаптаційний потенціал, особистісні ресурси, адаптація, типи особистісних ресурсів адаптації.

Virna Zh. P., Halian A. I. Individual Resources of Future Health Workers Adjustment' to their Professional Activity: Concept and Empirical Verification.

The paper is dedicated to the study of personality resources of adaptation of future health workers to their professional activity. The author has developed and grounded a conceptual model of adaptation of future health workers to their professional activity. The study has empirically determined the structure of motivational value-related, regulatory and emotive personality resources of adaptation of future health workers to their professional activity. The thesis has specified the essence and the content of psychological resources aimed to ensure effective adaptation of future health workers to their professional activity. The author has expanded the concept of the «personality resource of adaptation» and clarified the concept of «adaptation», detailed their ontological and phenomenological aspects. There has been offered a typology of personality resources of adaptation of future health workers to their professional activity and has been established their psychological content. The author has defined peculiarities and regularities in the manifestation of personality resources of adaptation of future health workers. There have been developed the ideas of personality formation and the development of an agent of activity as an open system that is capable of self-organization and self-development, where there is interaction between internal personality structures and the standards of social and professional environment. On the basis of the derived regularities and typology, the author has substantiated the opportunity of targeted support in developing personality resources of future health workers as part of their professional formation.

Key words: adaptation, adaptability, adaptation level, adaptive potential, personality resources, adaptation, types of personality resources of adaptation.

Вирна Ж. П., Галян А. И. Личностные ресурсы адаптации будущих медицинских работников к профессиональной деятельности: концепция и эмпирическая верификация. В статье раскрывается изучение личностных ресурсов адаптации будущих медицинских работников к профессиональной деятельности. Разработана и обоснована теоретическая концептуальная модель адаптации будущих медицинских работников к профессиональной деятельности. Эмпирически определена структура мотивационно-ценностного, регуляторного и эмотивного личностных ресурсов будущих медицинских работников к профессиональной деятельности. Определяются суть и содержание личностных ресурсов для обеспечения эффективной адаптации будущих медицинских работников к профессиональной деятельности. Расширяется понятие «личностный ресурс адаптации» и уточняется термин «адаптация», конкретизируются их онтологический и феноменологический аспекты. Предложена типология личностных ресурсов адаптации будущих медицинских работников к профессиональной деятельности и установлено их психологическое содержание. Определены особенности и закономерности проявления личностных ресурсов адаптации будущих медицинских работников. Получили дальнейшее развитие идеи личностного становления и развития субъекта деятельности как открытой системы, способной к самоорганизации и саморазвитию, внутренние личностные образования и нормы социальной и профессиональной среды которых

взаимодействуют между собой. На предложенных закономерностях и содержании типологии обоснована возможность целенаправленного сопровождения развития личностных ресурсов будущих медицинских работников как составляющей их профессионального становления.

Ключевые слова: адаптация, адаптивность, адаптированность, адаптационный потенциал, личностные ресурсы, адаптация, типы личностных ресурсов адаптации.

Постановка наукової проблеми та її значення. Світові суспільно-політичні та економічні процеси не могли не вплинути на специфіку психологічних досліджень особистості. Останнім часом усе частіше предметом наукових дискусій у межах окремих дисциплін і системного вивчення на стику наук стають адаптація та її вплив на розвиток самосвідомості людини. На першому плані – проблеми соціально-психологічної адаптації як інтегративного чинника, який покладено в основу соціалізації індивіда та його професійного становлення.

Відносини людини й професії описують по-різному. Проте найчастіше використовують таке поняття, як самореалізація особистісних можливостей, особистісного потенціалу (А. Брушлінський К. Абульханова-Славська, В. Знаков, Д. Леонтьєв, С. Рябікіна та ін.), діапазон трактувань яких у психологічній літературі доволі широкий. За визначенням Д. Леонтьєва, проблема самореалізації особистості на психологічному рівні передбачає аналіз конкретних зовнішніх умов й особистісних якостей, що дають змогу цій особистості продуктивно самореалізуватися. Щодо професійної діяльності, то особистісні характеристики виступають як внутрішні *ресурси*, що забезпечують досягнення самореалізації особистості в просторі її професійного буття.

Аналіз досліджень цієї проблеми. У дослідженнях Л. Балабанової, В. Казначеева, У. Кеннона, Л. Китаєв-Смика, Л. Лазаруса, В. Медведєва, Г. Сельє, Н. Хрящева та ін. розкрито важливе значення психологічних ресурсів для успішності процесу адаптації. Розгляд особистісного ресурсу як досвіду усвідомлення особистістю власних можливостей, який стає потенціалом для надання підтримки іншим, саморозкриття й творчого саморозвитку в професії, а також досвіду, за допомогою якого можна перейти з актуального стану до бажаного результату (Ф. Майленова), підкреслює важливість використання особистісних ресурсів у ситуації адаптації до професійної діяльності. Здатність до адаптації (О. Охременко) та саморегуляції в процесі реалізації професійних функцій – важлива професійно значуща риса особистості (Ж. Вірна).

Мета цієї наукової розвідки – вивчення психологічних ресурсів, що забезпечують адаптацію майбутніх медичних працівників до професійної діяльності.

У дослідженні застосовано систему **методів**, таких як теоретичні (аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, узагальнення, систематизація наукової літератури із зазначеної проблеми); емпіричні (бесіда; спостереження; тестування із використанням психодіагностичних методик: методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса й Р. Даймонда; опитувальник «Оцінка соціально-професійної компетентності»; методика О. Фанталової «Рівень співвідношення “цінності” і “доступності” в різних життєвих сферах», «Самоактивізуюча проф-орієнтаційна методика» (М. Пряжніков), опитувальник «Шкала контролю за дією» (Ю. Куль), методика «Стилі саморегуляції поведінки» (В. Моросанова), тест «Способи оволодіваючої поведінки» (Р. Лазарус), тест «Емоційний інтелект» (Н. Холл), тест «Самооцінка стресостійкості особистості», методика діагностики самооцінки психічних станів Г. Айзенка, опитувальник рівня агресивності Басса-Дарки, авторська анкета «Соціально-психологічний портрет сучасного студента медичного коледжу», авторська методика на вивчення змісту ціннісних уподобань студентів; методи статистичної обробки даних: кластерний аналіз, кореляційний аналіз, факторний аналіз.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. На основі теоретико-методологічного аналізу проблеми встановлено, що різноманітні теоретичні підходи до проблеми адаптації спричинені специфікою завдань проведених досліджень. Відмінності в положеннях, які пояснюють адаптаційні процеси, залежать від їхніх мети, змісту, методів і результатів, а також урахування розбіжностей опису характеристик двох взаємопов'язаних систем – індивіда й середовища. Поруч із зовнішніми чинниками, що задають умови адаптації та контролюють цей процес, важливу роль відведено особистісним аспектам, що визначають рівень ефективності й темпи перебігу адаптаційного процесу. Ключовими критеріями проходження такої адаптації є поява стану адаптованості до майбутнього професійного середовища та сформованість адаптивності як особистісної якості [1].

Засадничою методологічною позицією дослідження є суб'єктно-діяльнісно-системний підхід, що відображає процес активного пристосування до специфіки майбутньої професійної діяльності. Феноменоло-

гічний аналіз адаптації спричинив потребу її вивчення з позиції детермінації особистісними ресурсами, мобілізація яких забезпечує виконання програми й стратегій поведінки суб'єкта. Запроваджено поняття *особистісні ресурси адаптації*, які розглядаються як індивідуально-психологічні властивості особистості майбутніх медичних працівників, котрі утворені внаслідок взаємодії мотиваційно-ціннісного, регуляторного та емотивного ресурсів, що без надмірних енергетичних затрат сприяють їхній успішній адаптації до професійної діяльності.

В основу концептуальної моделі адаптації майбутніх медичних працівників до професійної діяльності покладено такі ресурси, як соціально-психологічний, особистісний і фахово-компетентнісний, що реалізуються через власний адаптаційний потенціал, забезпечуючи адаптацію майбутніх медичних працівників до професійної діяльності (рис. 1).

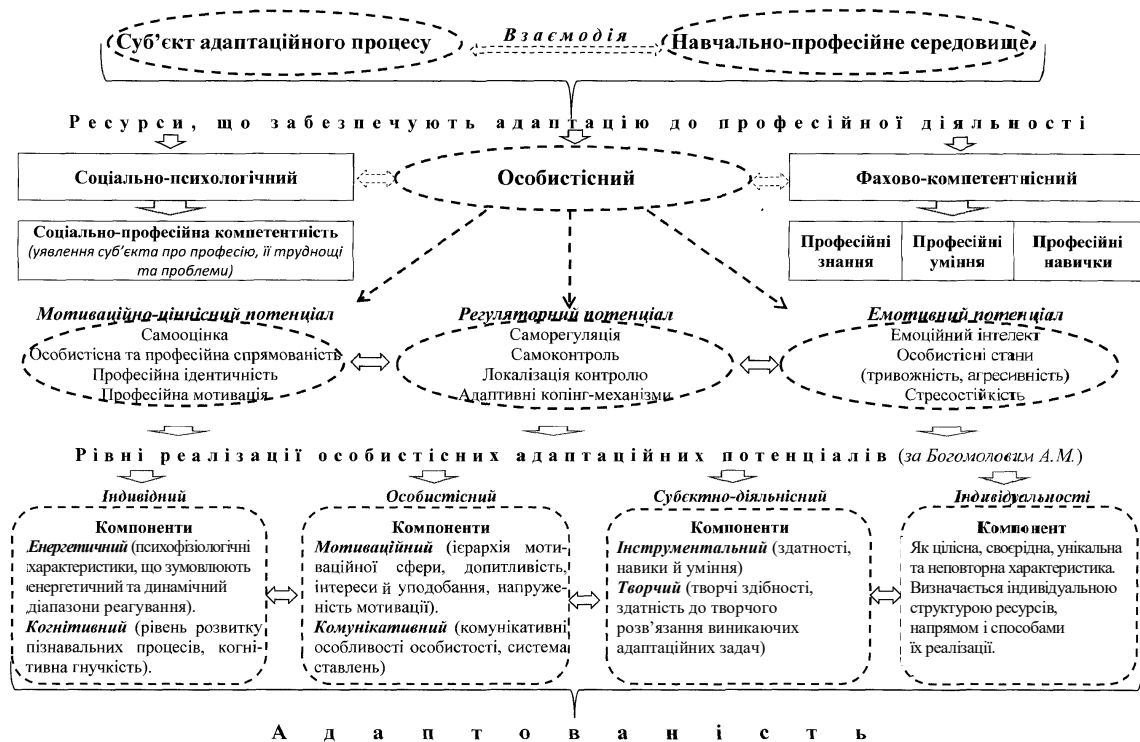

Рис. 1. Концептуальна модель адаптації майбутніх медичних працівників до умов професійної діяльності

Так, *соціально-психологічний* ресурс характеризується соціально-професійною компетентністю: уявленнями суб'єкта про професію, її переваги, труднощі, проблеми тощо. Потенціалом реалізації *фахово-компетентнісного* адаптаційного ресурсу є професійні знання, уміння та навички. *Особистісний* ресурс адаптації реалізовується завдяки низці потенціалів (*мотиваційно-ціннісного*), що виражений у самооцінці, професійній мотивації, цінностях, особистісно-професійній спрямованості

й професійній ідентичності, є своєрідним орієнтиром професійної самореалізації майбутнього медичного працівника; *регуляторного*, який представлений змінними, що характеризують стійкі стратегії та способи організації поведінки і її саморегуляції; *емотивного*, вираженого такими властивостями особистості, як стресостійкість, емоційний інтелект, особистісні стани – тривожність, агресивність). Реалізуються згадані вище потенціали на *індивідному, суб'єктно-діяльнісному, особистісному* рівнях та на рівні *індивідуальності*. Згадані структурні компоненти функціонують як цілісний процес, забезпечуючи ефективність адаптації й розвиток особистісної та професійної самореалізації.

Запропонована теоретична модель адаптації майбутніх медичних працівників до професійної діяльності послужила методологічним орієнтиром у визначенні набору методів і процедур дослідження особистісного ресурсу адаптації майбутніх фахівців.

За результатами вивчення соціально-психологічної адаптації з використанням кластерного аналізу виокремлено рівні (високий, середній низький) адаптованості майбутніх медичних працівників на навчально-професійному етапі їх професіоналізації (за t-критерієм Стьюдента при $p \leq 0,01$). Кореляційний аналіз показника «адаптивність–дезадаптивність» засвідчив статистично значущий зв'язок із такими змінними, як «прийняття себе–неприйняття себе», «прийняття інших–неприйняття інших», «емоційний комфорт–емоційний дискомфорт», «внутрішній контроль–зовнішній контроль», «домінування–підлеглість», «ескапізм» (за коефіцієнтом Кендалла при $0,05 \leq p \leq 0,01$).

На основі факторного аналізу за методом головних компонент із Варімакс-обертанням (нормалізація Кайзера) показників адаптованості майбутніх медиків визначено адаптаційне ядро майбутніх медиків як усїєї вибірки, так і за рівнями їхньої адаптованості. Загалом, за вибіркою, адаптаційне ядро формують «соціальна комфортність», що пояснює 48,5 % дисперсії, та «інтернальна домінантність» (16,2 %). В обох факторах відсутня кореляція зі шкалою «адаптивність», що свідчить про відсутність повноцінної адаптації. Тож ідеться про забезпечення емоційного комфорту, що не тотожне адаптованості.

Результати факторного аналізу адаптивності за рівнями її прояву засвідчили деякі відмінності. Так, респонденти з високим рівнем адаптованості характеризуються емоційною задоволеністю, що ґрунтується на емоційному комфорті та позитивному самоприйнятті. Достатній рівень самоконтролю й схильність до домінування дають

їм можливість контролювати як ситуацію, так і людей, котрі їх оточують, а відтак почуватись адаптованими. Майбутні медики із середнім рівнем адаптивності представлені як самодостатні особистості з фіксованою, не завжди конструктивною позицією в розв'язанні проблем, суперечливих ситуацій. Водночас розвинений внутрішній самоконтроль дає їм змогу емоційно комфортно зберігати свій статус-кво у взаємодії з однолітками, а отже, почуватись адаптованими. Внутрішню структуру адаптивності респондентів із низьким рівнем адаптованості спрямовано на забезпечення емоційної конформності через самоконтроль й ілюзорне заглиблення у внутрішній світ, що створює в них ілюзію адаптованості. Отже, внутрішня змістова своєрідність у прояві адаптаційної здатності вказує на необхідність акцентувати увагу не на якості адаптованості до середовища, а на такій властивості особистості, як адаптивність.

Особистісний ресурс адаптації реалізовується за допомогою мотиваційно-ціннісного, регуляторного та емотивного потенціалів. Констатовано, що вияв мотиваційних тенденцій майбутніх медиків, визначається загальними тенденціями професіоналізації, властивих етапу професійного навчання, що містить навчально-академічну (1–2 курс) та навчально-професійну (3–4 курс) стадії. Домінує мотив оволодіння професією й уключення в професійну діяльність. Серед таких – «можливість надавати медичну допомогу людям» (77,8 % респондентів), «подобається робота з людьми» (48,9 % опитаних віддали перші три рангові позиції), «необхідність медичних знань» (42,2 %), «можливість розвинути здібності» (40 %). Це свідчить про бажання особистісного й професійного зростання досліджуваних респондентів. Серед чинників, які спонукали їх до вибору професії медика, домінують власний вибір (44,4 %), інтроектвані (референтні особи – батьки, медики; сімейна традиція) (31,2 %) та інші фактори (не було іншого вибору) (24,4 %).

Отримані результати за «самоактивізуючою профорієнтаційною методикою» (М. Пряжніков) засвідчили середній рівень усвідомлення майбутніми медиками особливостей своєї професії. А оскільки мотиваційний вибір є продуктом самосвідомості особистості, зокрема й професійної, то можна говорити про псевдовибір, що не спонукає їх до прийняття відповідального рішення. Усвідомлений мотив, вибір і відповідальність – дуже важливі психологічні передумови, які синтезують потреби вищого порядку, що визначають ціннісно-смыслову настанову студента, коли вибір переходить у розряд сенсу життя.

За результатами кореляційного аналізу констатовано взаємозв'язок мотиваційних тенденцій, які відображають готовність до виконання професійних функцій із рівнями адаптованості до професійної діяльності (за коефіцієнтом Пірсона при $p \leq 0,05$). Водночас рівень (високий, середній, низький) адаптованості до майбутньої професійної діяльності залежить від емоційного комфорту, що детермінується усвідомленістю різних аспектів майбутньої діяльності.

Проте в системі ціннісних орієнтацій простежуємо неузгодженість двох рівнів – уявлення про цінності та можливість їх реалізації. Виявлено достовірно значущий зв'язок між індексом адаптованості «адаптованих» майбутніх медичних працівників і показниками неузгодженості значущого й доступного таких цінностей, як «наявність хороших і вірних друзів» ($p \leq 0,05$), «любов» ($p \leq 0,05$), «щасливе сімейне життя» ($p \leq 0,05$). Констатовано, що в осіб із високим рівнем адаптованості бажані цінності цілком доступні в реалізації, тоді як в осіб із низьким рівнем адаптованості спостерігаємо сумніви з приводу втілення своїх цілей і низьку готовність до подолання перешкод. Це дає підстави констатувати, що чим нижчий рівень неузгодженості між значущістю цінності та її доступністю, тим вища адаптованість майбутніх медиків. А збільшення дистанції співвідношення цінності й доступності у сфері міжособистісних відносин відобразатиметься не лише на рівні суб'єктивного благополуччя, але й на процесі адаптації особистості.

Виявлено взаємозв'язок між адаптивністю майбутніх медиків і здатністю до *саморегуляції*. Свідчення цього – статистично значущий зв'язок між шкалою «адаптація» та показником загального рівня саморегуляції ($p \leq 0,05$). Провідну роль у цьому процесі відіграють такі регуляторні ланки, як «моделювання» й «гнучкість», які в досліджуваних нами осіб значущо корелюють зі шкалою «адаптованість» ($p \leq 0,05$). У респондентів із низьким рівнем адаптованості більш розвинені ланки «планування» та «оцінювання результатів».

Вивчення орієнтованості майбутніх медичних працівників на стан (ОС-суб'єкти) або на дію (ОД-суб'єкти) на етапі контролю за дією, пов'язаного з прийняттям рішення, реалізацією наміру, та контролю за дією, пов'язаного з орієнтацією на невдачу, дало змогу з'ясувати можливу «енергізацію» власної поведінки в процесі виконання регуляторних дій в адаптаційному процесі. Виявлено незначне домінування орієнтації на стан (ОС-диспозиція) на етапі *прийняття рішення*. Зде-

більшого це властиво 52,38 % слабкоадаптованим респондентам, 17,65 % – середньоадаптованим і 14,29 % – досліджуваним із високим показником рівня адаптованості. У ситуації контролю за дією, що пов'язаній із реалізацією прийнятого рішення, близько половини (42,86 %) адаптованих респондентів і тих, що характеризуються середнім рівнем адаптованості (52,94 %), справляються з цим без особливих зусиль (ОД-диспозиція).

Також результати кореляційного аналізу засвідчили взаємозв'язок «адаптації» з копінг-стратегіями. Зокрема, шкала «адаптація» на статистично значущому рівні достатньо корелює з копінгом «соціальна підтримка» ($p \leq 0,01$), «позитивна переоцінка» ($p \leq 0,01$), «планування розв'язання проблеми» ($p \leq 0,05$) і «самоконтроль» ($p \leq 0,05$). Зі всіма іншими копінг-стратегіями «адаптація» також корелює, але цей зв'язок не є статистично значущим. У майбутніх медиків із різними рівнями адаптації ця особливість відображена в результатах факторного аналізу. Так, у респондентів із *середнім* рівнем адаптованості такі фактори, як «*позитивний конструктивізм*» і «*раціональна імпульсивність*», дають можливість конструктивно підходити до розв'язання проблем, даючи при цьому можливість вийти емоціям, сублімуватися без шкоди для інших. Майбутні медики з *високими* показниками адаптованості використовують різноманітний спектр копінг-стратегій задля успішної адаптації. Їхня адаптаційна поведінкова стратегія відзначається *соціальною зваженістю* й *уникненням конфронтаційних дій* через надмірний самоконтроль і планування розв'язання проблеми. У респондентів із *низьким* рівнем адаптації, у яких ідентифіковано такі фактори, як *самоконтроль*, *уникнення* та *дистанціювання*, спостерігаємо залучення значних внутрішніх особистісних ресурсів, що забезпечують процес адаптації до середовища.

Емотивний потенціал особистісного адаптаційного ресурсу представлено емоційним інтелектом особистості як сукупності когнітивних здібностей до ідентифікації, розуміння та управління емоціями. Так, у респондентів із високим показником рівня адаптованості спостерігаємо позитивну статистично значущу кореляцію «адаптованості» з показниками розпізнавання емоцій та емоційною освіченістю ($p \geq 0,05$). Проте від'ємною є кореляція із самомотивацією ($p \leq 0,01$). У майбутніх медиків із середнім рівнем адаптованості її прояв також залежить від здатності керувати емоціями ($p \leq 0,05$). Адаптація респондентів із низьким рівнем адаптованості перебуває в кореляційному зв'язку з

результатом інтегрального показника емоційного інтелекту й самомотивації ($p \leq 0,01$), керування емоціями та їх розпізнавання ($p \leq 0,05$).

Результати факторного аналізу засвідчили неоднорідність внутрішньої структури емоційності досліджуваних із різними рівнями адаптованості. Структуру їхнього емоційного інтелекту представлено змістовими характеристиками, емоційними компетенціями та емоційним досвідом. Якщо респонденти з високим показником рівня адаптованості досягають емоційного комфорту, завдяки емоційній компетентності, прагнуть оволодіти емоціями і їх адаптація відбувається *мимовільно*, без особливих зусиль, то майбутні медики з низьким показником адаптованості бажають його досягти за допомогою *довільного* управління емоційним станом. Респонденти із середнім рівнем адаптивності прагнуть через соціальну компетентність, урівноважену поведінку та розуміння інших забезпечити собі комфортне перебування в навчально-професійному середовищі.

Дослідження агресивності й ворожості в структурі емоційного потенціалу адаптивної здатності майбутніх медичних працівників засвідчило, що прояв відкритої, прямої агресії студентами є доволі прийнятною стратегією взаємодії й не має значного впливу на соціально-психологічну адаптованість, тоді як ворожість, яка є внутрішньою настановою особистості та часто не виявляється зовні, призводить до зниження емоційного комфорту й порушення адаптації. Чинником появи агресивних і ворожих тенденцій серед низки інших є низька стресостійкість суб'єкта професійної діяльності.

Грунтуючись на системному підході, який розглядає психологічні процеси та явища в їх взаємозв'язку й взаємозумовленості, пропонуємо *типологію особистісних ресурсів адаптації* особистості, у якій «ядро» складають особистісні утворення, що входять до мотиваційно-ціннісного, регуляторного та емотивного потенціалів особистісного адаптаційного ресурсу. Зіставлення згаданих потенціалів із рівнями адаптованості майбутніх медиків дало можливість виокремити типи особистісних ресурсів, серед яких – *продуктивний, помірно продуктивний та непродуктивний*. Зважаючи на це, очевидно, що продуктивний тип особистісного адаптаційного ресурсу – це свідчення про високу ефективність адаптаційних потенціалів, а непродуктивний – про низьку.

Аналіз психологічних особливостей прояву особистісних ресурсів адаптації, їх типологія стали підставою для виокремлення декількох

ключових *закономірностей*, спираючись на які, можна забезпечити успішний супровід підготовки майбутніх медичних працівників до професійної діяльності:

– процес соціально-психологічної адаптації (приспосовування до поточної ситуації за допомогою асиміляції з нею й самозміни, перетворення середовища та самоусунення або відхід із нього) здійснюється із залученням значних зусиль і ресурсів адаптації, ключовим із яких є особистісний;

– особистісний ресурс адаптації реалізовується через мотиваційно-ціннісний, регуляторний та емотивний потенціали, що функціонують як цілісний, злагоджений механізм, забезпечуючи, за умови розвиненості (досконалості), конструктивність процесу адаптації;

– типологія особистісних ресурсів адаптації відображає поєднання потенціалів особистісного адаптаційного ресурсу та рівнів адаптованості майбутніх медичних працівників.

Проведений аналіз співвідношення особистісного ресурсу адаптації та рівнів адаптованості в майбутніх медичних працівників свідчить про їх взаємозв'язок, а змістовий аналіз представлених типів особистісних ресурсів указує на необхідність *розвитку «ресурсності» майбутніх медиків*.

Ураховуючи достатній рівень особистісної ресурсності майбутніх медиків, її спрямованість на «набуття», а також прагнення до професійної самоосвіти, можна організувати психологічний супровід цього процесу задля забезпечення якнайкращої їхньої адаптації до майбутньої професійної діяльності. Складаючи психологічну програму супроводу, потрібно враховувати два основні моменти: умови й особливості освітнього процесу як об'єктивну реальність та індивідуальні особливості особистості студентів, котрі перебувають у процесі розвитку. Супровід може реалізуватись у формі *спецкурсу й тренінгових корекційно-розвивальних завдань*. Водночас слід пам'ятати, що в період соціально-психологічної адаптації освітній процес має бути побудований так, щоб активізувати особистісні адаптаційні ресурси студента, які надалі дадуть йому змогу сформуванню адекватну професійну Я-концепцію як ядро професійної самосвідомості.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження дало змогу уточнити сутність і зміст особистісних ресурсів для забезпечення ефективної адаптації майбутніх медичних працівників до професійної діяльності. Зокрема, на основі розробленої

моделі функціонування особистісних ресурсів виокремлено типи особистісних ресурсів адаптації майбутніх медичних працівників до професійної діяльності (продуктивний, помірно продуктивний і непродуктивний) відповідно до рівня адаптованості та прояву особистісних ресурсів, а також встановлено їхній психологічний зміст; виокремлено особливості, які визначають адаптованість майбутніх фахівців на початковому етапі їх професійного становлення; визначено закономірності адаптації майбутніх медичних працівників до професійної діяльності, у яких конструктивність процесу адаптації визначається змістом, типом й особливостями прояву особистісних ресурсів.

Перспективним напрямом дослідження особистісних ресурсів адаптації на навчально-професійному етапі професіоналізації вважаємо ґрунтовне її дослідження відповідно до фахової спеціалізації, гендерних і статевих чинників. Доречними тут будуть розробки та впровадження різноманітних формувальних технологій, що сприятимуть підвищенню рівня адаптованості й розвитку адаптивності як особистісної властивості.

Література

1. Галян А. І. Особистісні ресурси адаптації майбутніх медичних працівників до професійної діяльності : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / А. І. Галян. – Луцьк, 2016. – 20 с.
Halyan A. I. Osobystisni resursy adaptatsiyi maybutnik medychnykh pratsivnykiv do profesynoyi diyal'nosti [Personal resources of adaptation of future medical workers to professional activity] : avtoref. ... kand. psykhol. nayk ; 19.00.01 / A. I. Halyan. – Luts'k, 2016. – 20 p.

УДК 159.923.2:37.091.113

Т. М. Дзюба

Revised: July 1, 2017

Revised: August 31, 2017

Accepted: September 14, 2017

РИЗИКИ ПРОФЕСІЙНОГО ЗДОРОВ'Я: ВІД «НЕАДЕКВАТНОГО» СТИЛЮ КЕРІВНИЦТВА ДО ТРАНСФОРМАЦІЙ ПРОФЕСІЙНОГО САМОСТАВЛЕННЯ ПЕДАГОГА

У статті вміщено результати емпіричного дослідження ризиків професійного здоров'я педагогів, зокрема особливостей трансформацій професійного са-

моцтавлення педагога під впливом «неадекватного» стилю керівництва. Визначено ключові поняття досліджуваної проблеми: професійне здоров'я, ризики професійного здоров'я, професійне самоцтавлення й «неадекватний» стиль керівництва. Підкреслено, що деструктивні ознаки професійного самоцтавлення (неадекватна самооцінка та негативна оцінка педагогом своєї праці) формуються під впливом різноманітних факторів професійного середовища. «Неадекватний» стиль керівництва розглянуто як один із таких факторів трансформацій професійного самоцтавлення, що суттєво впливає на професійне здоров'я педагога. Наведено й прокоментовано результати емпіричного дослідження особливостей взаємозв'язків між фактором «неадекватний» стиль керівництва (використано авторський опитувальник «Ризики професійного здоров'я») та окремими показниками професійного самоцтавлення (методика К. В. Карпінського, О. М. Колишко). Проаналізовано достовірно значущі закономірності прямих і непрямих кореляційних зв'язків за такими показниками, як інтегративна шкала «самоефективність у професії», що складається зі шкал «самокерівництво в професії» та «самооцінка особистісного зростання в професії»; «внутрішня конфліктність особистісного зростання в професії»; «самоприниження в професії». Зроблено висновок, що вплив «неадекватного» стилю керівництва на професійне самоцтавлення педагога містить низку суттєвих небезпечних ознак для його професійного здоров'я: підвищує тривожність, вразливість працівника; руйнує в нього надію на добре цтавлення до нього й на успіхи професійного кар'єрного зростання; проектується в негативному, недовірливому або недобррозичливому цтавленні до інших суб'єктів професійної діяльності.

Ключові слова: професійне здоров'я, ризики професійного здоров'я професійне самоцтавлення, «неадекватний» стиль керівництва.

Dziuba T. M. Risks of Occupational Health: From «inadequate» Management Style to Transformation of Teacher's Professional Self-Attitude. The paper represents the results of empirical study of risks of occupational health, particularly peculiarities of transformation of pedagogue's professional self-attitude under the influence of «inadequate» management style. The basic definitions of studied problem are determined: occupational health, risks of occupational health, professional self-attitude and «inadequate» management style. Special attention was paid to the fact that destructive characteristics of professional self-attitude (inadequate self-estimation and negative estimation of own work by pedagogue) are formed under the influence of different professional environment factors. «Inadequate» management style is considered as one of the factors transformation of professional self-attitude, that significantly influences pedagogue's occupational health. The results of empirical study of peculiarities relationships between the factor «inadequate» management style (author's questionnaire «Risks of occupational health» is used) and the indicators of professional self-attitude (K. V. Karpinskyi, O. M. Kolyshko method) are presented and commented. Significant patterns of direct and indirect correlation relationships by such indicators are analyzed: integrative scale «self-effectiveness in profession», which includes scales «self-management in profession» and «self-estimation of personal growth in profession»; «internal proneness to conflict in personal growth in profession»; «self-depreciation in profession». Conclusion that influence of «inadequate»

management style on the pedagogue's professional self-attitude has a number of significant dangerous features for his/her occupational health is made: it rises anxiety, sensitivity of employee; destroys the employee's hope on the good attitude to him/her and to successes in professional career growth; is projected in negative, distrustful or unkindly attitude to other subjects of professional activity.

Key words: occupational health, risks of occupational health, professional self-attitude, «inadequate» management style.

Дзюба Т. М. Риски профессионального здоровья: от «неадекватного» стиля руководства до трансформаций профессионального самоотношения педагога. В статье рассматриваются результаты эмпирического исследования рисков профессионального здоровья педагога, в частности – особенности трансформации профессионального его самоотношения под влиянием «неадекватного» стиля руководства. Определены ключевые понятия исследования: профессиональное здоровье, риски профессионального здоровья, профессиональное самоотношение и «неадекватный» стиль руководства. Подчеркивается, что деструктивные признаки профессионального самоотношения (негативная самооценка, негативная оценка своего труда) формируются под влиянием различных факторов профессиональной среды. «Неадекватный» стиль руководства рассматривается одним из таких факторов трансформаций профессионального самоотношения, что существенно влияет на профессиональное здоровье педагога. Приведены и прокомментированы результаты эмпирического исследования взаимосвязей между фактором «неадекватный» стиль руководства (использована авторская методика «Риски профессионального здоровья») и некоторыми показателями профессионального самоотношения (методика К. В. Карпинского, А. М. Кольшко). Проанализированы достоверно значимые закономерности прямых и непрямых корреляционных связей по таким показателям, как интегративная шкала «самоэффективность в профессии», которая включает шкалы «саморуководство в профессии» и «самооценка личностного развития в профессии»; «внутренняя конфликтность личностного развития в профессии»; «самоунижение в профессии». Делается вывод, что влияние «неадекватного» стиля руководства на профессиональное самоотношение педагога содержит ряд существенных опасных признаков для его профессионального здоровья: повышает тревожность, уязвимость работника; разрушает его надежду на хорошее отношение и на успехи профессионального карьерного роста; проектируется в негативное, недоверчивое или недоброжелательное отношение к другим субъектам профессиональной деятельности.

Ключевые слова: профессиональное здоровье, риски профессионального здоровья, профессиональное самоотношение, «неадекватный» стиль руководства.

Постановка наукової проблеми та її значення. Збільшення інтересу до проблем професійного здоров'я фахівця зумовлено орієнтацією новітніх психологічних досліджень у сфері організаційної психології та психології праці, зокрема появою такого нового напрямку, як психо-

логія професійного здоров'я (Psychology Occupational Health [7; 8; 9]). Одне із завдань досліджень у межах цього напрямку – це вивчення психологічних складників ризиків професійного здоров'я фахівця.

Під *ризиками професійного здоров'я* розуміємо потенційну можливість впливу ймовірного фактора або їх сукупності, що завдають певної шкоди або суттєво порушують ефективне виконання фахівцем професійної діяльності й трансформують систему різнобічних професійних ставлень працівника.

Отже, поняття «професійний ризик» означає можливість, велику ймовірність чого-небудь, зазвичай негативного, небажаного, руйнівного, в об'єктивному вимірі професійної реальності. Психологічний аспект ризиків професійного здоров'я розглядаємо як ситуацію, у якій присутній фактор (обставина), що здатен завдати шкоди (фізичної або психологічної), стати причиною руйнації захисних й адаптаційних механізмів психіки, зумовити втрати індивідуальних сенсів професійного буття через зміну конфігурації професійних цінностей, професійної суб'єктності, професійного самоствавлення, внутрішньої картини професійного здоров'я.

Загальноновизнаним вважається той факт, що професійно-педагогічна діяльність є одним із найбільш стресогенних видів психологічної активності, а тому її можна дослідити як професію, що містить доволі широкий спектр ризиків професійного здоров'я. Наслідками надмірного та тривалого негативного впливу ризиків (хронічна перевтома, емоційне спустошення, постійно зростаючий потік інформації, інтенсифікація міжособистісних комунікацій тощо) можуть ставати ознаки руйнації професійного сенсу «Я» працівника, тобто сутнісна зміна характеру професійного самоствавлення, що може прямо чи опосередковано позначатися на самопочутті працівника.

У визначенні К. В. Карпінського *професійне самоствавлення* – це психічне новоутворення, динамічна система смислових структур і процесів, яка орієнтує людину в інструментальних зв'язках між її індивідуальними властивостями й процесами реалізації професійних мотивів і цінностей, регулюючи її професійну поведінку, професійну діяльність та спілкування відповідно до цих зв'язків [4].

За результатами проведеного автором дослідження деструктивних ознак професійного самоствавлення [2, с. 172–183] виявлено, що негативна самооцінка та негативна оцінка працівником власної праці формуються під впливом різних несприятливих факторів професійного

середовища, зокрема такого фактора, як «неадекватний» стиль керівництва, що водночас можуть розглядатися як ризики професійного здоров'я. Негативна самооцінка й негативна оцінка працівником власної праці як форми свідомої репрезентації професійного сенсу «Я» провокують системні зміни інтегральних характеристик педагога. У подальшому це стає однією з причин спрощення образу «Я-професіонал», впливає не лише на особистість педагога, а й на те середовище, яке він організовує навколо себе, тим самим перешкоджаючи виконанню продуктивної професійної діяльності, ділового спілкування та професійно-особистісного розвитку.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Психологічні дослідження динаміки професіоналізації педагогічних працівників (Л. Артур, О. А. Березіна, М. І. Д'яченко, Е. Ф. Зеєр, М. Кирквуд, Є. О. Клімов, О. М. Кокун, Л. О. Кондратьєва, Д. Крісті, С. Лоттер, Л. М. Мітіна, А. К. Маркова, Н. Слайдер та ін.) звертають увагу на те, що багаторічне виконання педагогом одноманітної професійної діяльності призводить до появи професійної втоми, виникнення професійних бар'єрів, збіднення репертуару способів її виконання, погіршення самопочуття й зниження працездатності, підвищення тривожності, фрустрованості, дратівливості, виникнення професійних деформацій і «синдрому емоційного вигорання». Ці проблеми підсилюються несприятливими умовами професійного середовища, зокрема «неадекватним» стилем керівництва, який, за нашим припущенням, може виступати одним із різновидів організаційних чинників, що суттєво впливає на стан професійного здоров'я педагога.

«Неадекватний» стиль керівництва визначаємо як стійку систему управлінських впливів, які прямо чи опосередковано дестабілізують внутрішній світ особистості працівника, зумовлюючи стан «хронічної мобілізації», емоційного виснаження, змушуючи його бути постійно «напоготові». У такій ситуації працівник швидко виснажується, оскільки змушений постійно реагувати на різноманітні, у тому числі й дезорганізуючі, зміни організаційного середовища.

Мета статті – результати емпіричного аналізу трансформацій професійного самоствалення педагога під впливом «неадекватного» стилю керівництва як одного з ризиків професійного здоров'я.

Методи й методики дослідження. У межах проведеного автором комплексного вивчення ризиків професійного здоров'я педагога виявлено тісні кореляційні зв'язки за методом рангової кореляції

Пірсона між фактором «неадекватний» стиль керівництва (використано авторський опитувальник «Ризики професійного здоров'я» [3]) й окремими показниками професійного самоствалення (методика К. В. Карпінського, О. М. Колишко [5]). У дослідженні взяли участь 1803 респонденти (912 осіб – учителі загальноосвітніх навчальних закладів та 870 осіб – викладачі вищих навчальних закладів). Репрезентативність вибірки визначалася методом рандомізованого відбору. Математичну обробку даних і графічну презентацію результатів здійснено за допомогою комп'ютерного пакета статистичних програм «IBM SPSS Statistics» (версія 21.0).

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Достовірно значущі закономірності прямих і непрямих кореляційних зв'язків отримано за такими показниками, як інтегративна шкала «самоефективність у професії» (-,464*), що складається з оцінок, «самокерівництво в професії» (,386**) та «самооцінка особистісного зростання в професії» (,672**); «внутрішня конфліктність професійного самоствалення» (,661**); «самоприниження в професії» (,427**). Отримані дані дають підставу висловити такі припущення.

1. Непрямі кореляції між *професійною самоефективністю* та «неадекватним» стилем керівництва свідчать про те, що індивідуальні властивості суб'єкта праці перебувають у дисгармонії зі специфічними вимогами організаційного освітнього середовища. Якщо працівник не залучений до вирішення організаційних питань або не має можливості впливати на важливі події організаційного розвитку (відсторонення від активної участі в прийнятті організаційних рішень, відчуття «організаційної непричетності»), то в нього може сформуватися відчуття безпорадності й утрати контролю над ситуацією. Згодом це стає причиною розвитку невдоволеності професійною самореалізацією та якістю професійного буття в цілому і, як наслідок, – зниженням професійної самоефективності. Водночас працівник може мати високий рівень професійних досягнень, стрімке кар'єрне зростання, але при цьому його індивідуальні властивості можуть бути відторгнуті логікою професії, а самоефективність – залишатися низькою. За таких умов збільшується вірогідність виявлення симптомів емоційного вигорання, а усвідомлена працівником занижена професійна самоефективність у будь-якому випадку сприятиме більш сильному емоційному вигоранню [5, с. 86].

2. Самооцінка особистісного зростання в професії під впливом неадекватного стилю керівництва може виявлятися біполярно: як украй завищена (причина патологічного відхилення психіки – параноя) і як украй занижена (причина патологічного відхилення психіки – психостенія). «Неадекватний» стиль керівництва блокує становлення активної професійної позиції педагога, зумовлюючи тим самим тимчасову дезорганізацію непродуктивних (неадекватних) полюсів професійної самооцінки працівника. Украй висока самооцінка призводить до того, що діяльність професіонала детермінується потребами афективного плану: типовими є вияви недооцінки вимог ситуації й переоцінки власних можливостей. Низька самооцінка, навпаки, пов'язана з острахом прийняття рішень, повільністю та пасивністю. Але в обох випадках порушується вірогідне прогнозування траєкторії професійного розвитку й професійної кар'єри працівника. Результатом стає суттєве зниження загальної продуктивності професійної діяльності: порушується регуляція працездатності, адаптованість до об'єктивних умов організаційного освітнього середовища. Окрім того, суперечливість небезпечних ознак професійної самооцінки педагога провокує перспективні негативні наслідки – емоційне вигорання, стагнацію професійного розвитку, що прямо чи опосередковано позначається на якості його професійного здоров'я. За даними досліджень W. B. Schaufel, низька самооцінка, з одного боку, призводить до емоційного вигорання, а з іншого – сама може бути відображенням факторів організаційного середовища або навіть фактором відображення впливу вигорання [9].

3. Показник «самокерівництво в професії» позитивно корелює з «неадекватним» стилем керівництва, що переконливо демонструє посилення сприйняття професії як сфери кар'єрного самоствердження: особистісні властивості сприймаються педагогами як внутрішні ресурси або «знаряддя» професійної діяльності. Результати досліджень засвідчують, що високий рівень самокерівництва в професії формує кар'єрні амбіції, стимулює кар'єристську поведінку фахівця й тим самим детермінує високі показники об'єктивного кар'єрного успіху [4]. Імовірно, працівники під впливом «неадекватного» стилю керівництва опиняються в ситуації опору до об'єктивних умов організаційного середовища (острах утратити роботу, прагнення втриматися й навіть зробити кар'єру будь-яким способом, у тому числі через витіснення колег), пріоритетом якого стає орієнтація на самоздійснення через владу, оскільки суб'єкт, який ефективно управляє собою в професійній роботі, схильний претендувати й на керівництво іншими [5, с. 87].

4. *Внутрішня конфліктність особистісного зростання в професії* в працівників освітніх організацій зростає внаслідок інтенсифікації неадекватних ознак стилю керівництва й може зумовлювати розвиток тривожно-депресивних і неврастенічних станів. Ознаки цієї взаємозалежності такі:

1) внутрішньоособистісна конфліктність виявляється як зіткнення розуміння педагогом реальних професійних якостей з ідеально уявленими, які «нав'язуються» характером «неадекватного» стилю керівництва;

2) локалізація причин своїх промахів та невдач (ідеться не стільки про об'єктивні проблеми, скільки про схильність акцентувати увагу на труднощах на тлі загального негативного емоційного ставлення до себе);

3) схильність заперечувати проблеми, які є; наявність ригідних афективних комплексів, передусім у сфері невдач, неусвідомлене прагнення зберігати неадекватне уявлення про себе.

Важливо також розуміти, що феномен внутрішньої конфліктності тісно пов'язаний із такими станами, як криза й невроз. Так, в умовах освітнього організаційного середовища кризові стани виявляються в кризах професійного розвитку – особливої групи психологічних криз, що виникають на різних етапах професійного шляху, відображають його специфічні закономірності й супроводжуються переживанням протиріч професійного розвитку. У стані професійної кризи людина відчуває негативні почуття, які руйнівні впливають не лише на професійну самооцінку фахівця, роблячи його дуже вразливим і ранимим, а й формують суб'єктивну оцінку внутрішньої картини професійного здоров'я особистості. Такі кризи стають наслідком тривалого внутрішньоособистісного конфлікту, коли працівнику не вистачає особистісного ресурсу сформулювати власну професійну проблему або коли він не в змозі змінити власне ставлення до організаційних змін і трансформацій, здійснити вибір чи прийняти адекватне рішення. У подальшому, якщо не відбувається якісних змін особистісного або професійного зростання працівника, його професійний розвиток може набувати невротичного характеру.

Кризовий стан, що породжується умовами професійного середовища, з одного боку, є природним станом професійного становлення фахівця, а з іншого – якщо такий природний стан індивідуалізації провокувати («неадекватний» стиль керівництва в цьому випадку може виступати

таким провокаційним фактором), то виникає процес професійної дезадаптації з такими показниками, як патологічні форми переживання професійної кризи, професійна маргінальність і професійна деструктивність. Окрім того, кризові стани містять ознаки нервово-психічної нестійкості (НПН). Нервово-психічна нестійкість – це своєрідний «прикордонний стан», межа, за якою починається захворювання [10]. Серед факторів, що сприяють розвитку нервово-психічної нестійкості в умовах професійного середовища, Е. Ф. Зеєр визначає слабку підготовку до професійної діяльності й негативне ставлення до неї; психотравмувальні конфлікти між колегами; грубість й управлінсько-організаційні помилки керівника; характерологічні риси працівника (надмірна запальність, невпевненість, недовірливість, упертість тощо), у тому числі й фізіологічні особливості організму, які визначають ненадійність адаптаційних і компенсаторних механізмів; психологічний клімат колективу тощо [10]. Несприятливе поєднання зазначених факторів у професійно-педагогічному середовищі, які доповнюються ознаками «неадекватного» стилю керівництва, породжує значне зростання психологічного навантаження (стресогенності) і може стати сприятливим підґрунтям криз професійного розвитку та зміни модусу поведінки працівника в ставленні до власного професійного здоров'я. Отже, професійні кризи можуть ставати факторами ризику формування небажаних суб'єктивних відчуттів внутрішньої картини професійного здоров'я працівників освітніх організацій.

Інший бік внутрішньої конфліктності особистісного зростання в професії визначається труднощами професійної адаптації працівників освітніх організацій в умовах «неадекватного» стилю керівництва. У разі підвищеної дії стрес-факторів характеристики такого стилю виступатимуть додатковими ризиками організаційного середовища, які можуть призводити до розвитку почуття професійної неповноцінності, слабкості та безпорадності. Отже, «неадекватний» стиль керівництва виступає об'єктивною умовою організаційного простору й запускає механізм патологічного порівняння педагогом власних реальних професійних характеристик з ідеально уявленими, породжуючи внутрішньоособистісний конфлікт у структурі Я-концепції працівника. На думку А. Адлера, неконструктивними формами вирішення внутрішнього конфлікту стає компенсаторна мотивація, яка супроводжується внутрішньою боротьбою, агресивністю та схильністю до маніпулювання іншими людьми. Згодом ця мотивація трансформується в прагнення влади, а в разі програшу призводить до негативного ускладнення внутрішнього світу людини [1].

5. Існує прямий позитивний взаємозв'язок між «неадекватним» стилем керівництва й показником «самоприниження в професії» як специфічної професійної аутодеструкції. Професійне самоприниження є аномальним станом, що виявляється в прагненні працівника до саморуйнації внаслідок порушення професіогенезу. Це особливий вид професійної дезадаптації працівника, котрий виникає на тлі особистісно-рольового конфлікту: коли в суб'єкта праці існує запит на самовдосконалення, ідеалізацію, самоздійснення та, на противагу цьому, він не отримує чи недостатньо отримує належного професійного визнання, схвалення, кар'єрного прискорення. Іншими словами, працівник почувається недооціненим, недостатньо визнаним у межах власного професійного статусу, авторитету.

Формування цієї аутодеструкції вказує на наявність таких складників: 1) *фрустрована особистість із наявним внутрішньоособистісним конфліктом*, яка приховує свою агресію й одночасно заперечує власні професійні інтроєкти; 2) *психотравмувальна професійна ситуація* (наприклад статус «цапа-відбувайла»), у якій реалізуються захисні патерни поведінки, зумовлені внутрішньоособистісним конфліктом; 3) *несправджені професійні очікування*.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Вплив «неадекватного» стилю керівництва на професійне самоствалення педагога містить низку суттєвих небезпечних ознак для його професійного здоров'я:

– *підвищує тривожність, вразливість працівника*: змушує його звужувати коло тих, із ким можна спілкуватися, оскільки існує побоювання почути негативну думку про себе, що призводить до відчуття самотності в колективі;

– *руйнує в працівника надію на добре ставлення до нього та на успіхи професійного кар'єрного зростання*: реальні успіхи й позитивну оцінку оточення людина сприймає як випадкові та тимчасові; переносить розв'язання багатьох проблем (які здаються такими, котрі не можливо розв'язати) в уявний світ, де вона може подолати всі перешкоди й отримати бажане у своїх мріях; знижує професійну активність, ініціативність, мобільність, послаблює інтерес до професійних справ; зводить нанівець надію на успіх, що теж змушує таких працівників уникати змагань;

– *проектується в негативному, недовірливому або недобррозичливому ставленні до інших людей, зокрема учнів, формуючи відповідний зміст внутрішньої картини професійного здоров'я фахівця*.

Отже, аналіз виявлених взаємозв'язків у цілому засвідчує несприятливий прогноз у вигляді невротичного розвитку працівників: фіксована установка педагогів на негативну оцінку або знецінення своїх індивідуально-професійних властивостей указує, з одного боку, на відсутність схильності брати провину на себе за власні професійні невдачі, а з іншого – на невпевненість у собі й неготовність до самоприйняття та турботливе ставлення до себе як до працівника. Отримані результати можуть бути пояснені тим, що працівники, які надмірно захоплені своєю професійною діяльністю, здатні йти на більші поступки для досягнення позитивних результатів, що може призводити до зростання рівня самоприниження в професійній діяльності. *Перспективи подальших досліджень* окресленої проблеми вбачаємо у виявленні особливостей впливу «неадекватного» стилю керівництва на рівень суб'єктивного благополуччя працівника; у перевірці висунутого припущення, що тривожно-невротична фіксація працівників освітніх організацій на «неадекватному» стилі керівництва провокує ризики викривленого сприйняття професійної реальності, зниження професійної самооцінки, працездатності, погіршення стосунків на всіх рівнях професійного спілкування, тобто формує неадаптивні форми копінг-стратегій, виявляючись більшою мірою у вигляді дезадаптивного реагування.

Література

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер. – Москва : [б. и.], 1995. – 296 с.
Adler, A. Praktika i teorija individual'noj psihologii [Practice and theory of individual psychology] / A. Adler. – M., 1995. – 296 p.
2. Дзюба Т. М. Деструктивні ознаки професійного самоставлення та їх вплив на професійне здоров'я вчителя / Т. М. Дзюба // Психологія особистості. – 2015. – № 1 (6). – С. 172–183.
Dziuba, T. Destruktywni oznaki profesijnogo samostavlennja ta ih vpliv na profesijne zdorov'ja vchitelja [Destructive features of the professional self-establishment and their influence on the teacher's occupational health] / T. Dziuba // Psihologija osobistosti, № 1 (6), 2015. – P. 172–183.
3. Дзюба Т. М. Комплекс методик для діагностики професійного здоров'я вчителя / Т. М. Дзюба. – Полтава : ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2015. – 59 с.
Dziuba, T. M. Kompleks metodyk dlya diahnostryky profesijnogo zdorov'ya vchytelya [Complex of methods for the diagnosis of the teacher's occupational health] / T. M. Dziuba. – Poltava : PNPУ im. V. H. Korolenka, 2015. – 59 p.
4. Kammeyer-Mueller, J. D. Self-Esteem and Extrinsic Career Success: Test of a Dynamic Model / J. D. Kammeyer-Mueller, T. A. Judge, R. F. Piccolo // Applied Psychology: An International Review. – 2008. – № 57 (2). – P. 204–224.

5. Карпинский К. В. Профессиональное самоотношение личности и методика эгопсихологической диагностики : монография / К. В. Карпинский, А. М. Ко-лышко. – Гродно : ГрГУ, 2010. – 140 с.
Karpinskij, K. V. Professional'noe samootnoshenie lichnosti i metodika ego psihologicheskoy diagnostiki : monogr. [Professional self-attitude of personality and technique of its psychological diagnosis] / K. V. Karpinskij, A. M. Kolyshko. – Grodno : GrGU, 2010. – 140 p.
6. Кокун О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця : мо-нографія / О. М. Кокун. – Київ : ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2012. – 200 с.
Kokun, O. M. Psykholohiya profesiynoho stanovlennya suchasnoho fakhivtsya: monohrafiya [Psychology of professional development of modern specialist] / O. M. Kokun. – K.: DP «Inform.-analit. ahentstvo», 2012. – 200 p.
7. Leka S. Occupational health psychology / S. Leka, J. Houdmont. – Chichester, UK : Wiley-Blackwell, 2016. – 346 p.
8. Quick J. C. Handbook of occupational health psychology (2 nd ed.) / J. C. Quick, L. E. Tetrick. – Washington, DC : American Psychological Association. – 232 p.
9. Schonfeld, I. S. Occupational health psychology: Work, stress, and health / I. S. Schonfeld, C.-H. Chang. – New York : Springer Publishing Company, 2017. – 146 p.
10. Зеер Е. Ф. Психология профессии : учеб. пособие для студентов вузов / Е. Ф. Зеер. – Москва : Академ. проект : Екариринбург : Деловая кн., 2003. – 336 с.
Zeer, Je. F. Psihologija professij: Uchebnoe posobie dlja studentov vuzov [Psychology of professions: Manual for graduate students] / Je. F. Zeer. – Moskwa : Akademicheskij prospekt ; Ekaterinburg : Delovaja kniga, 2003. – 336 p.

УДК 159.923:159.942

Є. В. Карпенко

Revised: September 5, 2017

Revised: October 3, 2017

Accepted: October 14, 2017

ЕМОЦІЙНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК ФАКТОР ОСОБИСТІСНОГО ЖИТТЄЗДІЙСНЕННЯ

У статті проаналізовано феномени розуміння та інтерпретації як категорії герменевтики, що беруть участь у процесі життєздійснення особистості. Установлено, що розуміння функціонує не лише на рівні свідомості, а й несвідомого. Воно є невід'ємним компонентом між- та внутрішньоособистісного аспектів емоційного інтелекту та виконує оцінну функцію в процесі життєздійснення.

© Карпенко Є. В., 2017

Завдяки розумінню відбувається осягнення смислу на ситуативному, характерологічному й базовому рівнях ідентичності, а отже – оцінка конгруентності йому різноманітних інтра- та екстрапсихічних стимулів. Механізмом же розуміння виступає організмичне чуття, що являє собою здатність людини бути уважною та відкритою до власних тілесних й емоційних проявів, які, орієнтуючись на особливості ціннісно-сислової сфери та домінуючі базові емоційні установки, сигналізують про правильність або хибність обраної траєкторії життєвого шляху загалом та його елементів зокрема.

Розуміння й інтерпретація мають взаємодетермінований характер. Визначено, що завдяки інтерпретації суб'єкт конструює свій життєвий шлях у просторі міжособистісної взаємодії. Її механізмом є такий компонент емоційного інтелекту, як емоційна компетентність, тобто здатність людини до саморегуляції власного емоційного стану на основі сформованих у неї знань, умінь і навичок, спрямована на підвищення ефективності соціальної взаємодії, розгортання її особистісного потенціалу, життєтворення тощо.

Таким чином експлікуємо інтернальний, екстернальний та інтегративний модули життєздійснення. При цьому перший послуговується здебільшого організмичним чуттям як механізмом розуміння, другий – емоційною компетентністю, завдяки якій здійснюється інтерпретація, а третій, найбільш конструктивний, являє собою гармонійне поєднання двох перших.

Ключові слова: розуміння, інтерпретація, смисл, організмичне чуття, емоційна компетентність, емоційний інтелект, життєздійснення.

Karpenko Ye. V. Emotional Intelligence as a Factor of Personal Life Fulfilment.

The article analyzes the phenomena of comprehension and interpretation, hermeneutic categories involved in the process of personal life fulfilment. Comprehension has been found to function at both the conscious and unconscious levels. It is an integral component of inter- and intrapersonal aspects of emotional intelligence and carries out an evaluation function in the process of life fulfilment. Comprehension facilitates acquisition of meaning at the situational, characterological and basic levels of identity and the assessment of its congruence with intra- and extra-psychic stimuli. In its turn, the organismic sense, which is an ability to be attentive and open to own physical and emotional manifestations indicating the right or wrong choice of life path on the basis of axiological peculiarities and dominant emotional attitudes, is the means of comprehension.

Comprehension and interpretation are interdependent. It is due to interpretation that a person constructs his life path in the interpersonal interaction space. It is empowered by emotional competence, a component of emotional intelligence and an ability to self-regulate own emotions on the basis of pre-formed knowledge and skills, aimed at strengthening the effectiveness of social interaction, development of personal potential, life creation, etc.

Therefore, it is worth explicating internal, external and integrative models of life. The first model mainly involves the organismic sense as a means of comprehension,

the second – emotional competence which enables interpretation, and the most constructive third one provides for the harmonious combination of the first two models.

Key words: comprehension, interpretation, meaning, organismic sense, emotional competence, emotional intelligence, life fulfilment.

Карпенко Е. В. Эмоциональный интеллект как фактор личностного жизнеосуществления. Анализируются феномены понимания и интерпретации как категории герменевтики, участвующие в процессе жизнеосуществления личности. Установлено, что понимание функционирует не только на уровне сознания, но и бессознательного. Оно является неотъемлемым компонентом меж- и внутриличностного аспектов эмоционального интеллекта и выполняет оценочную функцию в процессе жизнеосуществления. Благодаря пониманию, происходит постижение смысла на ситуативном, характерологическом и базовом уровнях идентичности, а следовательно – оценка конгруэнтности ему различных интра- и экстрапсихических стимулов. Механизмом же понимания выступает организмическое чувство, что представляет собой способность человека быть внимательным и открытым к собственным телесным и эмоциональным проявлениям, которые, ориентируясь на особенности ценностно-смысловой сферы и доминирующие базовые эмоциональные установки, сигнализируют о правильности или ошибочности выбранной траектории жизненного пути в целом и его элементов в частности.

Понимание и интерпретация имеют взаимно детерминированный характер. Определяется, что, благодаря интерпретации, субъект конструирует свой жизненный путь в пространстве межличностного взаимодействия. Ее механизмом является такой компонент эмоционального интеллекта, как эмоциональная компетентность – способность человека к саморегуляции собственного эмоционального состояния на основе сложившихся в него знаний, умений и навыков, направленная на повышение эффективности социального взаимодействия, развертывания его личностного потенциала, жизнотворчества и т. п.

Таким образом эксплицируем интернальный, экстернальный и интегративный модусы жизнеосуществления. При этом первый пользуется в основном организмическим чутьем как механизмом понимания, второй – эмоциональной компетентностью, благодаря которой, осуществляется интерпретация, а третий, наиболее конструктивный, представляет собой гармоничное сочетание двух первых.

Ключевые слова: понимание, интерпретация, смысл, организмическое чувство, эмоциональная компетентность, эмоциональный интеллект, жизнеосуществление.

Постановка наукової проблеми та її значення. Розвиток сучасної наукової думки значною мірою зумовлений впливом постнекласичної раціональності, у руслі якої чільне місце посідає питання життєздійснення. Тут досліджуються такі категорії герменевтики, як наратив і

ментатив, текст, розуміння, інтерпретація, смисл тощо. У їхньому світлі особистість перестає сприйматися виключно як стійка в часі та непоорушна в змістовому наповненні структура. Натомість її потрактовано як процесуальну, неоднорідну й багатозначну в різні періоди її онтогенетичного розвитку. Такий погляд актуалізує дослідження взаємозв'язку інтрапсихічних та екстрапсихічних чинників конструювання власного життєвого шляху, адже саме на межі їх контакту повсякчас зароджуються передумови майбутньої траєкторії розвитку особистості. Особливо гостро постають питання її контакту із собою та із зовнішнім світом: способів і механізмів його забезпечення, наслідків, а отже, і предикторів відповідних сценаріїв життєздійснення. Вирішення цих питань не можливе без ретельного дослідження афективної сфери, яка здійснює не тільки реактивну, але й оцінну функції, повідомляючи про правильність чи хибність того чи іншого вибору та поведінки, наявність дисфункційних інтроєктів, що вступають у конфлікт зі «справжнім Я», ригідність або надмірну проникність його границь тощо. Отже, емоції сприяють не лише саморозумінню, але й розгортанню суб'єктного потенціалу особистості в просторі інтерперсональної взаємодії. Фактором, який уможлиблює розуміння, інтерпретацію, саморегуляцію та спрямування емоцій у конструктивне русло в просторі між- і внутрішньоособистісної взаємодії, є емоційний інтелект. Зважаючи на те, що цей конструкт відносно недавно став предметом уваги вчених-психологів, його дослідження являє собою не лише значну наукову, але й прикладну цінність.

Аналіз досліджень цієї проблеми. В епоху постмодернізму увагу вчених привертають психологічні практики конструювання життя (О. М. Кочубейник, Т. М. Титаренко, К. О. Черемних та ін.), а також пов'язані з ними особливості функціонування когнітивної (Л. В. Засєкіна, М. Л. Смульсон й ін.), афективної (І. М. Матійків, Е. Л. Носенко, О. П. Саннікова), мотиваційної та ціннісно-сислової сфер (Ж. П. Вірна, З. С. Карпенко, В. О. Климчук, Н. В. Чепелева й ін.) особистості. Утім, роль емоційного інтелекту в цьому процесі все ще залишається недостатньо вивченою. Це й не дивно, адже з часу своєї першої згадки Г. Гарднером у 1983 р. й дотепер відсутнє єдине його тлумачення. П. Селовей і Дж. Мейер трактують емоційний інтелект як «спроможність регулювати власні почуття й почуття інших людей, розпізнавати їх адекватно для того, щоб спрямовувати своє мислення та діяльність» [8, с. 30]. Д. Гоулман відзначає здатність емоційного інтелекту до

усвідомлення власних емоцій і емоцій інших людей [3]. К. Саарні акцентує увагу на необхідності розвитку емоційної компетентності, К. Штайнер – на емоційній грамотності. Е. Л. Носенко та І. В. Опанасюк, апелюючи до інтеграції в емоційному інтелекті афективного й когнітивного компонентів, говорять про «розумність» і «розумову спроможність» [8, 9].

Однак такі інтерпретації досліджуваного феномену, попри їх безумовну коректність, дещо звужують його предмет і сферу застосування. Так, залишається недостатньо дослідженим питання взаємозв'язку емоційного інтелекту з ціннісно-сисловою сферою особистості, а також його роль у процесі життєздійснення. Щоб заповнити цю прогалину, ми спробували проаналізувати емоційний інтелект як фактор особистісного життєздійснення.

Мета й завдання статті полягають у теоретичному аналізі психологічних механізмів функціонування емоційного інтелекту, експлікації відповідних їм модусів особистісного життєздійснення, а також побудові на цій основі теоретичної моделі функцій емоційного інтелекту в контексті життєздійснення особистості.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. В окреслених вище тлумаченнях феномену емоційного інтелекту (EQ) підкреслено значну роль мислення й усвідомлення, що вказує на його виражений когнітивний характер. Отже, високий рівень EQ означає усвідомлення власних емоцій і почуттів, розумову спроможність до їх розуміння суб'єктом та управління ними [9]. Якщо припустити існування позитивних кореляційних зв'язків між EQ і якістю процесу життєздійснення, то найвищих показників останній сягатиме лише в тому разі, якщо буде максимально усвідомлений та розумово жвавий. Звісно, ми не заперечуємо важливості цих характеристик EQ, однак вважаємо їхню роль у функціонуванні емоційного інтелекту, а відтак і життєздійсненні, дещо перебільшеною. Чи так це насправді, допоможе зрозуміти ретельний аналіз розуміння й семантично близьких до нього понять як тих категорій герменевтики, до яких апелюють дослідники в галузі і EQ, і життєздійснення.

З одного боку, процес усвідомлення означає переведення психічного матеріалу з несвідомої площини у свідому, що робить його доступним для рефлексії, а з іншого – передбачає наявність самої свідомості. Однак розуміння далеко не завжди пов'язане з усвідомленням чи зумовлене ним. Воно є дорефлексивним, таким, що забезпечує контакт

особистості як із власною сутністю, так і з людьми, які нас оточують, зі світом загалом. Так, розуміння немовлям емоційного контексту спілкування з парентальними особами, що виникає в процесі його первинного інтерперсонального дискурсу, навряд чи корелює або ж детермінується усвідомленням його змісту. Ідеться радше про афективно-інтуїтивне схоплення, на основі якого малюк пізнає світ. «Розуміння – процедура осягнення, або породження смислу... Дорефлексивне схоплення смислів починає трактуватися як основа будь-якої аналітичної операції» [1, с. 799]. Отже, при формуванні особистості розуміння стає можливим завдяки конгруентності внутрішніх умов і зовнішніх обставин, що, з одного боку, сприяє пізнанню власної автентичності, єдності, природності, а з іншого – є їх критерієм.

У цьому контексті саморозуміння передбачає глибинний контакт індивіда з власним тілом й афективною сферою, які першими реагують на інтра- та екстрапсихічні стимули. Утім, воно ніколи не може досягти свого абсолюту, який, очевидно, передбачав би цілковите осягнення змісту й значення цих стимулів. Спрямування розуміння назовні, у сферу міжособистісної взаємодії, ще більше віддаляє людину від ідеалу розуміння, адже осягнення Іншого ускладнюється не лише неможливістю його повноти, але й розбіжностями між образами самопрезентації та ликом справжньої сутності, поліфонією тексту комунікації, похибками інтерпретацій комунікантів тощо.

Тому на арену самопізнання й реального життєздійснення виходить така герменевтична категорія, як інтерпретація. «На відміну від класичної парадигми, філософія постмодерну задає радикально інше розуміння інтерпретації, розуміючи її як наповнення тексту смислом – поза постановкою питання про правильність, тобто про відповідність деякому «вихідному» значенню» [1, с. 420]. При цьому інтерпретація визначається як полівалентна й зав'язана на читачеві, а не на авторові. Слід, однак, зауважити, що здебільшого особистість одночасно відіграє ролі суб'єкта та об'єкта, автора й читача. У такому разі об'єднувальним, опосередкувальним і водночас трансцендуючим фактором у процесі осягнення (розуміння) і встановлення змісту понять (інтерпретації) постає смисл. Він є об'єктом як розуміння, так і інтерпретації. Реконструюючи смисл автора, інтерпретація читача породжує власні значення, виконуючи таким чином функцію смислотворення. «У семантичному просторі “постметафізичного мислення” саме існування численних інтерпретацій будь-якого тексту свідчить про те, що

читання ніколи не буває об'єктивним процесом знаходження смислу, але вкладенням смислу в текст, який сам по собі не має ніякого смислу» [1, с. 421]. Розуміння ж сигналізує про правильність обраного життєвого шляху. Зіставляючи локалізований у внутрішньому чи зовнішньому світі об'єкт спостереження із власними ціннісно-смысловими орієнтирами, особистість здійснює ідентифікацію своєї поведінки, зокрема, та обраного способу життєздійснення загалом як конгруентних або неконгруентних ідентичності.

На наше переконання, така ідентифікація може відбуватися на трьох рівнях: симптоматичному, змістовому й сутнісному (базовому), – які відповідають рівням конфлікту в позитивній психотерапії Н. Пезешкіана. Опираючись на них, В. І. Карікаш виокремлює три рівні ідентичності: ситуативну («Хто я в цій ситуації?»), характерологічну («Хто я? Який я?») і базову. Остання, на думку науковця, передбачає самоідентифікацію на основі таких стійких категорій, як стать, національність, раса, мова, професія, вік, релігія тощо, а також ґрунтується на базових емоційних установках особистості [4, с. 18–19].

Н. В. Чепелева вважає, що смислова сфера особистості складається з таких рівнів, як нестійкі ситуативні смисли, що залежать здебільшого від зовнішніх обставин; стійкі особистісні смисли, уплетені в загальну структуру смислової сфери людини; цінності, або універсальні смисли, що кристалізуються в типових для суспільства (а іноді й людства загалом) ситуаціях [11, с. 118]. Ми вважаємо за необхідне доповнити цю думку тезою про те, що навіть «нестійкі ситуативні смисли» породжуються комбінацією зовнішніх обставин і внутрішніх умов. Це дає змогу експлікувати струнку й внутрішньо узгоджену структуру породження та функціонування смислів, у якій немає місця строгому каузальному детермінізму, утім, присутня телеологічність.

Отже, цільова причинність, що підлягає кодуванню, де- й реконструкції за допомогою розуміння та інтерпретації, верифікується на всіх рівнях ідентичності. І чим більша їх внутрішня узгодженість, смислова конгруентність, тим ближче особистість підходить до істинного розуміння.

Такі роздуми приводять до думки про наявність іманентної мети, незалежно від того, підлягає вона усвідомленню, чи ні, лежить у площині індивідуального чи колективного (свідомого/несвідомого), піддається раціональному обґрунтуванню чи ні. Наразі не будемо доводити або спростовувати цю думку, тим більше, що це складно

зробити як теоретичним, так і емпіричним способом. Однак зауважимо, що допускаємо тезу як про тотальну телеологічність, так і про множинність випадковостей чи їх комбінацію.

Отже, робимо висновок, що розуміння являє собою процесуальну характеристику, яка ніколи не буде стійкою, довершеною й завершеною (те саме стосується, наприклад, самоактуалізації). Тому кінцева позначка на відрізку «нерозуміння–розуміння» слугує радше для відстеження міри коливання суб'єкта та його наближення до цих екстремальних полюсів за певних обставин, умов й у визначений час. Розуміння досягається за допомогою контактності, відкритої діалогічної позиції суб'єкта в ставленні до внутрішньої чи зовнішньої реальності, увазі до власних тілесних та емоційних проявів, які, на нашу думку, здатні містити в собі закодовану інформацію щодо змісту тексту життєздійснення. Логічне підтвердження цього – це, з одного боку, загальновідома теза про те, що сфера тіла є провідником у світ несвідомого (а отже, часто-густо більш автентичного, конгруентного смислам, що функціонують на рівні базової ідентичності). Доречно буде згадати А. Менегетті, який стверджує, що пізнання спочатку відбувається на тілесному, організмичному рівні, а розвиток особистості супроводжується виведенням організмичного рівня сприймання на рівень нашої свідомості [7]. З іншого боку, актуальності набуває вчення А. Ленгле про первинні емоції, які містять афективну оцінку сприйнятого. Вони передбачають першочергове емоційне реагування, що відбувається здебільшого до включення в процес мисленнєвої активності [6].

Первинні емоції формують передумови для означення інструментального компонента, за допомогою розвитку якого особистість краще розуміє текст автора, незалежно від того, у якій сфері він локалізований (Я, Ти, Ми чи Пра-Ми) [10]. Ними пронизано організмичне чуття – здатність людини бути уважною й відкритою до власних тілесних та емоційних проявів, які відображають уподобання як первинні складники ціннісно-сислової сфери особистості, фіксовані на домінуючих базових емоційних установках, що сигналізують про правильність чи хибність зробленого вчинку аж до обраної траєкторії життєвого шляху. Розвиток цієї здатності детермінується як соціальними, так і вродженими чинниками. До перших належать особливості врахування «показів» організмичного чуття в парентальних осіб, які зумовлюють можливості дитини до ідентифікації вихідного змісту тексту життєздійснення, а до других – базова здатність людини до любові [10], яка в період новонародженості проявляється в емоційному

реагуванні на стимули внутрішнього чи зовнішнього світу, а при переході до немовлячого віку – у комплексі поживлення. Утім, це не означає, що розвиток організмичного чуття відбувається виключно в дитинстві. У цей час закладаються його підвалини, а повнота «тілесного розуміння» настає разом із досягненням максимуму самоактуалізації.

Отже, організмичне чуття є провідним механізмом, котрий уможлиблює розуміння, яке з різною інтенсивністю розвивається впродовж онтогенезу під впливом як соціальних, так і внутрішньоособистісних факторів, сприяючи інтеграції особистості на всіх рівнях її ідентичності. Щодо самої інтеграції, то вона не є самоціллю, а радше переходить у подальше конструювання власного життєвого шляху, що здійснюється в процесі інтерпретації з притаманною їй функцією смислотворення. Отже, процес розуміння запускає процес інтерпретації (та навпаки) і, відповідно, життєтворення, які не можуть існувати одне без одного. Перше без другого є марним, а друге без першого – несправжнім, фальшивим.

Та, попри аксіологічну єдність обох конструктів, вони різняться механізмами їх утілення. Якщо задля досягнення розуміння основний акцент робиться на організмичному чутті, то інструментом інтерпретації є емоційна компетентність особистості, яка має переважний екстернальний потенціал і реалізується в категоріях «знати» та «вміти». «Компетентність – психосоціальна якість, яка означає силу і впевненість, що походять із почуття власної успішності й корисності, які дають людині усвідомлення своєї спроможності ефективно взаємодіяти з оточенням» [12, с. 203]. Звідси емоційну компетентність можна визначити як здібність людини до саморегуляції власного емоційного стану на основі наявних у неї знань, умінь і навичок, спрямовану на підвищення ефективності соціальної взаємодії, розгортання її особистісного потенціалу, оптимізації процесу життєтворення тощо. На думку Д. Гоулмана, емоційна компетентність складається з двох компонентів: особистісного, до якого належать саморозуміння, саморегуляція й мотивація; соціального, що охоплює емпатію та соціальні навички [3]. Не заперечуючи такий погляд, ми, проте, вважаємо, що становлення емоційної компетентності відбувається в соціумі й зумовлене ним. Подібно до того, як виконання різноманітних ролей, беручи участь у становленні механізму самоідентифікації, може в кінцевому рахунку формувати відповідну рольову ідентичність [4], так і емоційна компетентність може поліпшувати сензитивність та диференціовальну здатність організмичного чуття.

Потрібно, однак, зауважити, що ми не прагнемо виконати чітку диференціацію проміжних механізмів і кінцевих цілей життєздійснення особистості. Адже організмичне чуття, як і емоційна компетентність, тісно взаємопов'язані й неможливі одне без одного. Розвиток останньої зумовлюється першим і реалізується в процесі не лише між-, але й внутрішньоособистісної взаємодії. Так, набуваючи досконалості в соціумі, емоційна компетентність використовується для кращого само- та взаєморозуміння. З іншого боку, розуміння іншої людини й, тим паче, конструювання власного життєвого шляху неможливі без саморозуміння, яке досягається завдяки організмичному чуттю. Тому, ураховуючи окреслений взаємний зв'язок і детермінацію розуміння та інтерпретації, бачимо, що йдеться радше про виокремлення найбільш прикметних інструментальних ознак кожного конструкту. Цим ми дещо коригуємо думки, викладені в попередній публікації, у якій видами емоційної компетентності постали емпатія й організмичне чуття [5]. Емпатія ґрунтується на організмичному чутті та використовується для кращого розуміння у сфері міжособистісної взаємодії. Однак емоційна компетентність й організмичне чуття скоріше за все є видовими поняттями, а родовим, імовірно, виступає емоційний інтелект.

Із метою роз'яснення власної позиції доречно згадати теорію Г. Гарднера, який у структурі емоційного інтелекту виділяє внутрішньоособистісний і міжособистісний аспекти [2]. Розуміння є однією з їхніх провідних характеристик. Тому розвиток EQ прямо залежатиме від спроможності людини розуміти автора й проявлятися в ній. Розуміння ж, як уже зазначалося, досягається завдяки організмичному чуттю (як інтрапсихічному механізму розвитку EQ і водночас його прояву) та емоційній компетентності (як екстрапсихічному механізму розвитку EQ й водночас його прояву). Звідси очевидно, що розвиток внутрішньоособистісного та міжособистісного аспектів емоційного інтелекту здійснюється завдяки: 1) організмичному чуттю, яке прямо сприяє розумінню й опосередковано – інтерпретації та характеризується виразним інтрапсихічним спрямуванням; 2) емоційній компетентності, яка прямо сприяє інтерпретації й опосередковано – розумінню та характеризується переважно екстрапсихічним спрямуванням.

Ці роздуми можна унаочнити у вигляді теоретичної моделі функціонування емоційного інтелекту в контексті життєздійснення особистості, до якої входять розглянуті нами герменевтичні й екзистенційні категорії (розуміння, інтерпретація, смисл).

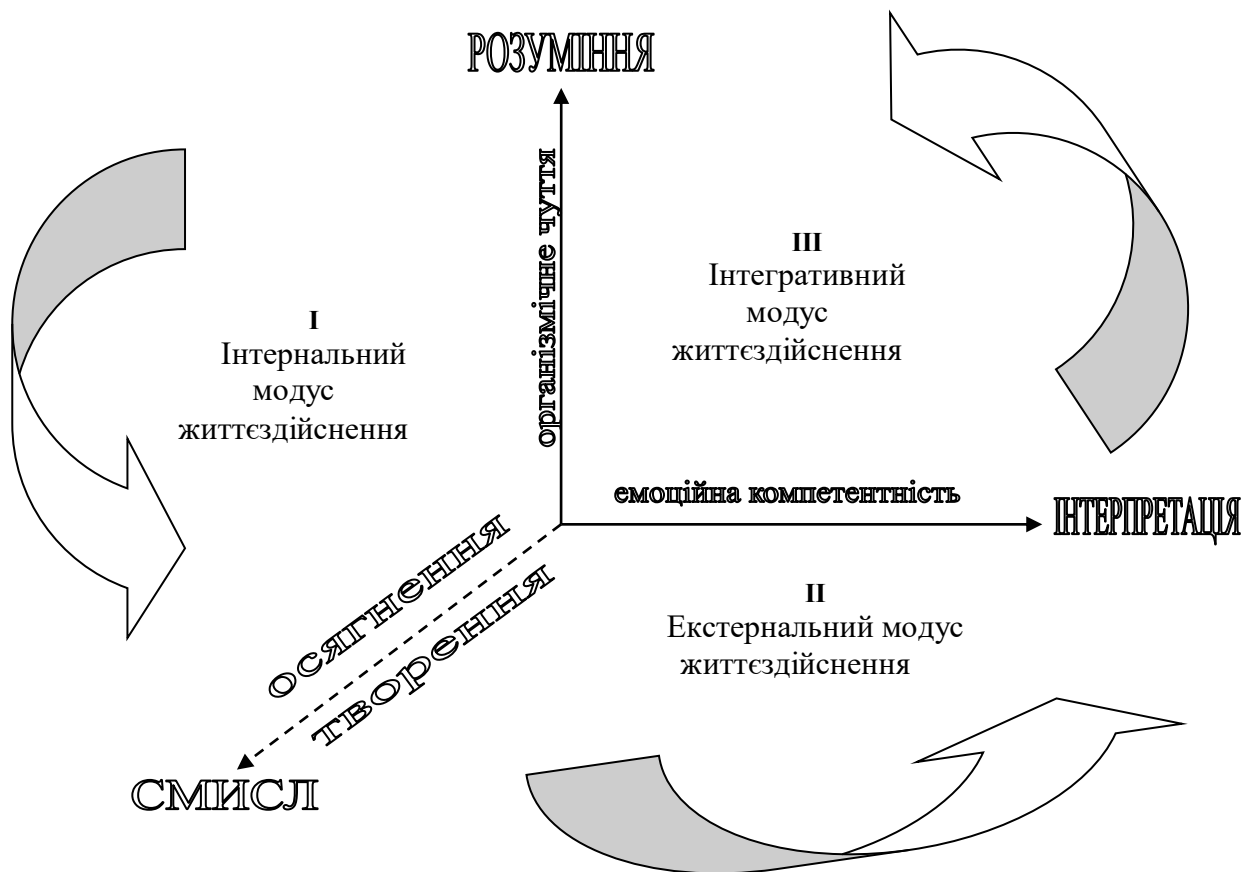

Рис. 1. Теоретична модель функціонування емоційного інтелекту в контексті життєздійснення особистості

Потрібно зазначити, що наявність конструктів «осягнення» й «творення» зумовлена відповідними механізмами знаходження смислу (осмислення). Аксіологічним компонентом векторів розуміння та інтерпретації є, відповідно, цінності переживання та творення (за В. Франклом). Тоді як цінності ставлення пронизують існування особистості в кожному з модусів і найповніше актуалізуються в кризові життєві періоди.

Отже, отримана нами модель функціонування емоційного інтелекту в контексті життєздійснення особистості передбачає наявність трьох пов'язаних між собою модусів: інтернального, екстернального та інтегративного. Перший – використання особистістю організмичного чуття задля осягнення сенсу (механізм розуміння), другий послуговується емоційною компетентністю (механізм інтерпретації), а третій передбачає гармонійне поєднання перших двох. Припускаємо, що саме інтегративний модус є найбільш конструктивним у контексті життєздійснення. Хоча зауважуємо, що виокремлення всіх трьох модусів не ґрунтується на основі їх строгого поділу. Воно є радше спробою розставити акценти в сценаріях життєздійснення, послуговуючись компонентами емоційного інтелекту як його механізмами.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Проведений теоретичний аналіз емоційного інтелекту як фактора особистісного життєздійснення дає підставу для таких висновків:

1. Розуміння як категорія герменевтики та невід’ємна риса між- і внутрішньоособистісного аспектів емоційного інтелекту не завжди пов’язане з усвідомленням, адже часто може мати дорефлексивний характер. Розуміння є одночасно процесом і кінцевою метою пізнання, яка ніколи не може бути повністю реалізована. У контексті життєздійснення розуміння виконує оцінну функцію, що має на меті аналіз конгруентності інтра- та екстрапсихічних стимулів на трьох рівнях ідентичності (ситуативному, характерологічному й базовому).

2. Інтерпретація тісно пов’язана з розумінням і в процесі життєздійснення виконує функцію смислотворення. Конструюючи та втілюючи в життя смисл, особистість торує свій неповторний життєвий шлях у просторі інтерперсональної взаємодії.

3. Організмичне чуття й емоційна компетентність є компонентами емоційного інтелекту, які актуалізуються в процесі життєздійснення. Перше виступає механізмом розуміння, а друга – інтерпретації. Така комбінація, заломлена крізь призму домінуючого способу пізнання смислу (інтуїтивного осягнення чи рефлексивного творення), як трансцендуючої, опосередковуючої та об’єднуючої категорії, експлікує три модуси життєздійснення особистості: інтернальний, екстернальний та інтегративний.

Перспективний вектор подальших досліджень убачаємо в комплексній теоретико-емпіричній верифікації змісту кожного модусу життєздійснення, а отже, виокремленні тих компонентів емоційного інтелекту, які актуалізуються в процесі їх реалізації. Це дасть змогу не лише з’ясувати особливості взаємозв’язку зазначених конструктів, але й прогнозувати сценарії конструктивного та неконструктивного життєздійснення, а також проводити відповідну їм психотерапевтичну роботу.

Література

1. Всемирная энциклопедия : Философия / гл. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. – Москва : АСТ ; Минск : Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.
Vsemirnaja jenciklopedija : Filosofija [World Encyclopedia : Philosophy] / Glavn. nauch. red. i sost. A. A. Gricanov. – Moskwa : AST, Mn. : Harvest, – Sovremennyj literator, 2001. – 1312 p.
2. Горобець Т. В. Суб’єктивна зінтегрованість психіки як передумова соціально-перцептивних викривлень / Т. В. Горобець, Н. В. Дметерко, М. М. Кононова //

Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Київ, 2008. – Т. 7. – Вип. 14. – С. 66–73.
Horobets T. V. Subiektyvna zintehrovanist psykhyky yak peredumova sotsialno-pertseptyvnykh vykryvlen [Subjective integrity of human psyche as a prerequisite for socio-perceptive distortions] / T. V. Horobets, N. V. Dmeterko, M. M. Kononova // Zbirnyk nauk. prats Ins-tu psykhol. im. H. S. Kostiuka APN Ukrainy / za red. S. D. Maksymenka. – Kyiv, 2008. – Т. 7. – Вип. 14. – Р. 66–73.

3. Гоулман Д. Эмоциональное лидерство. Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта / Дэниел Гоулман, Ричард Бояцмс, Энни Макки ; [пер. с англ. А. Лисицыной]. – 3-е изд. – Москва : Альпина Бизнес Букс, 2008. – 301 с.

Goulman D. Jemocional'noe liderstvo. Iskusstvo upravlenija ljud'mi na osnove jemocional'nogo intellekta [Emotional leadership. The art of emotional intelligence based people management] / Djeniel Goulman, Richard Bojacsms, Jenni Makki ; [per. s angl. A. Lisicynoj]. – 3-izd. – Moskwa : Al'pina Biznes Buks, 2008. – 301 p.

4. Карикаш В. И. Пять вершин на жизненном пути: психотерапия посредством трансформации экзистенциальной идентичности / В. И. Карикаш // Позитум Украина : науч.-практ. журн. – 2008. – № 2. – С. 18–20.

Karikash V. I. Pjat' vershin na zhizennom puti: psihoterapija posredstvom transformacii jekzistencial'noj identichnosti [Five pinnacles on the life path: psychotherapy through existential identity transformation] / V. I. Karikash // Pozitum Ukraina : nauch.-prakt. zh-l. – 2008. – № 2. – Р. 18–20.

5. Карпенко Є. В. Структура та функції емоційної компетентності в процесі життєтворення / Є. В. Карпенко // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 34. – Кам'янець-Подільський : Аксиома, 2016. – С. 155–169.

Karpenko Ye. V. Struktura ta funktsii emotsiinoi kompetentnosti v protsesi zhyttietvorennia [Structure and functions of emotional competence in the process of life creation] / Ye. V. Karpenko // Problemy suchasnoi psykholohii : Zbirnyk naukovykh prats Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka, Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy / za nauk. red. S. D. Maksymenka, L. A. Onufriievoi. – Vyp. 34. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2016. – Р. 155–169.

6. Лэнгле А. Эмоции и экзистенция / Альфрид Лэнгле ; [пер. с нем. О. А. Шипиловой]. – Харьков : Гуманитарный центр, 2011. – 332 с.

Ljengle A. Jemocii i jekzistencija [Emotion and Existence] / Al'frid Ljengle ; [per. s nem. O. A. Shipilovoj]. – Harkiv : Gumanitarnyj Centr, 2011. – 332 p.

7. Менегетти А. Введение в онтопсихологию / Антонио Менегетти ; [пер. с итал. Д. Петрова]. – Пермь : Хортон Лимитед, 1993. – 64 с.

Menegetti A. Vvedenie v ontopsihologiju [Introduction to ontopsychology] / Antonio Menegetti ; [per. s ital. D. Petrova]. – Perm' : Horton Limited, 1993. – 64 p.

8. Носенко Е. Л. Эмоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції : монографія / Е. Л. Носенко, Н. В. Коврига. – Київ : [б. в.], 2003. – 159 с.

- Nosenko E. L. Emotsiinyi intelekt: kontseptualizatsiia fenomenu, osnovni funktsii : monohrafiia [Emotional intelligence: conceptualization of the phenomenon, main functions] / E. L. Nosenko, N. V. Kovryha. – Kyiv : 2003. – 159 p.
9. Опанасюк І. В. Психологічні особливості розвитку емоційного інтелекту старшокласників засобами арт-терапії : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / І. В. Опанасюк. – Київ, 2017. – 20 с.
- Opanasiuk I. V. Psykholohichni osoblyvosti rozvytku emotsiinoho intelektu starshoklasnykiv zasobamy art-terapii : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. psykhol. nauk : spets. 19.00.07 «Pedahohichna ta vikova psykholohiia» [Psychological features of high school students' emotional intelligence development by means of art therapy] / I. V. Opanasiuk. – Kyiv, 2017. – 20 p.
10. Пезешкиан Н. Тренинг разрешения конфликтов. Психотерапия повседневной жизни / Носсрат Пезешкиан ; [пер. с нем.]. – 2-е изд. – Москва : Ин-т позитивной психотерапии, 2007. – 296 с.
- Pezeshkian N. Trening razresheniya konfliktov. Psihoterapija povsednevnoj zhizni [Conflict resolution training. Everyday life psychotherapy] / Nossrat Pezeshkian ; [per. s nem.]. – 2-e izdanie. – M. : Institut pozitivnoj psihoterapii, 2007. – 296 p.
11. Психология личности : словарь-справочник / под ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. – Киев : Рута, 2001. – 293 с.
- Psihologija lichnosti : slovar'-spravochnik [Psychology of personality: reference book] / pod red. P. P. Gornostaja, T. M. Titarenko. – Kyiv : Ruta, 2001. – 293 p.
12. Шапар Б. В. Сучасний тлумачний психологічний словник / Б. В. Шапар. – Харків : Прапор, 2007. – 640 с.
- Shapar B. V. Suchasnyi tlmachnyi psykholohichniy slovnyk [Explanatory dictionary of modern psychology] / B. V. Shapar. – Kharkiv : Prapor, 2007. – 640 p.

УДК 316.354.4

Г. В. Коваль

Revised: July 6, 2017

Revised: September 6, 2017

Accepted: October 11, 2017

ОРГАНІЗОВАНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК КРИТЕРІЙ КЛАСИФІКАЦІЇ ВОЛОНТЕРСТВА

У статті розглянуто взаємозумовленість різних аспектів визначень волонтерства в їх співвіднесенні з рівнями реалізації волонтерської діяльності. Запропоновано визначення волонтерства як складного неоднорідного соціально-психологічного явища, яке проявляється у формі специфічної соціальної актив-

ності. Це визначення дає змогу об'єднати різні аспекти дефініції волонтерства та розуміти його як певний цілісний континуум складноорганізованої діяльності, де рівень реалізації діяльності виступає критерієм, що диференціює вказаний континуум й організовує його в ієрархічно побудовану структуру аспектів як проявів волонтерства. Рівні реалізації діяльності приведено у відповідність до таксономії об'єктів соціально-психологічного вивчення. Запропоновано узагальнюючу модель співвіднесення різнорівневих проявів волонтерства із суб'єктами виконання волонтерської роботи через підсистему діяльності, що зумовлює різний спосіб організаційного супроводу активності того чи іншого суб'єкта. Це узагальнення дало підставу обґрунтувати поняття «організованість діяльності» для використання в ролі критерію класифікації проявів волонтерства. Саму підсистему організаційного супроводу діяльності розкрито через поняття «структура діяльності», яке виокремлено в межах загальнопсихологічної теорії діяльності, де структурні елементи діяльності – діяльність, дія, операція – пов'язані з поняттями (мотив, ціль, умова). Показано можливість узагальнення спрямовувальних структурних елементів діяльності змінних через поняття її організаційної підсистеми. Через поняття підструктур діяльності розкрито специфічну відмінність самоорганізації волонтерської діяльності на рівнях її реалізації особистістю й суспільним рухом, що зумовлює потребу подальшого аналізу взаємовпливу цих змінних у їх забезпеченні конкретної волонтерської роботи, яка реалізовується особистістю як учасником суспільного руху.

Ключові слова: волонтерство, суб'єкт діяльності, структура діяльності, організованість діяльності, рівні реалізації діяльності.

Koval H. V. Organization of Activity as a Criterion for Classification of Volunteering. The interdependence of various aspects of the definition of volunteerism in their correlation with levels realization volunteer activity was considered in the article. The levels of activity realization have been brought in accordance with the taxonomy of objects of socio-psychological study. Generalizing model of the correlation of various levels of volunteering with the subjects of the volunteer activity through the subsystem of activity, which determines the different way the organizationally accompany the activity of a particular subject have been proposed. That has been allowed to substantiate the notion of organizing the activity as a criterion for the classification of manifestations of volunteering. The subsystem of organizationally accompany of activity was disclosed through the notion of the structure of activity, which has been singled out within the general psychological theory of activity. In which the structural elements of activities such as activities, action, operation has been associated with the concepts of motive, goal and condition. The possibility of generalizing variables that direct the structural elements of activities through the notion of organizationally the subsystem of activity was disclosed. The specific difference in the volunteer activities self-organization at the levels of its realization by the person and the social movement has been disclosed through the notion of substructures of activities. That is causes the need for further analysis of the mutual

influence of these variables in their providing a concrete volunteer activity, which is realized by the person as a participant in the social movement.

Key words: volunteering, subject of activity, structure of activity, organization of activity, levels realization of activity.

Коваль Г. В. Организованность деятельности как критерий классификации волонтерства. В статье рассматривается взаимообусловленность различных аспектов определений волонтерства в их соотношении с уровнями реализации волонтерской деятельности. Предлагается определение волонтерства как сложного неоднородного социально-психологического явления, которое проявляется в форме специфической социальной активности. Данное определение позволяет объединить различные аспекты определений волонтерства и понимать его как некий целостный континуум сложноорганизованной деятельности, где уровень её реализации выступает критерием, который дифференцирует указанный континуум и организует его в иерархически построенную структуру аспектов как проявлений волонтерства. Уровни реализации деятельности приведены в соответствие к таксономии объектов социально-психологического изучения. Предлагается обобщающая модель соотношения разноуровневых проявлений волонтерства с субъектами выполнения волонтерской работы через подсистему деятельности, которая обуславливает различный способ организующего сопровождения активности того или иного субъекта. Данное обобщение позволило обосновать понятие «организованность» деятельности для использования в качестве критерия классификации проявлений волонтерства. Сама подсистема организующего сопровождения деятельности раскрывается через понятие «структура деятельности», которое выделяется в рамках общепсихологической теории деятельности, в которой её структурные элементы – деятельность, действие, операция – были связаны понятиями «мотив», «цель», «условие». Показана возможность обобщения направляющих структурные элементы деятельности переменных через понятие организационной подсистемы деятельности. Через понятие подструктур деятельности раскрывается специфическое отличие самоорганизации волонтерской деятельности на уровнях реализации личностью и общественным движением, что обуславливает необходимость дальнейшего анализа взаимовлияния данных переменных в их обеспечении конкретной волонтерской деятельности, реализуемой личностью как участником общественного движения.

Ключевые слова: волонтерство, субъект деятельности, структура деятельности, организованность деятельности, уровни реализации деятельности.

Постановка наукової проблеми та її значення. У волонтерстві як специфічному феномені соціальної реальності може бути виокремлено певну проблематику, що розкриває себе як неоднорідність підходів до його визначення. Так, волонтерство трактується як безкорисна діяльність [1]; суспільно корисна діяльність; соціальна робота; суспільна

практика; суспільний рух [2]; велика соціальна група; соціальний інститут [3]; інститут громадянського суспільства. Як засвідчив попередній аналіз [4], указані визначення можуть бути досягнуті не як дискретні та взаємно виключені, а як певний цілісний континуум різнорівневих проявів специфічної соціальної активності з надання допомоги, що виступає як ієрархічно організована діяльність.

Як видно, підставою такого розуміння є критерій організованості. Очевидно, що на різних, потрактованих як аспекти визначення, рівнях прояву волонтерства специфіка організованості може набувати різного значення, чим створюється проблематичність неоднорідності поняття «організованість», що нівелює можливість використовувати його як критерій класифікації.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Феномен волонтерства відображається в межах соціально-філософського, політологічного, соціологічного, психологічного, соціально-психологічного та соціально-педагогічного дискурсів. Окрім уключення в різні наукові підходи, що простежено в працях як зарубіжних (Дж. Девіса Сміта, М. Харріса, К. Рочестера, Р. Хедлі, С. Елліса, К. Кемпбела й ін.), так і вітчизняних (Е. Балашова, В. Башкірева, О. Безпалько, Р. Вайноли, Т. Голованової, І. Зверєвої, Н. Заверико, А. Капської, О. Карпенко, Н. Комарової, Г. Лактіонової, Т. Лях, О. Самойленко, І. Юрченко, О. Трубнікової, Н. Черниш та ін.) учених, волонтерство також розкрито через численні аспекти його визначення. Зокрема, можливо окреслити своєрідний континуум аспектів волонтерства, що розкривають себе як діяльність, яка поступово ускладнюється за рахунок додавання до неї неоднорідних компонентів на різних щаблях її реалізації.

Зумовлене цією складністю волонтерство в межах соціально-психологічного підходу потребує розкриття компонентів, що організують цю діяльність. Водночас напрацювання в межах загальнопсихологічної теорії діяльності, зокрема доробки О. Леонтьєва, Г. Бала, дають змогу розкрити означену проблематику через загальнопсихологічну категорію діяльності. Так, напрацювання соціальної психології як однієї з фундаментальних психологічних наук, що, зокрема, реалізовані в доробках М. Слюсаревського, В. Васютинського, В. Янчука, Г. Андреєвої, П. Штомки, дають змогу зіставити проблематику з об'єктами соціально-психологічної таксономії та розкрити особливості організаційного впливу на діяльність із боку різнорівневих суб'єктів її реалізації, котрі співвідносні з таксономічними об'єктами вивчення, що в сукупності складає методологічні підвалини цієї розвідки.

Мета статті – обґрунтування критерію організованості діяльності для потреб класифікації волонтерства як складного соціально-психологічного феномену.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Волонтерство можна визначити як складне неоднорідне соціально-психологічне явище, що проявляється у формі специфічної соціальної активності. Специфіка вказаної неоднорідності може бути розкрита як цілісний континуум ієрархічно організованої діяльності з надання допомоги, де рівень організації роботи виступає критерієм, який диференціює континуум та організовує його в ієрархічно побудовану структуру проявів волонтерства. Так, критерій дає підставу виокремити означену класифікацію рівнів прояву волонтерства як його визначень через континуум проявів від безкорисної діяльності до інституалізації в громадянському суспільстві.

Проблему, котра виникає при такій класифікації, можливо розкрити як недостатню обґрунтованість критерію класифікації. Так, на кожному із зазначених рівнів волонтерства організованість наповнюється різним змістом, адже кожен із рівнів організованості припускає різного суб'єкта, що її забезпечує. Залежно від суб'єкта діяльності, змінюється не лише рівень її організованості, але й спосіб завдання організованості. Отже, введенням конструкту суб'єкт організації діяльності дає змогу окреслити перспективу розв'язання означеної проблеми через нього, де питання можливо звести до необхідності розкриття специфіки організованості діяльності залежно від суб'єкта її реалізації.

Також цей конструкт уможливорює розкриття й іншого напряму проблематики, а саме пояснення багатоаспектності визначень волонтерства через її узалежнення від рівня суб'єкта реалізації діяльності. Отже, означені рівні визначень волонтерства як континуум його проявів можуть бути прямо співвіднесені із суб'єктом реалізації діяльності, тобто наразі робиться два припущення: багатоаспектність проявів волонтерства залежить від розмаїття суб'єктів реалізації волонтерської діяльності, а специфіка волонтерства на тому чи іншому рівні прояву – від специфіки організації діяльності суб'єктом її реалізації.

Дотично до понятійного апарату соціальної психології суб'єкт організації діяльності до певної міри збігається з таксономічним поділом об'єктів соціально-психологічного вивчення [5–6], що уособили себе в континуумі зростаючої спільності. У такому конти-

нуумі може бути описана специфічна протяжність, що розгортається не рівномірним вираженням однотипних характеристик на різних відрізках прояву, а поступовим ускладненням проявів. Отже, графічно континуум може бути репрезентований через обернену донизу піраміду. Так, до поняття «особистість», що може мислитися як певний продукт соціально-психологічного розвитку під час її становлення, поступово додається сукупність зв'язків за критерієм того або іншого виду спільності.

Отже, індивідуальність ускладнює зв'язаність із навколишнім за допомогою поступового включення в більш широкі за чисельністю спільноти. Тобто, починаючи із себе як певної вершини, особистість доєднується до гранично формалізованого об'єднання – держави. Варто зауважити, що приєднання відбувається не завжди з доброї волі, тобто держава виступає дієвим суб'єктом, що цілеспрямовано утворює об'єднавчі зв'язки для включення в поле своєї спільності. Також можливо розкрити тенденцію, коли зв'язки вибудовуються за ініціативи особистості. Тоді йдеться про розвиток громадянського суспільства як об'єднання, що засноване на іншому виді спільності, граничним об'єднанням якого виступає вже не держава, а людство, яке розуміємо як глобальне суспільство.

Отже, запропонована у вигляді оберненої піраміди репрезентація процесу соціалізації індивідуальності не є сталою в частині заданих напрямів свого поступу, який, такий чином, зумовлений внутрішньо неоднорідною динамікою набуття, збереження та розвитку спільності, адже реалізація тим чи іншим суб'єктом як носієм певного виду спільності своєї діяльності, яка може бути спрямована, зокрема, і на набуття, збереження й розвиток спільності, може набувати принципово відмінного від інших спільностей-суб'єктів вектора розвитку.

Отже, очевидна достатньо аргументована можливість зіставлення проявів волонтерства із суб'єктами реалізації діяльності, що співвідносні з таксономією соціально-психологічних об'єктів вивчення та поєднані прямим зв'язком (табл. 1).

У цій репрезентації стають наочно помітними проблематичні моменти прямого співвіднесення. Насамперед, зацентровуємо увагу на поясненні збігу проявів волонтерства й суб'єктів його реалізації, починаючи з рівня інституційної спільності, що може пояснюватися, якщо врахувати, що соціальний інститут, зазвичай, визначається як набір правил, організована система зв'язків і соціальних норм, що об'єднують важливі суспільні цінності та процедури [7, с. 96].

Таблиця 1

Прояви волонтерства відносно суб'єктів діяльності

Прояв волонтерства	Суб'єкт діяльності
Діяльність	Особистість
Суспільно корисна діяльність	Організація Мала група
Соціальна робота	Держава
Суспільний рух	Велика група
Соціальний інститут	Соціальний інститут
Інститут громадянського суспільства	Інститут громадянського суспільства

Отже, соціальний інститут виступає як можливе узагальнення видів діяльності та способів її реалізації, тобто не є суб'єктом діяльності, котрий реалізовує сам себе, а натомість вважається своєрідним їх узагальненням. Отже, волонтерство вже постає не лише як діяльність, але і як соціальна практика з різним ступенем усталеності.

Відтак волонтерство як соціальний інститут виступає узагальненням можливих суб'єктів реалізації діяльності як соціальної практики. У соціально-психологічному контексті аналіз питання полягає в можливості розкриття процесу інституціоналізації як творення особливого типу спільності, що визначена співвідношенням суб'єктів діяльності як носіїв різного роду спільності, які виконують її діяльність у межах наявного інституту й тим самим спричинюють специфіку спільності самого інституту. Це дає змогу розкрити наявний прояв волонтерства як інституту громадянського суспільства, що, отже, виступає своєрідним типом соціального інституту.

Обґрунтувати означене можливо, якщо взяти до уваги розкриття поняття «соціальний інститут» Я. Щепанським, у якому вирізняються чотири складники: група, комплекс функцій, сукупність матеріальних установ та засобів, соціальні ролі [7, с. 96]. Отже, волонтерство як інститут громадянського суспільства, що виконує комплекс функцій із надання допомоги, стає можливим унаслідок того, що специфічною групою, яка реалізовує цю діяльність, виступає суспільний рух. Отже, наявність соціальних інститутів, у межах яких волонтерська діяльність усталюється до рівня соціальної практики, дає змогу розрізнити альтернативні соціальні практики волонтерства, зокрема соціальну допомогу у випадку реалізації волонтерства в межах держави та суспільний рух із надання допомоги в разі реалізації волонтерства засобами громадянського суспільства.

Певна проблематичність залишається на рівні зіставлення такого прояву волонтерства, як суспільний рух, з означеним суб'єктом його виконання, що набуває значення великої групи, адже в межах соціально-психологічної таксономії існує певна проблематичність щодо однозначного віднесення суспільного руху до великої групи або виокремлення його в самостійний об'єкт класифікації [6]. Оскільки розкриття проблематики місця суспільного руху в соціально-психологічній таксономії наразі не входить у межі цього аналізу, то можливо застосувати одну з вагомих характеристик суспільного руху, що розкривається через поняття колективної (масової) діяльності [8, с. 349], як прояв волонтерства, а сам суспільний рух при цьому розуміти як вид великої групи.

Отже, урахувавши зазначене вище, можемо переконструювати запропоноване співвіднесення проявів волонтерства із суб'єктами діяльності, котрі його реалізують, та узагальнити викладене в схемі (схема 1).

		Суб'єкт діяльності	Прояв волонтерства
Практика Практика громадянського суспільства	}	Державні інститути та інституції	Соціальна робота
		Організація	Суспільно корисна діяльність
		Мала група	Діяльність
		Особистість	Діяльність
		Велика група (суспільний рух)	Колективна діяльність

Схема 1. Прояви волонтерства відносно суб'єктів діяльності

Запропонована схема дає змогу означити можливе зіставлення суб'єкта діяльності зі способом її організації, що, таким чином, зумовлює її реалізацію на тому чи іншому рівні прояву волонтерства. Для цього очевидне перспективне проведення подальшого аналізу через напрацьоване в межах загальнопсихологічної теорії діяльності поняття структури діяльності, де її розподілено як ієрархічну систему рівнів. Зазвичай, виокремлюємо три рівні: діяльність, дія, операція [9, с. 129–160]. У контексті такого аналізу вважаємо вагомою не саму модель структури, а змінні, що дали змогу О. Леонтьєву змістовно виокремити цю структуру. Як відомо, ідеться про поняття мотиву, цілі та умови, у зіставленні з якими вказані рівні структури й набувають свого визначення. Отже, у цьому закладено певний вид зв'язку між структурою діяльності та

цими змінними. Специфіка його й може бути розкрита як організованість різних рівнів діяльності різними змінними. Ідеться про наявність не причинно-наслідкового зв'язку, а саме організаційного, тобто такого, що задає структурність і системність активності на тому чи іншому рівні прояву діяльності та тим самим упорядковує її. Отже, сукупність організаційних змінних діяльності виступає як окрема її підсистема.

Указана підсистема потребує певного узагальнення для розуміння характеру організаційного впливу на діяльність. Зважаючи на те, що у своєму розвитку в межах загальнопсихологічної теорії діяльності означені змінні – мотив, ціль, умова – розкрито через такі поняття, як образ, модель, модель майбутнього, акцептор результату діяльності [10, с. 24] та низка інших суміжних категорій, очевидно, що характер указанного способу впорядкування діяльності може бути розкритий через позначення його як певного орієнтира. Тобто йдеться про певне співвідношення цієї системи як форми діяльності стосовно конкретної діяльності, що виступає як її зміст. Отже, такий спосіб організації діяльності може бути позначений як направляючий супровід, як певна сукупність правил і норм, що спрямовують активність задля можливості її завершення. Отже, через поняття, правила або норми вказана підсистема й може отримати своє узагальнення, що дає змогу доповнити схему 1 відповідним способом організації діяльності тим чи іншим суб'єктом (схема 2).

Варто означити, що стосовно практик як проявів волонтерства також припустимо побудувати певне розуміння впливу на прояв волонтерства в плані його впорядкування, зокрема позначити сукупність різного виду ресурсів, необхідних для реалізації діяльності. Але така впорядкованість виходить за межі власне соціально-психологічного аналізу й має враховуватися в інших контекстах.

Як бачимо зі схеми 2, визначальна характеристика організованості діяльності на рівні особистості може бути позначена як самоорганізація. Водночас тієї самої специфіки самоорганізації вона набуває й на рівні суспільного руху, лише з додаванням такої характеристики, як колективність. Але очевидно, що на цих рівнях прояву волонтерства характеристика самоорганізованості має містити специфічні відмінності. Уважаємо можливим також розкрити цю специфіку за допомогою аналізу підструктур діяльності.

		Суб'єкт діяльності	Прояв волонтерства	
Практика громадянського суспільства	Практика	Державні інститути та інституції	Соціальна робота	Нормативно-правові акти
		Організація Мала група	Суспільно корисна діяльність	Групові норми. Посадові інструкції. Угоди та домовленості
	Особистість	Діяльність	Мотиви, цінності, цілі	
	Велика група (суспільний рух)	Колективна діяльність	Групові норми, мотиви, цінності, цілі	

Схема 2. Узагальнена модель взаємозв'язку суб'єктів, проявів та способів організації волонтерства

Ураховуючи, що специфіка суспільного руху визначається через поняття суспільних змін, де зміни інтерпретуються як мета цього руху [8, с. 365], то очевидно, що соціальна ситуація при цьому має бути позначена як певна умова. Тобто для виникнення соціального руху об'єкт соціальної перцепції повинен сприйматися як елемент соціального середовища, який унеможливує реалізацію певної дії, а тому має бути перевтілений. Водночас образ відповідної соціальної ситуації починає відігравати роль цілі. Інакше кажучи, наразі можлива інтерпретація суспільного руху через запропоноване О. Балом поняття задачі [10, с. 25], де, за необхідності, поєднано в одне ціле такі підструктури діяльності, як операція з умовами її організації та дія з організаційною метою. І суспільний рух є суб'єктом діяльності, що має розв'язати певну соціальну задачу. Тобто самоорганізованість досягається за рахунок переважної організації діяльності її задачами та цілями, у той час як організація індивідуальної діяльності, передусім, супроводжується її мотиваційною компонентою.

Отже, відмінність характеристики самоорганізації на різних рівнях реалізації волонтерської діяльності розкривається як відмінність у співвіднесенні підструктур діяльності в організаційному її супроводі.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Розкриття змісту поняття «організованість діяльності» дає змогу співвіднести прояви волонтерства із суб'єктами волонтерської роботи та звідси – із таксономією соціально-психологічних об'єктів вивчення, що дає змогу поглибити розуміння організованості волонтерської діяльності залежно від специфіки організації в межах того чи іншого суб'єкта

дії. Таке теоретичне узагальнення може бути враховане під час провадження емпіричного дослідження волонтерського руху на підтримку АТО як актуального прояву громадянської активності в умовах вітчизняної дійсності. Водночас окреслена специфіка самоорганізації суспільного руху як окремого суб'єкта волонтерської практики, що реалізовується в межах громадянського суспільства, зумовлює потребу поглибленого аналізу суспільного руху як об'єкта соціально-психологічної таксономії.

Також подальшого теоретичного аналізу та окремого дослідження потребує специфіка волонтерської діяльності як соціально-психологічної активності з надання допомоги, її відмінність від інших видів допомоги та специфіка волонтерства в межах його реалізації окресленими суб'єктами. Адже специфіка організованості діяльності впливає й на особливість реалізації допомоги тим чи іншим суб'єктом-волонтерством. Це припускає необхідність подальшого розкриття в соціально-психологічному аналізі елементів, які виокремлено як такі, що організовують діяльність (мотив, ціль, цінність тощо).

Література

1. Про волонтерську діяльність: закон України від 19.04.2011 № 3236-VI / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3236-17>
Pro volunteers'ku dij'al'nist' : zakon Ukrajinjy vid 19.04.2011 # 3236-VI [About volunteer activity : law of Ukraine dated 19.04.2011 № 3236-VI] / Retrieved from : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3236-17>
2. Зверєва І. Д. Підготовка волонтерів та їх роль у реалізації соціальних проєктів / І. Д. Зверєва. – Київ : Наук. світ, 2001. – 49 с.
Zvuryeva, I. Pidhotovka volonteriv ta yix rol «u realizaciyi social» nux proektiv [Training of volunteers and their role in the implementation of social projects]. – Kiev : Naukoviy svit, 2001. – 49 p.
3. Юрченко І. В. Інституціоналізація волонтерського руху в Україні : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.03 // І. В. Юрченко. – Київ, 2009. – 219 с.
Yurchenko, I. Instytucionalizaciya volonters'koho ruxu v Ukraini [Institutionalization of volunteer movement in Ukraine] / I. Yurchenko. – Kyiv, 2009. – 219 p.
4. Коваль Г. В. Волонтерство як складний соціально-психологічний феномен / Г. В. Коваль // Технології розвитку інтелекту. – 2017. – Т. 2, № 6 (17). – 13 с.
Koval', H. Volonterstvo yak skladnyj social'no-psycholohichnyj fenomen [Volunteering as a complex socio-psychological phenomenon] / H. Koval' // Tehnologiyi rozvytku intelektu. – 2017. – Vol 2, No 6(17). – 13 p.
5. Янчук В. А. Социальная психология / В. Янчук // Всемирная энциклопедия : Философия. – Москва : АСТ, 2001. – С. 986–988.

- Yanchuk, V. *Sotsyal'naya psicholohyya* [Social psychology] / V. Yanchuk // *Vsemirnaya entsiklopediya : Filosofiya*. – Moscow : AST, 2001. – P. 986–988.
6. Шорохова Е. В. Теоретические проблемы исследования больших социальных групп / Е. В. Шорохова // *Социальная психология*. – Москва : Персе, 2002. – С. 252–266.
Shorokhova, E. *Teoreticheskie problemyi issledovaniya bolshih sotsialnyih grupp* [Theoretical problems of studying large social groups] / E. Shorokhova // *Sotsyal'naya psicholohyya*. – Moscow : Perse, 2002. – P. 252–266.
7. Щепанский Я. Элементарные понятия социологии / Я. Щепанский. – Москва : Прогресс, 1969. – 240 с.
Shhepanskyj, Ya. *Elementarnyye ponyatyua sotsyolohyyu* [Elementary notions of sociology] / Ya. Shhepanskyj. – Moscow : Prohress. – 1969. – 240 p.
8. Штомка П. Социология социальных изменений / П. Штомка. – Москва : Аспект-Пресс, 1996. – 416 с.
Shtomka, P. *Sotsyolohyya sotsyal'nykh yzmenenyj* [Sociology of social change] / P. Shtomka. – Moscow : Aspekt-Press, 1996. – 416 p.
9. Леонтьев А. Н. Проблема деятельности в психологии / А. Н. Леонтьев // *Деятельность, сознание, личность*. – Москва : Политиздат, 1975. – С. 129–160.
10. Leont'ev, A. *Problema deyatel'nosti v psicholohyyu* [The problem of the activity in the psychology] / A. N. Leont'ev // *Deyatel'nost', soznanye, lychnost'*. – Moscow : Polytyzdat, 1975. – P. 129–160.
11. Балл Г. А. Проблемы взаимодействия психологии с формализованными научными дисциплинами / Г. А. Балл // *Психология в раціогуманістическій перспективі : избр. работы*. – Киев : Основа, 2006. – С. 21–30.
Ball G. A. *Problemyi vzaimodeystviya psichologii s formalizovannyimi nauchnyimi distsiplinami* [Problems of the interaction of a psychology with the formalized scientific disciplines] / G. A. Ball // *Psihologiya v ratsiogumanisticheskoy perspektive: Izbrannyie raboty*. – Kyiv : Osnova, 2006. – P. 21–30.

УДК 159.942.5:316.61

Є. М. Коць

Revised: September 08, 2017

Revised: October 13, 2017

Accepted: November 10, 2017

ОСОБИСТІСНІ ЧИННИКИ СОЦІАЛЬНОЇ ТРИВОЖНОСТІ СТУДЕНТІВ

У статті здійснено емпіричне дослідження особистісних чинників соціальної тривожності студентів вищого навчального закладу.

© Коць Є. М., 2017

В емпіричному дослідженні брали участь студенти 1–4 курсів ВНЗ чисельністю 287 осіб. Соціальну тривожність у респондентів діагностували з допомогою методик «Шкала оцінки соціальної фобії» (SPRS) і «Шкала соціальної фобії» (SPIN).

Результати емпіричного дослідження свідчать про те, що близько тритини студентів (38 %) мають середній і високий рівні соціальної тривожності, прояв якої вирізняється як когнітивними спотвореннями, так і особливими поведінковими стратегіями. Результати проведеного дослідження дали змогу повною мірою реалізувати принцип «тут і тепер», який утілюється у визначенні конкретних когнітивно-поведінкових особливостей у поточний момент дослідження і які є важливими для стабілізації психічних станів студентів і зниження дискомфорту в соціальних ситуаціях. Водночас для комплексної роботи із соціальною тривожністю, подоланням її коренів у вигляді особистісних причин, які можуть підсилювати цю тривожність у різні періоди життя, уважаємо за необхідне подальше дослідження цього стану врахуванням особистісних чинників.

Виявлено, що найбільше особистісних чинників представлено у факторній структурі соціальної тривожності високого рівня, що свідчить про неправомірність вивчати соціальну тривожність лише на рівні поточних поведінкових проявів, а також потребує заглиблення в особистісні утворення, які породжують цю соціальну тривожність. Примітне те, що невпевненість, емоційна лабільність, конформність та консерватизм часто перешкоджають ефективній психологічній діяльності, спрямованій на зменшення соціальної тривожності, оскільки робота лише над деструктивними унікальними чи гіперкомпенсуючими поведінковими стратегіями не стосується глибинних особистісних чинників, пов'язаних із когнітивними спотвореннями. Саме вони, на нашу думку, підтримують цикл існування соціальної тривожності, із якого особистість не може вийти.

Перспективами дослідження вважаємо розроблення когнітивно-поведінкової програми для роботи з особами, які мають соціальну тривожність.

Ключові слова: соціальна тривожність, студент, когнітивно-поведінкові патерни, особистісні риси.

Kots Ye. M. Personal Factors of Social Anxiety Among Students. In this article empirical research of personal factors of social anxiety among students of a higher educational institution is carried out.

There were involved 287 students of 1–4 courses in the empirical research. Social anxiety was diagnosed with the help of methods «Scale of assessment of social phobia» (SPRS) and «Scale of social phobia» (SPIN).

The results of empirical research indicate that more than third part of students (38%) have a moderate and high level of social anxiety, which manifests itself as cognitive distortions and special behavioral strategies. The results of the research made it possible to fully implement the «here and now» principle, which was embodied in the definition of specific cognitive behavioral features at the moment of the study and which are important for stabilizing the mental states of students and reducing discomfort in social situations. At the same time, for the complex work with

social anxiety, the destruction of its roots in the form of personal reasons that can aggravate this anxiety in different periods of life, we consider it necessary to further study this situation taking into account personal factors.

It was revealed that the most personal factors are represented in the factor structure of high level social anxiety, which testifies to the unlawfulness of studying social anxiety only at the level of current behavioral manifestations, but requires deepening into the personal entities that give rise to this social anxiety. It is noteworthy that insecurity, emotional lability, conformality and conservatism often hinder effective psychological work aimed at reducing social anxiety, since work on destructive, unique or hypercompensating behavioral strategies does not affect the intimate personality factors associated with cognitive distortions. In our opinion, these ones support the cycle of existence of social anxiety, from which the person can not come out.

Prospects for the research are the development of a cognitive-behavioral program for working with people who have social anxiety.

Key words: social anxiety, student, cognitive-behavioral patterns, personality traits.

Коць Е. М. Личностные факторы социальной тревожности студентов.

В статье осуществляется эмпирическое исследование личностных факторов социальной тревожности студентов высшего учебного заведения.

В эмпирическом исследовании принимали участие студенты 1–4 курсов вузов численностью 287 человек. Социальную тревожность у респондентов диагностировали с помощью методик «Шкала оценки социальной фобии» (SPRS) и «Шкала социальной фобии» (SPIN).

Результаты эмпирического исследования свидетельствуют о том, что почти треть студентов (38 %) имеют средний и высокий уровни социальной тревожности, проявление которой выделяется как когнитивными искажениями, так и особыми поведенческими стратегиями.

Результаты проведенного исследования позволили в полной мере реализовать принцип «здесь и теперь», который воплотился в определение конкретных когнитивно-поведенческих особенностей в текущий момент исследования и которые важны для стабилизации психических состояний студентов и снижения дискомфорта в социальных ситуациях. Однако для комплексной работы с социальной тревожностью, уничтожения ее корней в виде личностных причин, которые могут усиливать эту тревожность в разные периоды жизни, считаем необходимым дальнейшее исследование этого состояния с учетом личностных факторов.

Выявлено, что больше личностных факторов представлено в факторной структуре социальной тревожности высокого уровня, что свидетельствует о неправомерности изучения социальной тревожности на уровне текущих поведенческих проявлений, а также требует углубления в личностные образования, порождающие эту социальную тревожность. Примечательным является то, что неуверенность, эмоциональная лабильность, конформность и консерватизм часто препятствуют эффективной психологической деятельности, направленной на уменьшение социальной тревожности, поскольку работа только над

деструктивними унікальними или гиперкомпенсуючими поведенческими стратегиями не касается глубинных личностных факторов, связанных с когнитивными искажениями. Именно они, на наш взгляд, поддерживают цикл существования социальной тревожности, с которого личность не может выйти.

Перспективами исследования считаем разработку когнитивно-поведенческой программы для работы с лицами, имеющими социальную тревожность.

Ключевые слова: социальная тревожность, студент, когнитивно-поведенческие паттерны, личностные черты.

Постановка наукової проблеми та її значення. Нестабільність соціально-політичної та економічної ситуації в Україні, проведення військових дій слугують передумовами формування високого рівня тривожності населення. Молодь, зокрема студенти, є більш вразливими до подібних ситуацій, адже вони перебувають у стані постійної невизначеності та відсутності впевненості в майбутньому.

На юнаків покладено відповідальність за вибір професії, партнера для створення сімейних стосунків, у деяких – самозабезпечення. Особи, які мають певні труднощі в спілкуванні, зазнають значних емоційних переживань, адже в ситуаціях невизначеності чи нестабільності залишаються наодинці зі своїми проблемами, а відсутність підтримки призводить до суб'єктивного відчуття самотності, яке не дає особистості бачити перспективи свого розвитку й будувати майбутнє.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Аналіз психологічних теорій тривожності вказує на актуальність та важливість дослідження цього явища (І. Вагін [1], О. Киричук [2], В. Лемещук [3], Н. Маєвська [4] й ін.).

І. А. Мейжис, В. М. Мельничук, досліджуючи соціальні страхи, указують, що в кожній людині є певна ієрархічна структура різних за природою та інтенсивністю страхів, які визначаються особливостями особистості, індивідуальним досвідом, прийнятими в цьому соціумі установками, а також загальними для всіх людей віковими й статевими закономірностями [5].

Прояви соціальної тривожності в студента ВНЗ можуть призводити не лише до неефективного вивчення освітньої програми, а й пришвидшувати дестабілізацію адаптивної поведінки й функціонування в соціумі.

Мета статті – дослідження особистісних проявів феномену соціальної тривожності серед осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах.

Завдання дослідження:

1) емпіричне вивчення соціальної тривожності в студентському середовищі;

2) узагальнення та поглиблення розуміння особистісних чинників соціальної тривожності студентів.

Методика та процедура дослідження. В емпіричному дослідженні брали участь студенти 1–4 курсів ВНЗ чисельністю 287 осіб. Соціальну тривожність у досліджуваних діагностували з допомогою методик «Шкала оцінки соціальної фобії» (SPRS) і «Шкала соціальної фобії» (SPIN).

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів досліджень. Для визначення надійності отриманих результатів і групування гомогенної вибірки з підвищеним рівнем соціальної тривожності нами проведено кореляційний аналіз між показниками за двома методиками. Ураховуючи нерівномірний розподіл даних за критерієм Z нормальності Колмогорова-Смирнова, кореляційний аналіз здійснювали за допомогою коефіцієнта кореляції рангів Спірмена. Результат кореляційного аналізу свідчить про значущі показники позитивного зв'язку $R=0,590$, $p<0,05$ між показниками соціальної тривожності за двома методиками.

Відсотковий розподіл студентів із різними рівнями соціальної тривожності відображено на рис. 1.

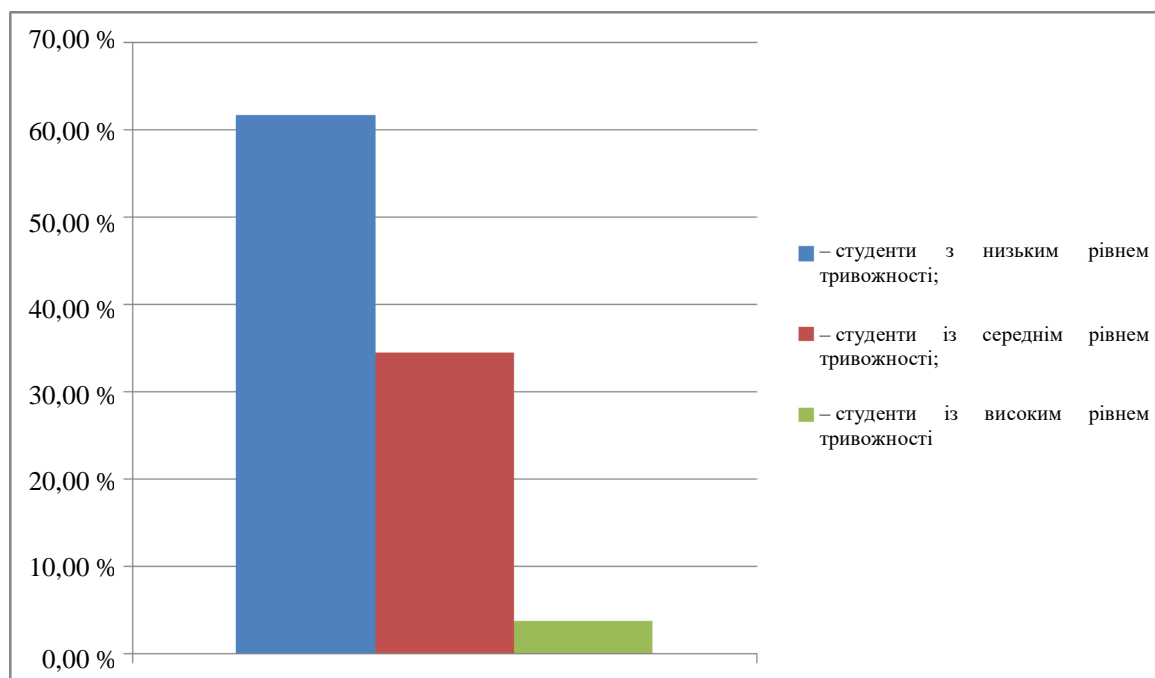

Рис. 1. Відсотковий розподіл студентів із різними рівнями соціальної тривожності

Як видно із рисунка, найбільший відсоток студентів (61,7 %) із низьким рівнем соціальної тривожності, 34,7 % – із середнім і 3,6 % – із

високим рівнем тривожності за методикою SPIN. Отже, близько 38 % досліджуваних мають страхи й побоювання різного ступеня вступати в міжособові стосунки з іншими людьми в різних ситуаціях, як-от: розмова по телефону, страх під час зустрічі з новими людьми, хвилювання стосовно того, що інші спостерігають за ними, нездатність ясно мислити, упевненість у тому, що всі дивляться лише на них у соціальних ситуаціях взаємодії, бажання уникнути конкретних соціальних ситуацій, румінація негативних думок стосовно попереднього досвіду взаємодії, побоювання щось зробити не так і пережити відчуття сорому, хвилювання під час прийому їжі в присутності інших, страх будь-яких публічних виступів. Попри те, що для кожної особи можна виділити свій список найжахливіших ситуацій, усі вони є типовими для соціально тривожних проблем.

Зупинимося детально на аналізі ситуацій, які є загрозовими для досліджуваних нашої вибірки, на основі методики SPRS, оскільки її шкали дають змогу визначити якісні характеристики соціальної тривоги.

У межах когнітивно-поведінкового підходу найважливішими є думки, які супроводжують тривожні стани та, відповідно, моделі поведінки, що є наслідком цих когнітивних спотворень. Відтак у табл. 1 подано в порядку відсоткового зменшення найтипівіші думки й поведінкові патерни та частотність їх прояву у відсотковому значенні осіб із високим (вісім осіб) і середнім видами (72 особи) соціальної тривожності.

Таблиця 1

Когнітивно-поведінкові патерни досліджуваних із високим і середнім рівнями соціальної тривожності

№ з/п	Когнітивні патерни	Поведінкові патерни
1	2	3
1	Вони подумують, що я дурний (75 %)	Намагаюся розслабитися (81,25 %)
2	Мене не поважатимуть (77,50 %)	Уникаю зорового контакту (77,50 %)
3	Інші помітять мою тривогу (73,75 %)	Мало говорю (77,50 %)
4	Усі дивляться на мене (62,50 %)	Відволікаюсь (75,00 %)
5	Я виглядаю по-дурному (61,25 %)	Повільно дихаю (62,50 %)
6	Я їм не подобаюсь (58,75 %)	Зосереджуюся на своєму голосі (61,25 %)

Закінчення таблиці 1

1	2	3
7	Я ненормальний (51,25 %)	Говорю швидко (50,00 %)
8	Я неадекватний (50,00 %)	Одягаю певний одяг (27,50 %)
9	Я втрачаю контроль (47,50 %)	Зосереджуюся на руках (або на якомусь іншому предметі) (27,50 %)
10	Я погано виглядаю (47,50 %)	Повільно рухаюсь (13,75 %)
11	Я не зможу говорити (36,25 %)	Тримаю руки нерухомо (5,00 %)
12	Я нудний (3,75 %)	Сідаю (3,75 %)
13	У мене все падає з рук (3,75 %)	Повільно рухаюсь (2,50 %)

Як видно з табл. 1, майже всі зазначені в методиці думки й поведінкові патерни проявляються в наших досліджуваних. Із типових для соціальної тривожності проявів ми не встановили думок: «моя мова буде смішною», «я виглядатиму по-дитячому» – і поведінкового патерну: «закриваю обличчя». Усі інші перераховані прояви соціальної тривожності в методиці SPRS відображено в когнітивно-поведінкових особливостях досліджуваних нашої вибірки.

Результати аналізу даних за методикою SPRS дають змогу спостерігати домінування думок (когнітивних спотворень), які стосуються переважно оцінки студентів іншими людьми. Так, думки стосовно інших посідають перші чотири позиції й лише згодом з'являються думки про власні особистісні характеристики. Це підтверджує теоретичні узагальнення, здійснені нами стосовно переважання орієнтації на інших і необхідності підтримки та соціального схвалення з боку інших. Результати аналізу даних за методикою SPRS роблять важливими ідеї інтерперсонального підходу стосовно того, що соціальна тривожність зароджується як причина й наслідок необхідності встановлювати міжособові контакти. Очевидно, особливої ваги це набуває і в юнацькому віці в процесі навчальної діяльності, коли ефективна взаємодія з іншими сприяє виокремленню різних видів ідентичності студента: особистісної, соціально-рольової, професійної тощо.

Також серед поведінки спостерігаємо домінування захисних моделей над унікаючими поведінковими стратегіями. Інакше кажучи, студенти не вдаються до уникання ситуації, водночас намагаються себе захистити від наростаючої тривоги різними способами, які в короткотривалому часі видаються помічними, а в довготривалій перспективі призводять до ще більшого поглиблення соціальної тривожності.

Наступним кроком нашого аналізу було визначення факторної структури соціальної тривожності різних рівнів.

Факторну структуру соціальної тривожності високого рівня відображено в табл. 2.

Таблиця 2

Факторна структура соціальної тривожності високого рівня

Факторні навантаження						
	Фактор					
	1	2	3	4	5	6
Активність у стресових ситуаціях	,170	,375	-,690	,030	-,589	,081
Подолання нормативності	-,342	,752	-,060	-,201	-,466	,237
Адикції	,099	-,263	,121	,384	,868	,082
Самоушкодження	,185	,175	-,384	,839	,288	-,007
Контроль	,147	-,094	,652	-,004	,684	,276
Особистісна тривожність	,080	,477	,743	,325	,043	-,628
Копінг на емоціях	,863	-,078	,228	,037	,440	,053
Копінг на уникання	-,195	,091	,908	-,302	-,186	,061
Підкорення	-,776	-,430	-,405	,023	,103	,194
Низька нормативність	,789	,124	,531	,158	-,018	,634
Невпевненість	-,903	-,116	,167	-,136	,280	-,615
Практичність	,781	-,212	,282	,274	,435	,038
Тривожність	-,003	-,227	,280	,932	-,035	-,022
Конформізм	,312	-,306	,727	-,434	,168	-,253
Низький самоконтроль	,259	,947	-,047	,057	-,025	,176
Розслабленість	,273	,389	,753	,120	,407	,167

Отже, результати емпіричного дослідження факторної структури високого рівня соціальної тривожності наших досліджуваних свідчать

про те, що існують певні поведінкові патерни, які належать до цієї структури й комбінуються з особистісними рисами. Відповідно до Оксфордського психологічного словника, стратегія – це чітко визначений план для досягнення певної цілі. Відповідно, поведінкові стратегії – це певні патерни поведінки для досягнення конкретних цілей у різних життєвих ситуаціях.

У контексті когнітивно-поведінкової терапії поведінкові стратегії розмежовуються на три види: захисні, унікальні й гіперкоменсуючі. Використовуючи цю класифікацію, спробуємо узагальнити факторну структуру високого рівня соціальної тривожності з урахуванням поведінкових стратегій та особистісних рис, які з ними сполучаються (табл. 3).

Таблиця 3

Поведінкові стратегії та особистісні риси у факторній структурі високого рівня соціальної тривожності

№ з/п	Поведінкова стратегія	Поведінковий патерн	Особистісні риси
1	Захисні	Емоційно-поведінковий, адиктивний, саморуйнівний	Невпевнений, емоційно-лабільний, чутливий.
2	Унікальні	Конформно-унікаючий	Конформність, консерватизм
3	Гіперкоменсуючі	Емоційно-нонконформний, нормативно-руйнівний	Невпевненість, особистісна тривожність, особистісна амбівалентність

Як видно з таблиці, високий рівень соціальної тривожності представлений різними поведінковими стратегіями, які комбінуються з конкретними особистісними рисами. Високий рівень соціальної тривожності охоплює всю палітру деструктивних поведінкових стратегій, які призводять до ілюзорного розв'язання проблем у короткостроковій перспективі, а насправді в довгостроковій перспективі спричиняють ще більше поглиблення проблеми.

Факторну структуру середнього рівня соціальної тривожності відображено в табл. 4.

Таблиця 4

**Факторна структура середнього рівня соціальної тривожності.
Факторні навантаження**

	Фактор					
	1	2	3	4	5	6
Подолання норм	,849	,043	-,186	,671	-,137	,111
Адикції	-,028	,637	-,110	-,090	,139	-,133
Самоушкодження	-,122	-,212	,691	-,069	,021	,652
Контроль	,086	,550	,029	,798	,614	,070
Емоції	,130	-,348	,084	,071	,103	-,126
Уникання	,679	,119	-,160	-,420	-,243	,656
Підкорення	-,026	,593	-,113	-,140	-,057	-,256
Практичність	-,026	,370	,111	,161	,513	,141
Низький самоконтроль	-,049	,402	,534	,134	-,184	-,265
Напруженість	,164	-,352	-,054	,255	,624	-,099

Отже, факторна структура соціальної тривожності середнього рівня представлена переважно поведінковими патернами, водночас меншою мірою пов'язаними зі стійкими особистісними рисами тривожних осіб. Серед особистісних рис цієї структури встановлені лише напруженість і практичність, які пов'язані із захисними стратегіями повної орієнтації на зовнішній світ. Узагальнені поведінкові стратегії та особистісні риси цього рівня соціальної тривожності зведено в табл. 5.

Таблиця 5

Поведінкові стратегії та особистісні риси у факторній структурі середнього рівня соціальної тривожності

№ з/п	Поведінкові стратегії	Поведінкові патерни	Особистісні риси
1	Захисні	Адиктивно-підкорений	Підкореність і залежність
2	Унікальні	Компенсаторно-уникаючий	Напруженість, практичність
3	Гіперкоменсуючі		

Як видно з таблиці, факторна структура соціальної тривожності середнього рівня представлена змішаними поведінковими стратегіями, які, на відміну від факторної структури соціальної тривожності високого рівня, містять значно меншу кількість негативних поведінкових патернів, зумовлених несприятливими для особистісної впевненості рисами.

Факторну структуру низького рівня соціальної тривожності відображено в табл. 6.

Таблиця 6

**Факторна структура низького рівня соціальної тривожності
Rotated Component Matrixa, b**

	Component					
	1	2	3	4	5	6
Поведінкові стратегії	-,209	,718	-,070	,068	-,159	-,025
Подолання норм	-,024	-,685	-,298	-,610	,186	-,047
Адикції	-,668	-,081	-,072	-,062	,032	,051
Самоушкодження	,227	-,099	-,652	,048	,024	,023
Контроль	,763	-,066	,044	,110	,019	-,092
Особистісна тривожність	,121	,153	,026	-,777	-,177	,097
Емоції	-,570	-,067	-,071	-,615	,363	,197
Уникання	,283	,061	,005	-,154	-,063	-,508
Підкорення	-,128	-,018	-,229	-,097	,067	-,630
Низька нормативність	-,623	-,053	,662	,055	-,665	,025
Невпевненість	-,645	-,010	-,026	,137	,043	-,389
Практичність	,387	,626	,058	-,128	-,133	,675
Радикалізм	-,335	,071	-,012	,623	-,648	,305
Спокій	-,158	,172	,086	,061	,198	,636
Конформізм	,087	-,085	,166	-,071	,400	,331

Поведінкові стратегії та особистісні риси у факторній структурі низького рівня соціальної тривожності відображено в табл. 7.

Таблиця 7

**Поведінкові стратегії та особистісні риси у факторній структурі
низького рівня соціальної тривожності**

№ з/п	Поведінкові стратегії	Поведінкові патерни	Особистісні риси
1	Конструктивно-радикальні	Експериментування	Радикалізм, упевненість
2	Конструктивно-конформні	Співпраця	Консерватизм, емоційна стійкість

Отже, результати аналізу факторної структури соціальної тривожності низького рівня вирізняються конструктивними поведінковими стратегіями, що містять дві протилежні тенденції: консерватизм і радикалізм, водночас з'єднуються в поведінкових патернах співпраці, хоча інколи й

зі схильністю до експериментування. Ці поведінкові стратегії стають можливими внаслідок таких особистісних рис, як упевненість домінантність, консерватизм/радикалізм і практичність.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Результати емпіричного дослідження свідчать про те, що близько третини студентів (38 %) мають середній і високий рівні соціальної тривожності, прояв якої вирізняється як когнітивними спотвореннями, так і особливими поведінковими стратегіями. Результати проведеного дослідження дали змогу повною мірою реалізувати принцип «тут і тепер», який утілюється у визначення конкретних когнітивно-поведінкових особливостей у поточний момент дослідження та які важливі для стабілізації психічних станів студентів і зниження дискомфорту в соціальних ситуаціях. Водночас для комплексної роботи із соціальною тривожністю, винищення її коренів у вигляді особистісних причин, які можуть підсилювати цю тривожність у різні періоди життя, вважаємо за необхідне подальше дослідження цього стану з урахуванням особистісних чинників.

Виявлено, що найбільше особистісних чинників представлено у факторній структурі соціальної тривожності високого рівня, що свідчить про неправомірність вивчати соціальну тривожність лише на рівні поточних поведінкових проявів, а потребує заглиблення в особистісні утворення, які породжують цю соціальну тривожність. Примітно те, що невпевненість, емоційна лабільність, конформність та консерватизм часто перешкоджають ефективній психологічній діяльності, спрямованій на зменшення соціальної тривожності, оскільки робота лише над деструктивними унікальними чи гіперкомпенсуючими поведінковими стратегіями не стосується глибинних особистісних чинників, пов'язаних із когнітивними спотвореннями. Саме вони, на нашу думку, підтримують цикл існування соціальної тривожності, із якого особистість не може вийти.

Перспективами дослідження вважаємо розроблення когнітивно-поведінкової програми для роботи з особами, які мають соціальну тривожність.

Література

1. Вагин И. Победы свои страхи / И. Вагин. – Санкт-Петербург : Питер, 2003. – 256 с.
Vagin, I. Pobedi svoi strahi [Defeat your fears] / I. Vagin. – St. Petersburg : Peter, 2003. – 256 p.

2. Киричук О. В. Основи психології [Електронний ресурс] О. В. Киричук. – Режим доступу : http://www.pidruchniki.ws/14360106/psihologiya/vchitel_uchen. Kirichuk, O. V. *Osnovy psikhologii* [Fundamentals of Psychology: Electronic resource] / O. V. Kirichuk. – Access mode : http://www.pidruchniki.ws/14360106/psihologiya/vchitel_uchen.
3. Лемешук В. Р. Динаміка соціальних страхів сучасних юнаків. – Ч. 1. / В. Р. Лемешук // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 1. – С. 44–52. Lemeshchuk, V. R. *Dynamika sotsialnykh strakhiv suchsnykh yunakiv (ch.1)* [Dynamics of social fears of modern youths (ch.1)] / V. R. Lemeschuk // *Practical psychology and social work*. – 2007. – No. 1. – P. 44–52
4. Маєвська Н. А. Психологічне благополуччя осіб з різним співвідношенням витіснення й рівня тривожності / Н. А. Маєвська, К. В. Прокопенко // Вісник Харківського національного університету. – Серія «Психологія». – 2010. – № 1032. – С. 175–179. Maevskaya, N. A., Prokopenko K. V. *Psykhologichne blahopoluchcha osib z riznym spivvidnoshenniam rivnia tryvozhnosti* [Psychological well-being of people with different ratios of displacement and level of anxiety] / N. A. Maevskaya, K. V. Prokopenko // *Bulletin of the Kharkiv National University*. – Series «Psychology». – 2010. – No 1032. – P. 175–179.
5. Мейжис І. А. Вивчення соціальних страхів у сучасній українській соціології / І. А. Мейжис, В. М. Мельничук // Наукові праці. Соціологія. – 2014. – Вип. 13. – Т. 225. – С. 83–86. Meyzhis, I. A. *Vyvchennia sotsialnykh strakhiv v suchasniy ukrainskiy sotsiolohii* [Study of Social Fears in Modern Ukrainian Sociology] / I. A. Meyzhis, V. M. Melnichuk // *Scientific works. Sociology*. – 2014. – Vip. 13. – T. 225. – P. 83–86.

УДК 159.923.2

О. О. Кревська

Revised: September 08, 2017

Revised: October 13, 2017

Accepted: November 10, 2017

МОТИВАЦІЙНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОЕФЕКТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті досліджено емпіричне обґрунтування мотиваційних чинників професійної самоєфективності особистості. Підкреслено, що дослідницькі стратегії прикладного вивчення професійної самоєфективності особистості є малодосліджу-

ваними для фахівців політичної сфери діяльності. Розроблено програму емпіричного вивчення заявленої проблеми на вибірці фахівців політичної сфери, які перебувають на етапі професійного навчання й етапі власне професійної реалізації. Запропонований комплекс використаних психодіагностичних методик і методів математичної обробки результатів дослідження дав змогу конкретизувати психологічні характеристики досліджуваних у вигляді емпіричних психологічних фактів: мотиваційна детермінація професійної самоефективності для фахівців із різним досвідом реалізації відрізняється психологічним змістом наповнення. Для майбутніх фахівців-політологів мотиваційними чинниками їхньої самоефективності є показники орієнтації на гру, конструктивної мотивації комунікації та перцептивної компетентності, а для працюючих фахівців політичної сфери мотиваційними чинниками професійної самоефективності виступають конструктивна комунікативність, соціальна адаптованість та прагнення до соціального порядку. На основі емпірично зафіксованих відмінностей можна обґрунтовувати варіанти психокорекційних технологій підтримки потенціалу самовдосконалення й блокування ознак професійної стагнації фахівців політичної сфери реалізації.

Ключові слова: професійна самоефективність, мотиваційні чинники, особистість, фахівці політичної сфери діяльності.

Krevska O. O. Motivational Determination of Professional Self-efficacy of Personality. The article is devoted to the empirical substantiation of the motivational factors of professional self-efficacy of personality. It is emphasized that research strategies for the applied study of professional self-efficacy of personality are poorly researched for the specialists of the political sphere of activity. The program of empirical study of the stated problem on the sample of specialists of the political sphere, which are at the stage of professional training and the stage of actual professional implementation is developed. The proposed set of used psychodiagnostic methods and methods of mathematical processing of the results of the study allowed to specify the psychological characteristics of the subjects studied in the form of empirical psychological facts: a motivational determination of professional self-efficacy for specialists with different experience of implementation differs in psychological content of the content. For future specialists, political scientists motivational factors of their self-efficacy are indicators of orientation to the game, constructive motivation of communication and perceptual competence, and for the experts of the political sphere motivational factors of professional self-efficacy are constructive communicative, social adaptation and aspiration to social order. Based on empirically recorded differences, one can justify variants of psycho-correction technologies to support the self-improvement potential and block the signs of professional stagnation of specialists in the political sphere of implementation.

Key words: professional self-efficacy, motivational factors, personality, specialists of the political sphere of activity.

Кревская О. А. Мотивационная детерминация профессиональной самооэффективности личности. В статье исследуется эмпирическое обоснование мотивационных факторов профессиональной самооэффективности личности. Подчеркивается, что исследовательские стратегии прикладного изучения профес-

сиональної самоефективності личности являються малоисследованими для спеціалістів політичної сфери діяльності. Розроблена програма емпіричного дослідження заявленої проблеми на виборке спеціалістів політичної сфери, знаходячись на етапі професійного навчання і етапі власне професійної реалізації. Предложеної комплекс використаних психодіагностических методик і методів математическої обробки результатів дослідження дозволило конкретизувати психологіческі характеристики дослідюваних в виде емпірическіх психологіческіх фактів: мотиваційна детермінація професійної самоефективності для спеціалістів з різним опытом реалізації відрізняється психологіческім змістом наповнення. Для майбутніх спеціалістів-політологів мотиваційними факторами їх самоефективності являються показателі орієнтації на гру, конструктивної мотивації комунікації і перцептивної компетентності, а для працюючих спеціалістів політичної сфери мотиваційними факторами професійної самоефективності виступають конструктивна комунікативність, соціальна адаптація і прагнення до соціальному порядку. На основі емпірическі зафіксованих відмінностей можна обґрунтовувати варіанти психокоррекційних технологій підтримки потенціалу самосовершенствования і блокування ознак професійної стагнації спеціалістів політичної сфери реалізації.

Ключевые слова: професійна самоефективність, мотиваційні фактори, людина, спеціалісти політичної сфери діяльності.

Постановка наукової проблеми та її значення. Економічний розвиток та престиж держави визначаються здатністю до швидкого та ефективного реагування на технологічні зміни за допомогою активізації розробки, запровадження й поширення нововведень, що тісно пов'язане з особистісними якостями їхніх виконавців, із-поміж яких особливо виокремлюється самоефективність особистості. Психологічний феномен самоефективності особистості, який являє собою важливу особистісну характеристику, що переважно проявляється як прийняття відповідальності за соціальні наслідки своєї поведінки, а також у вірі у власні можливості справитись із поставленими перед людиною завданнями та труднощами, ґрунтується на ідеях позитивної природи людини і її моральних ідеалів, що є вкрай необхідним для сучасного українського суспільства.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Розробка проблеми самоефективності вперше запропонована в кінці ХХ ст. Починаючи з робіт засновника концепції самоефективності А. Бандури, у подальшому психологи конкретизували зміст і специфіку його прояву крізь призму таких категорій, як самоконтроль, самовизначення, компетентність,

здібності (Л. Анциферова, А. Брушлинський, Ж. Вірна, Ю. Козелецький, Т. Титаренко та ін.), деталізуючи його структуру, механізми й здатності (М. Гайдар, Є. Головіна, Ю. Забродін, О. Карпов, І. Скотнікова та ін.) і розробляючи систему психодіагностичних засобів (К. Бік, М. Єрусалем, Дж. Маддукс, В. Ромек, Р. Шварцер, М. Шеєр та ін.).

Зважаючи на опрацювання численних вітчизняних і зарубіжних джерел, зазначимо, що саме самоефективність є важливим показником успішності особистості, що тісно взаємопов'язано з реалізацією в професійній сфері. Водночас реалії розвитку сучасної психології все частіше заявляють про відсутність логічно структурованого та цілісного розуміння самоефективності особистості внаслідок того, що особливості суспільного розвитку зумовлюють функціонування таких проявів у людських стосунках, як авторитарність, маніпулятивність, відчуженість тощо, а їхня специфіка відображається й на професійній діяльності в контексті стилю управління, спрямованості спілкування та міжособистісних стосунків (Т. Адорно, Б. Альтмейер, В. Баязітов, С. Братченко, Дж. Даккіт, Є. Климов, Л. Уманський). Особливо це стосується фахівців, котрі належать до системи професійних відносин «людина-людина», де проблематика самоефективності вимагає більш ретельного її вивчення як характеристики особистості і як успішного професіонала (В. Андреев, М. Вудкок, Д. Френсіс, Л. Зайверт, М. Лукашевич, Б. Швальбе, Х. Швальбе та ін.).

Із-поміж численних наукових доробок у вивченні структури й компонентів професійної самоефективності особливе місце відведено вивченню мотиваційних чинників як базових щодо визначення конструктивних, а в деяких випадках і конструктивних компенсаторних характеристик фахівця. Загалом питання, що розкривають мотиваційні особливості професійної самоефективності, залишаються недостатньо вивченими, незважаючи на те, що сучасне суспільство потребує фахівців, здатних до адекватної оцінки власних здібностей і дій та впевнених у постановці й реалізації цілей професійної діяльності. Останнім часом дослідницькі стратегії прикладного вивчення професійної самоефективності все частіше стосуються фахівців політичної сфери діяльності, що логічно доповнює психологічний арсенал сприяння демократизації суспільства на рівні вивчення індивідуальної активності суб'єктів політичної взаємодії на етапах їхнього професійного навчання й власне професійної реалізації.

Отже, мета пропонованого матеріалу – це презентація емпіричного обґрунтування мотиваційних чинників професійної самоефективності особистості.

У дослідженні використано систему **методів**: *емпіричні* (спостереження, бесіди, тестування з використанням стандартизованих методик для діагностування мотиваційних чинників професійної самоефективності особистості); *методи математичної статистики* (критерій нормальності Колмогорова-Смирнова; непараметричний критерій Манна-Уїтні; факторний аналіз, множинний регресійний аналіз). Статистична обробка даних здійснювалася за допомогою комп'ютерного забезпечення SPSS (версія 13.0).

Вибірку дослідження склали студенти Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки віком від 18 до 22 років ($n=82$) та фахівці політичної сфери діяльності, а саме працівники апарату Верховної Ради України, народні депутати, помічники-консультанти віком від 25 до 52 років ($n=107$).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Для емпіричного обґрунтування мотиваційних чинників професійної самоефективності особистості та визначення правомірності використання запропонованих нами діагностичних методів і методик (шкала самоефективності, методика діагностики мотиваційних орієнтацій в міжособистісних комунікаціях (І. Д. Ладанов, В. А. Уразаєва), опитувальник із вимірювання соціальних і політичних позицій Г. Айзенка, методика вимірювання рівня макіавеллізму особистості (МАК-шкала), опитувальник «Як ви ставитеся до змін» (К. Фрайлінгер), методика діагностики перцептивно-інтерактивної компетентності (Н. П. Фетискіна), методика «Ієрархія потреб» (модифікація І. А. Акіндінова), форма з вивчення особистості (PRF) Д. Джексона, методика діагностики спрямованості особистості Б. Басса) проведено діагностичний зріз на двох незалежних вибірках.

Для визначення типу розподілу отриманих емпіричних даних застосовано Z-критерій нормальності Колмогорова-Смирнова, використання якого дало змогу зафіксувати відповідність нормального розподілу для майже всіх діагностичних показників ($p \leq 0,05$). Такі результати вказують на те, що в подальшій обробці емпіричних матеріалів можемо застосовувати непараметричні методи математичної статистики, а саме U-критерій Манна-Уїтні, значення якого й складуть основу щодо фіксації наявних відмінностей у діагностованих групах.

Отримані результати свідчать, що діагностичні показники відрізняються між собою (рівень достовірності – від $p \leq 0,05$ до $p \leq 0,001$), за винятком таких показників, як схильність до соціалізму, схильність

до традиціоналізму, потреба в безпеці, витримка, імпульсивність, загальна зацікавленість, спрямованість на себе, спрямованість на спілкування, на справу, які не будуть ураховуватися в подальшому аналізі.

Наступний крок у вивченні мотиваційних чинників професійної самоефективності особистості – процес мінімізації кількості змінних та концентрації інформації у вигляді невеликого масиву характеристик. Для цього нами використано метод факторного аналізу. Факторизація матриці психологічних шкал (змінних) у розрізі мотиваційних детермінант професійної самоефективності, визначених із застосуванням критерію U-Манна-Уїтні, відбувалася за допомогою методу головних компонент (Principal Components) із наступним варімакс-обертанням (Varimax). Для визначення кількості факторів використано критерій кам'янистого насипу Р. Кетелла (scree-test). Правомірність застосування методу факторного аналізу до вибірки перевіряли за критерієм Кайзера-Мейєра-Олкіна: значення кореляції між фактором і змінними, що входять у його структуру, менше 0,5 не брали до уваги в аналізі за критерієм сферичності Барлетта ($p \leq 0,001$).

Правомірність застосування факторного аналізу до визначених показників у вибірці студентів перевірено за допомогою критерію адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна (критерій КМО = 0,623), а також критерію сферичності Барлетта (приблизне значення $\chi^2=1280,047$; $df = 630$; $p = 0,00$). У результаті отримано однозначно інтерпретовану факторну модель мотиваційних характеристик самоефективності досліджуваних студентів. Після варімакс-обертання матриця факторних навантажень виявилася доволі структурованою, із чітко вираженими десятьма факторами, що описують близько 60 % дисперсії масиву емпіричних даних. Виділення найбільш значущих факторів підтверджено відповідними високими показниками коефіцієнтів факторних навантажень (табл. 1).

Перший фактор «*перцептивна компетентність*» у комплексі оформлений показниками взаємопізнання (0,880), взаємовпливу (0,869), соціальної адаптивності (0,788), взаєморозуміння (0,783), соціальної автономності (0,770) та соціальної активності (0,595). Другий фактор «*конструктивна мотивація комунікацій*» містить такі показники застосованих діагностичних методик, як гармонійність (0,964), орієнтація на розуміння партнера (0,811), орієнтація на прийняття партнера (0,807), орієнтація на досягнення компромісу (0,571). Третій фактор містить такі компоненти, як потреба в повазі (-0,702), самореалізації (-0,652) і расизм (0,538), які в комплексній характеристиці згруповані

Таблиця 1

**Власні значення виокремлених факторів на групі
досліджуваних студентів**

Фактор	Навантаження фактора після обертання		
	усього	навантаження, %	загальне навантаження, %
Перцептивна компетентність	4,232	11,757	11,757
Конструктивна мотивація комунікацій	2,908	8,078	19,835
Деструктивність потреб	2,063	5,731	25,565
Нонлібералізм	2,001	5,557	31,123
Зважений ризик	1,867	5,186	36,309
Потреба в порядку	1,697	4,715	41,023
Орієнтація на гру	1,693	4,704	45,727
Прагнення до самоефективності	1,681	4,668	50,396
Комунікативна зверхність	1,625	4,513	54,909
Потреба в соціальному визнанні	1,551	4,308	59,217

у фактор «*деструктивність потреб*». Фактор «*нонлібералізм*» визначають такі показники, як лібералізм (-0,613), потреба в задоволенні матеріального стану (0,544), реаліст (0,509). До п'ятого фактора «*зважений ризик*» із найбільшою факторною вагою увійшли показники уникнення ризику (0,661), вільнодумець (0,630). Фактор, що однозначно інтерпретується як «*потреба у порядку*», містить показники дозволеності (-0,659) та потреби в порядку (0,582). Сьомий фактор «*орієнтація на гру*» продемонстрував найсильніший зв'язок, який він має із такими показниками, як орієнтація на гру (0,628) і релігійність (0,614). Фактор «*прагнення до самоефективності*» найбільшою мірою визначає однойменний показник самоефективності (0,702) та показник потреби в досягненні (0,535), а фактор, що отримав назву «*комунікативна зверхність*», містить такі складники, як комунікабельність (0,590) і доміантність (0,530). До десятого фактора «*потреба в соціальному визнанні*» увійшли показники потреби в соціальному схваленні (0,804) та потреби в підтримці (0,568).

Наступним етапом статистичного аналізу отриманих даних стало використання методу множинного регресійного аналізу за зворотним покроковим методом (Backward), у результаті чого отримано остаточну модель множинної регресії, яка пояснює близько 72 % дисперсії залежної змінної («самоефективності»). Основними детермінантами прояву самоефективності як залежної змінної в групі досліджуваних студентів стали «орієнтація на гру» ($\beta=0,447$), «конструктивна мотивація комунікацій» ($\beta=0,366$) і «перцептивна компетентність» ($\beta=0,345$), що загалом дає змогу визначити такі основні психологічні характеристики мотиваційного спрямування цих досліджуваних, як виражена демонстративність, сповнена артистизму й безпечності; їхні розвинені комунікативні здібності дають змогу швидко та ефективно встановлювати контакти з іншими людьми, виконувати продуктивні завдання в процесі спілкування й міжособистісної взаємодії; виражена екстравертованість знаходить прояв у перцептивних здібностях взаємодії з представниками різних груп і категорій людей.

Наступним етапом факторизації масиву емпіричних даних став пошук факторної структури мотиваційних чинників професійної самоефективності працівників політичної сфери. Правомірність застосування факторного аналізу до визначених показників у цій вибірці перевірено за допомогою критерію адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна (критерій КМО = 0,594), а також критерію сферичності Барлетта (приблизне значення $\chi^2=1385,571$; $df = 630$; $p = 0,00$), що засвідчило доцільність і можливість використання заданого типу аналізу для обраних даних. Після варімакс-обертання матриця факторних навантажень виявилася доволі структурованою, із чітко вираженими десятьма факторами, що описують 60 % дисперсії масиву емпіричних даних. Виділення найбільш значущих факторів підтверджено відповідними високими показниками коефіцієнтів факторних навантажень (табл. 2).

Отже, перейдемо до детального змістового аналізу кожного з виділених факторів. Серед компонентів першого фактора «гармонійне світобачення» виокремлюються гармонійність (0,833), реакційність (0,755), досягнення компромісу (0,746), ознаки лібералізму (-0,730), орієнтація на прийняття партнера (0,619), орієнтація на розуміння партнера (0,608), ознаки реаліста (-0,597), релігійність (0,593). До другого фактора «задоволеність потреб» увійшли такі показники, як потреба в задоволенні матеріального стану (0,719), дозволеність (0,649) і потреба в приверненні уваги (0,608). Третій фактор узагальнив такі

Таблиця 2

Власні значення виокремлених факторів для досліджуваних працівників політичної сфери

Фактор	Навантаження фактора після обертання		
	усього	навантаження, %	загальне навантаження, %
Гармонійне світобачення	5,324	14,788	14,788
Задоволення потреб	2,572	7,144	21,932
Соціальна відчуженість	2,059	5,720	27,652
Соціальний порядок	1,666	4,628	32,279
Конструктивна комунікативність	1,662	4,617	36,896
Готовність до допомоги	1,638	4,550	41,446
Взаємоповага	1,631	4,530	45,976
Потреба в досягненні	1,620	4,499	50,476
Взаєморозуміння	1,573	4,369	54,845
Соціальна адаптивність	1,555	4,319	59,164

компоненти, як расизм (0,602), прояви вільнодумства (0,597) та соціальна автономність (0,536), що дають змогу інтерпретувати його як «соціальну відчуженість». Четвертий фактор «соціальний порядок» містить такі діагностичні показники, як соціальна активність (0,684) і потреба в порядку (0,535). До п'ятого фактора увійшли два компоненти, а саме комунікабельність (0,748) й агресія (-0,566), що дало змогу інтерпретувати його як «конструктивну комунікативність». Наступний фактор – «готовність до допомоги» – оформлений однойменним показником «готовність допомогти» (0,777) і показником домінантності (0,534). Сьомий фактор «взаємоповага» складається з показників взаємовпливу (0,754) й потреби в повазі (0,524). Фактор «потреба в досягненні» визначено вираженими потребою в досягненні (0,705) та потребою в підтримці (0,600). Дев'ятий фактор «взаєморозуміння» містить однойменний показник взаєморозуміння (0,680) та показник орієнтації на гру (0,644). Останній фактор об'єднав ще два діагностичні критерії (соціальної адаптивності (0,755) і взаємопізнання (0,655)), інтерпретовані нами як «соціальна адаптивність».

У результаті застосування множинного регресійного аналізу на вибірці фахівців політичної сфери нами отримано остаточну модель множинної регресії, яка пояснює 64 % дисперсії залежної змінної

(«самоефективність»). Основними детермінантами прояву самоефективності як залежної змінної в групі досліджуваних фахівців політичної сфери стали «конструктивна комунікативність» ($\beta=0,472$), «соціальна адаптивність» ($\beta=0,385$) та «соціальний порядок» ($\beta=0,208$). Зважаючи на перелік психологічних характеристик мотиваційного спрямування цих досліджуваних, можна стверджувати, що ці фахівці є носіями вираженої здатності впливу на оточуючих за допомогою різноманітних словесних форм: від прохання, побажання, переконання, поради до заклику, навіювання, вимоги, розпорядження, наказу тощо. Їхня здатність здійснювати вплив на людей своїм ставленням до них, а також умінням реалізувати логічну послідовність у мовленнєвій і практично-діяльній формах підкріплюється впевненістю у власних силах, вірою в здійсненність справи, оптимізмом, бадьорістю духу, чим і підкріплюється їхня соціальна адаптивність.

Отже, проведене емпіричне дослідження є специфічним підтвердженням щодо наявності відмінностей у показниках мотиваційної детермінації професійної самоефективності особистості. Так, на етапі професійного становлення фахівців-політологів мотиваційними чинниками їхньої самоефективності є показники орієнтації на гру, конструктивної мотивації комунікацій та їхня перцептивна компетентність, на відміну від фахівців політичної сфери, професійна самоефективність яких детермінована показниками конструктивної комунікативності, соціальної адаптивності та прагненням до соціального порядку.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Презентовані емпіричні результати потребують подальшого їх використання в практиці забезпечення ефективного розвитку мотивації професійної самоефективності фахівців політичної сфери, що дасть змогу підтримувати їхній потенціал самовдосконалення й блокувати ознаки професійної стагнації. Перспективним напрямом дослідження вважаємо подальшу верифікацію когнітивних та емоційних чинників професійної самоефективності особистості й розробку корекційно-розвивальних технологій ефективною самоефективності та компетентності особистості.

Література

1. Бююль А. SPSS: Искусство обработки информации. Анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей : пер. с нем. / А. Бююль. – Санкт-Петербург : «ДиаСофтЮП», 2005. – 608 с.
Buhl, A. SPSS: Iskusstvo obrabotki informatsii. Analiz statisticheskikh dannykh i vosstanovleniye skrytykh zakonomernostei [Art of information processing. Statistical data analysis and hidden regularities restoration.]. – SPb : DiaSoftYuP Publ., 2005. – 608 p.

УДК 159.9 : 316.334.4

О. В. Лазорко

Received: September 18, 2017

Received: October 18, 2017

Accepted: November 7, 2017

ПСИХОЛОГІЯ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ ЯК СУБ'ЄКТА ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ

У роботі обґрунтовано та розроблено концепцію безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації й емпірично встановлено особливості інтегративних характеристик професійної безпеки особистості в просторі диференціації суб'єктно-особистісних і соціально-особистісних властивостей, які відрізняються за параметрами сфери її професійного функціонування (сфера вибору професії, сфера професійного навчання, сфера професійної адаптації й сфера власне професійної реалізації), вікового діапазону (стадії оптанта, адепта, адаптанта та майстра) й умовами праці (звичайні та особливі). Поглиблено наукові знання про інтегративну сутність «професійної безпеки особистості» синергетичними засобами самоуправління; визначено переживання соціальної задоволеності/фрустрованості як потенційно регулюючий фактор прояву професійної безпеки особистості; розроблено структурно-функціональну модель професійної безпеки особистості та на емпіричному рівні розвинуто ідеї щодо функціонування механізмів задоволення актуальної потреби професійної реалізації (латентної інгібіції й консеквентного зростання) та конкретизації номінативних модусів професійної безпеки особистості (невротична, нормативна й продуктивна); обґрунтовано синергетичні ефекти (послаблення та посилення) в інтегративній системі професійної безпеки особистості й «мішені» професійного консультування в психологічній практиці формування професійної безпеки особистості.

Ключові слова: безпека, психологічна безпека, професійна безпека особистості, професіоналізація, професійна реалізація, суб'єкт, соціальна задоволеність, соціальна фрустрованість.

Lazorko O. V. Psychology of Personality Safety as a Subject of Professionalization.

The concept of personality safety as a subject of professionalization has been substantiated and developed in the paper; peculiarities of integrative characteristics of personality professional safety in the differentiation space of subject personal and social personal properties, which differ in parameters sphere of its professional functioning (professional choice sphere, professional education sphere, professional adaptation sphere and actual professional realization sphere), age range (stages of optant, adept, adaptant and master) and working conditions (usual and special) have been empirically determined. Scientific knowledge about the integrative nature of «personality professional safety» by synergetic means of self-control has been extended; the experience of social satisfaction / frustration as a potential regulating factor of

professional safety manifestation of a personality has been defined; the structural functional model of professional safety of a personality has been developed; the ideas about the mechanisms functioning, meeting the actual need for professional realization (latent inhibition and consequent increase) and specification of nominative modes of professional safety of a personality (neurotic, normative and productive) have been arisen on empirical level; the synergetic effects (weakening and strengthening) in the integrative system of personality professional safety and the possibilities of professional counseling in psychological practice of personality professional safety formation have been substantiated.

Key words: safety, psychological safety, personality professional safety, professionalization, professional realization, subject, social satisfaction, social frustration.

Лазорко О. В. Психология безопасности личности как субъекта профессионализации. В работе обоснована и разработана концепция безопасности личности как субъекта профессионализации и эмпирически установлены особенности интегративных характеристик профессиональной безопасности личности в пространстве дифференциации субъектно-личностных и социально-личностных свойств, отличающихся по параметрам сферы профессионального функционирования (сфера выбора профессии, сфера профессионального обучения, сфера профессиональной адаптации и сфера непосредственной профессиональной реализации), возрастного диапазона (стадии оптанта, адепта, адаптанта и мастера) и условиями труда (нормальные и особенные). Углублены научные знания об интегративной сути «профессиональной безопасности личности» синергетическими средствами самоуправления; определяется переживание социальной удовлетворенности/фрустрированности как регулирующий фактор проявления профессиональной безопасности личности; разработана структурно-функциональная модель профессиональной безопасности личности и на эмпирическом уровне развиты идеи относительно функционирования механизмов удовлетворения актуальной потребности профессиональной реализации (латентной ингибиции и консеквентного возрастания) и конкретизации номинативных модусов профессиональной безопасности (невротическая, нормативная и продуктивная); обоснованы синергетические эффекты (ослабления и усиления) в интегративной системе профессиональной безопасности личности.

Ключевые слова: безопасность, психологическая безопасность, профессиональная безопасность личности, профессионализация, профессиональная реализация, субъект, социальная удовлетворенность, социальная фрустрированность.

Постановка наукової проблеми та її значення. Повноцінне життя людини, сповнене реальними цінностями й принципами, визначає траєкторію його розгортання, векторизація якого зумовлена психологічним фактом безпеки, що є невід'ємною частиною соціально-економічних і суспільно-політичних процесів та базовим чинником якості життя особистості. Останнім часом перегляд пріоритетів в інтерпретації проблеми безпеки і їх трансформація з інтересів держави на

інтереси самої людини заaktuалізували вивчення психологічної безпеки. Особливо аспекти безпеки особистості актуалізуються в професійній сфері, що й зумовило розробку проблеми безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації. Гострі суперечності, пов'язані з усталеною системою професійного становлення особистості, виявляються на всіх етапах, починаючи з професійної оптації, професійного навчання й завершуючи власне професійним функціонуванням з усіма ознаками забезпечення психологічної безпеки. Традиційно велика кількість досліджень у цій сфері стосується аналізу психологічної безпеки професійного середовища (І. Баєва, І. Буян, Г. Грачов, С. Кандилович, С. Лазарев, В. Маралов, Ф. Мугулов, А. Романович, Б. Смирнов, В. Тарадай, Г. Фоменко, В. Шишков та ін.) і психологічної безпеки особистості (А. Брушлинський, Г. Дорофєєва, Б. Єремєєв, Н. Єфімова, Ю. Зінченко, Г. Ложкін, Н. Лизь, А. Кімберг, Т. Краснянська, С. Максименко, К. Нартова-Бочавер, Н. Харламенкова й ін.). Водночас задля позбавлення фрагментарності вивчення цієї проблеми своєчасним є методологічне обґрунтування структурно-функціональної організації безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Суттєвими доробками теоретико-емпіричних досліджень щодо вивчення безпеки особистості в межах професійного становлення є розкриття особливостей життєвого й професійного розвитку особистості в межах онтогенетичних досліджень проблем життєвої самореалізації (К. Абульханова-Славська, Ж. Вірна, С. Дружилов, В. Осьодло, В. Татенко, Т. Титаренко, В. Франкл, Е. Фром, В. Чудновський та ін.) і професійного самовизначення особистості як складової частини життєвого розвитку особистості (Б. Ананьєв, Л. Божович, Ф. Василюк, Л. Виготський, Е. Еріксон, О. Злобіна, І. Кон, М. Пряжніков, А. Фонарьов й ін.); вивчення мотиваційно-адаптаційного змісту професійної діяльності (Ф. Березін, В. Бодров, Є. Ільїн, О. Кокун, К. Лайжер, О. Маклаков, А. Налчаджян, О. Саннікова, В. Хаккер та ін.); розвитку й трансформації змісту професійної діяльності в особливих умовах (Л. Джуел, Дж. Лернер, В. Лефтеров, С. Миронець, О. Обознов, В. Олефір, Б. Смирнов, О. Тімченко та ін.); визначення морфологічних, психоемоційних і соціально-економічних констант професійного здоров'я (І. Галецька, Д. Грінберг, Ю. Кундієв, Р. Лазарус, Л. Леві, С. Мадді, Н. Майсак, Є. Приступа й ін.).

Мета статті – теоретико-методологічне обґрунтування та емпіричне вивчення структурно-функціональної організації безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації.

У дослідженні використано систему **методів** і методик, спрямованих на розв'язання поставленої наукової проблеми, що включала *теоретичні* (аналіз філософської й психологічної літератури; синтез, узагальнення, систематизацію наявних положень та підходів із заявленої проблеми для визначення поняттєво-категоріального апарату дослідження; теоретичне моделювання для створення структурно-функціональної моделі професійної безпеки особистості); *емпіричні* (спостереження, бесіди, тестування з використанням стандартизованих методик (методика діагностики рівня соціальної фрустрованості Л. Васермана (модифікований варіант); опитувальник вивчення взаємозв'язку типу особистості й сфери професійної діяльності Дж. Холанда; методика вивчення психічних станів школярів О. Прохорова; методика «Індекс ставлення до здоров'я» (С. Дерябо, В. Ясвінін); особистісний опитувальник для старшокласників Р. Кетела, Р. Коана (HSPQ); опитувальник дослідження тривожності в старших підлітків та юнаків (STPI) (в адаптації А. Андрєєвої); опитувальник професійних установок старших підлітків (І. Кодаков); шкала дослідження дитячої Я-концепції (Е. Пірс, Д. Харріс) в адаптації й нормуванні А. Прихожан; опитувальник Г. Айзенка; індекс життєвої задоволеності (адаптація Н. Паніної); шкала психологічного благополуччя К. Ріфф (адаптація Н. Лепешинського); методика вивчення основних мотивів вибору професії Е. Павлютенкова; шкала оптимізму-активності (AOS); методика «Діагностика мотиваційної структури особистості» (В. Мільман); опитувальник формально-динамічних властивостей індивідуальності (В. Русалов); особистісний опитувальник FPI (модифікована форма В); опитувальник вивчення домінуючих станів (ДС-8) (Л. Куліков); опитувальник діагностики самоактуалізації особистості (О. Лазукін в адаптації Н. Каліної); тест-опитувальник особистісної зрілості; методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда; методика вивчення соціально-психологічних установок у мотиваційно-потребовій сфері (О. Потемкіна); багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» (МЛЮ-АМ) (О. Маклаков і С. Чермянін); методика вивчення стратегій копінг-поведінки (шкала SACS); тест-опитувальник «Індекс життєвого стилю (Life Style Index) Р. Плутчика для діагностування психологічних особливостей безпеки особистості на різних етапах професіонального становлення); методи математичної статистики (однофакторний дисперсійний аналіз; критерій нормальності Колмогорова-Смирнова; непараметричний критерій Краскела-Уоллеса; непарамет-

ричний критерій відмінностей для незалежних вибірок U-Манна-Уїтні; метод z-перетворень; кореляційний аналіз; факторний аналіз; множинний регресійний аналіз – для підтвердження статистичної достовірності зроблених висновків).

Вибірку дослідження склали учні випускних класів загально-освітніх навчальних закладів м. Луцька (НВК № 20, № 22, № 24) (n=180); студенти 4-го й 5-го курсів факультету психології, педагогічного факультету, інституту соціальних наук, інституту економіки та менеджменту Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (n=230); лікарі та медичні працівники середньої ланки Волинської обласної клінічної лікарні, Волинської обласної інфекційної лікарні, Комунального закладу «Луцький центр первинної медико-санітарної допомоги № 2» та Луцької міської дитячої поліклініки (n=441). Загальна вибірка складає 851 особу.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Активне включення особистості в професійну сферу, а також переживання різноманітних змін у її розвитку завжди віднаходять відображення в прояві професійної безпеки як специфічного індикатора безпечного функціонування особистості в ході професіоналізації. Деталізація вивчення безпеки як функціонального складника професійної діяльності, розкриття специфіки безпеки в особливих умовах діяльності та окреслення адаптаційних ресурсів професійної реалізації й професійного здоров'я особистості роблять реальним розуміння безпеки особистості на рівні суб'єкта набуття професійного досвіду [1].

Логіка наукових фактів вивчення безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації в їх концептуальному осмисленні та узагальненні закономірно висуває проблему суб'єктного становлення фахівця на всіх етапах його професійної реалізації – від періоду професійного вибору (орієнтації), періоду первинного професійного становлення (навчання у вищій школі) та вдосконалення фахового зростання в процесі виконання професійних ролей і обов'язків, що є невід'ємним атрибутом розкриття й здійснення особистісного професійного потенціалу. Отже, становлення особистості суб'єктом діяльності можна розглядати як процес реорганізації, якісного перетворення психічних й особистісних властивостей відповідно до вимог діяльності та критеріїв самої особистості. А це означає, що у феномені суб'єкта закладено проблеми росту, розвитку й самовдосконалення людини, які тісно межують зі станом переживання безпеки.

Резюмуючи системно-структурні особливості організації безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації, у подальшому говоритимемо про *професійну безпеку особистості* як сукупність поточного стану й факторів, що характеризують стабільність і стійкість професійного рівня розвитку людини, що дає їй змогу підтримувати якісний рівень життя.

Так, професійна реалізація в старшому шкільному віці – це усвідомленість і правильність професійного вибору, який охоплює професійні інтереси, нахили й здібності. Сутність професійного самовизначення під час навчання полягає в усвідомленні особистістю відповідності своїх можливостей психологічним вимогам професії, своєї ролі в системі соціальних відносин та своєї відповідальності за виконання зобов'язань, які виникають у зв'язку зі зробленим вибором; власне фахова реалізація особистості передбачає задіяння адаптаційних ресурсів саморегуляції, які в широкому спектрі особистісних властивостей впливають на зовнішні обставини розгортання індивідуального професійного буття фахівця.

Конструюючи *структурно-функціональну модель професійної безпеки особистості*, зазначимо, що психологічний конструкт професійної безпеки слід розглядати як: 1) такий психологічний стан, що гарантовано забезпечує захист професійних інтересів особистості; 2) сукупність умов існування суб'єкта професійної реалізації, які він опанував і здатен контролювати.

У структурі суб'єктно-особистісних характеристик виділено шість підструктур: *спрямованість особистості, проєкції життєвого шляху людини або її самосвідомість, здібності, темперамент і характер, психічні процеси й стани, досвід суб'єкта*. У структурі соціально-особистісних характеристик виділено три підструктури: *сферу функціонування фахівця, вікові особливості особистості та умови праці*.

У професійній реалізації зміни особистості відбуваються особливо інтенсивно, оскільки вона концентрує в собі основну активність суб'єкта. Активність як функціонально-динамічна система особистості інтегрує й регулює в динаміці всю її особистісну структуру (потреби, здібності, волю, свідомість), забезпечує можливість урахування вимог суспільства та прояв самовизначення як суб'єкта життя. Тому справжнім суб'єктом професійної реалізації особистість стає тоді, коли вона перебуває в стані захищеності й безпеки, зберігаючи при цьому свої потреби, цінності та перспективи самовираження.

Отже, зазначений контекст дає підставу розглядати професійну безпеку особистості в ознаках об'єктивних і суб'єктивних характеристик станів, які цілісно локалізуються в суб'єктивному відчутті соціальної задоволеності як міри визначення комфортності людини як у внутрішньому світі, так і в межах соціуму. На нашу думку, саме вимір соціальної задоволеності/фрустрованості є визначальним показником професійної безпеки особистості, що окреслює успішність професійної реалізації на кожному з етапів становлення.

Емпірична програма вміщує чотири блоки: 1 – блок, присвячений експлікації емпіричних референтів професійної безпеки в межах ранньої професіоналізації особистості; 2-й – експлікація емпіричних референтів професійної безпеки особистості в умовах професійного навчання; 3-й – експлікація емпіричних референтів професійної безпеки особистості у звичайних умовах професійної реалізації; 4-й – експлікація емпіричних референтів професійної безпеки особистості в емоційно напружених умовах професійної реалізації.

Констатацію психодіагностичних даних у першому блоці емпіричної програми проводили відповідно до результатів диференціації досліджуваних за рівнем прояву в них соціальної фрустрованості: група 1 – старшокласники з високим рівнем соціальної фрустрованості (41,1 %); група 2 – середній рівень (35,5 %), група 3 – старшокласники з низьким рівнем (23,3 % загальної вибірки).

У результаті проведення факторного аналізу встановлено структуру суб'єктно-особистісних характеристик професійної безпеки старшокласників із різним рівнем соціальної фрустрованості. У респондентів із високим рівнем соціальної фрустрованості виокремлено фактори «емоційний комфорт», «конформність», «обережність», «тривожність», «соціальний тип», «експресивність», «інтелектуальний розвиток» (описують близько 76 % дисперсії масиву даних); в учнів із середнім рівнем – фактори «відповідальність», «домінування», «самотійність», «конвенційний тип», «стриманість» (понад 67 %); а в учнів із низьким рівнем соціальної фрустрованості визначено фактори «позитивна поведінка», «реальний ентузіазм», «незалежність», «рішучість», «інтелектуальний нігілізм», «експресивність», «комунікабельність» (70 % дисперсії масиву даних).

За допомогою методу множинного регресійного аналізу визначено основні показники, що детермінують високий рівень прояву соціальної фрустрованості учнів – «обережність» ($\beta=0,490$), «інте-

лектуальний розвиток» ($\beta=0,193$), «тривожність» ($\beta=0,182$), психологічний зміст яких зосереджений у таких ознаках, як недовірливість, скептичність, агресивна прямолінійність досліджуваних учнів; високий рівень розвитку інтелекту сприяє загальному розвитку допитливості, проникливості й зібраності, але фрустраційні ознаки тривожності роблять їх невпевненими та збентеженими і, як результат, призводять до переживання стану безвиходу, самозвинувачення, беззахисності, відчаю й розгубленості. Середній рівень прояву соціальної фрустрованості старшокласників детермінований показниками «відповідальності» ($\beta=-0,521$), «домінування» ($\beta=0,490$), «самотійності» ($\beta=0,148$) і «стриманості» ($\beta=0,137$), які визначають загальний фон розвиненої соціальної компетентності як потужного фактора самоактуалізації, що стимулює самореалізацію особистості через здатність особистості ефективно взаємодіяти з іншими людьми, брати відповідальність за прийняття рішень та проявляти владність і вимогливість, керуючись здоровим егоїзмом та почуттям власної гідності. Низький рівень прояву соціальної фрустрованості старшокласників визначають показники «незалежності» ($\beta=0,592$) і «комунікабельності» ($\beta=0,227$), які складають зону розвитку оптимальних умов професійно безпечного стану особистості, котрий забезпечить захист її професійних інтересів у реальному та майбутньому часі старшокласників засобом сформованої здатності взаємодії з іншими людьми, розвинутого почуття міри у відносинах і взаємодії з людьми, уміння бути тактовним і чутливим до настрою оточуючих; їх сформована незалежність виражається в почутті власної гідності, відповідальності та практичності думок і конкретних дій, що окреслює межу соціально-професійної активності й організованості особистості.

Констатацію психодіагностичних даних у другому блоці емпіричної програми проводили відповідно до результатів диференціації досліджуваних студентів за рівнем соціальної фрустрованості: група 1 – студенти з високим рівнем соціальної фрустрованості (27,8 %); група 2 – середній рівень (39,1 %), група 3 – студенти із низьким рівнем соціальної фрустрованості (33,1 %).

Після використання z-критерію нормальності Колмогорова-Смирнова встановлено відповідність понад 88 % діагностичних критеріїв нормальному розподілу ($p \leq 0,05$), а застосування непараметричного критерію Н-Краскала-Уоллеса підтвердило відмінності між групами студентів із різним рівнем соціальної фрустрованості (рівень

достовірності – від $p \leq 0,01$ до $p \leq 0,001$). Процедура факторизації дала змогу отримати однозначно інтерпретовану факторну модель суб'єктно-особистісних характеристик професійної безпеки студентів із різним рівнем соціальної фрустрованості, у яку увійшли фактори «задоволеність життям», «симпатія у взаємодії з іншими людьми», «врівноваженість», «креативність», «робоча спрямованість», «гнучкість у спілкуванні», «сором'язливість», «досягнення соціального статусу», «емоційна чутливість», «прагнення керувати» (близько 55 % дисперсії масиву даних).

Застосування методу z-перетворень із метою визначення рівнів вираження факторів у трьох групах респондентів і непараметричного критерію U-Манна-Уїтні дало змогу визначити статистично значущі відмінності у вираженні виокремлених факторів у досліджуваних групах ($p \leq 0,001$), окрім двох факторів «досягнення соціального статусу» й «прагнення керувати».

До прогностичних детермінант психологічного благополуччя студентів із високим рівнем прояву соціальної фрустрованості найбільшою мірою належать «сором'язливість» ($\beta=0,682$) в ознаках тривожності та невпевненості, відсутності сформованого позитивного образу самого себе, вираженої комунікативної емоційності й загальна незадоволеність життям («задоволеність життям» ($\beta=-0,360$)) в ознаках низької оцінки психологічного благополуччя, нестійкості емоційного тону, загального низького тону, невротичності, домінуючого стану нудьги та пасивності. Інтегральний показник психологічного благополуччя студентів із середнім рівнем соціальної фрустрованості найбільшою мірою визначають «сором'язливість» ($\beta=0,343$) і «креативність» ($\beta=0,223$) у комплексі ознак автономності, спонтанності й вираженої потреби в пізнанні.

Для студентів із низьким рівнем соціальної фрустрованості прогностичними детермінантами інтегрального показника психологічного благополуччя стали «креативність» ($\beta=0,421$) в усіх ознаках готовності до самореалізації, «задоволеність життям» ($\beta=0,386$) у комплексі сформованого позитивного образу самого себе, високої оцінки психологічного благополуччя, стійкості емоційного тону, високого загального тону, енергійності, бадьорості й «симпатія у взаємодії з іншими людьми» ($\beta=0,385$), що виражається в розвинутій комунікативній ергічності, швидкості та пластичності, які сприяють розвиткові вміння контактувати з іншими людьми, а також їхні життєві цінності, сповнені відчуттям щастя й життєвої цілісності та справедливості.

Отримані під час діагностики дані в групах медичних працівників (адаптантів), які працюють у звичайних й особливих умовах професійної діяльності, були піддані математично-статистичному аналізу із застосуванням z-критерію нормальності Колмогорова-Смирнова ($p \leq 0,05$), непараметричного критерію Н-Краскала-Уоллеса (рівень достовірності – від $p \leq 0,01$ до $p \leq 0,001$).

У результаті проведення факторизації для адаптантів із високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, отримано такі фактори: *«активне включення в життя»*, *«маніпулятивна спонтанність»*, *«сором'язливість»*, *«комунікативна активність»*, *«прийняття інших»*, *«невротична автономія»*, *«комунікабельність»*, *«пізнавальне відчуження»*, *«підтримка соціального статусу»* (59,6 % дисперсії). В адаптантів із середнім рівнем – *«соціально-психологічна адаптація»*, *«професійна продуктивність»*, *«соціальний комфорт»*, *«креативність»*, *«рішучість»*, *«емоційна стійкість»*, *«пошук соціальної підтримки»*, *«цілеспрямованість»* і *«працездатність»* (51,7 %). Результати факторного аналізу в групі адаптантів із низьким рівнем соціальної фрустрованості, оформлені у фактори *«реактивність»*, *«адаптаційний потенціал»*, *«аутосимпатія»*, *«позитивність»*, *«неупередженість»*, *«автономія»*, *«соціальне утвердження»*, *«прийняття інших»* і *«самовпевненість»* (69,3 %).

Установлено, що детермінантами інтегрального показника психологічного благополуччя серед адаптантів із високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, стали *«маніпулятивна спонтанність»* ($\beta = -0,308$), *«активне включення в життя»* ($\beta = 0,247$), *«невротична автономія»* ($\beta = 0,195$), які найбільшою мірою визначають характеристики прагнення управління оточенням, некритичного самосприйняття та невпевненості в собі, що виявляються в прихованих непрямих діях маніпулювання людьми та демонстрації авторитету над іншими; водночас ці медичні працівники є активно включеними в життя, у них високий показник інтегрального індексу життєзабезпечення, чітко виражений інтерес до життя, вони послідовні в досягненні цілей і при цьому можуть проявляти креативність; їхня виражена незалежність сповнена невротичних ознак надмірного продумування власних вчинків у процесі соціальної взаємодії. До прогностичних детермінант професійної безпеки адаптантів із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, найбільшою мірою належать характеристики *«цілеспрямованість»*

ваності» ($\beta=0,574$) із почуттям чіткого усвідомлення подій минулого та сьогодення; вираженої «креативності» ($\beta=0,255$), але в ознаках «професійної продуктивності» ($\beta=-0,132$) ці медичні працівники не відрізняються стійким, емоційно витриманим ставленням до різноманітних професійних ситуацій. В адаптантів із низьким рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, найбільшою мірою виражені характеристики природної «неупередженості» ($\beta=0,731$) в ознаках доброзичливості, цілеспрямованості, сформованого інтересу до життя, безконфліктного ставлення до себе й діяльності, оптимізму та пізнавальної активності, альтруїзму; вони позбавлені «реактивності» ($\beta=-0,178$), а тому енергетично економні та врівноважені; а також прагнення до соціального статусу через визнання оточуючими («соціальне утвердження» ($\beta=-0,153$)).

Для групи адаптантів із високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах, отримано дев'ятифакторну модель: «роздратованість», «імпульсивність», «відчуження», «самотійність», «агресивні дії», «сором'язливість», «інтерес до життя», «песимізм» й «автономність» (63,5 % дисперсії масиву даних). Для групи адаптантів із середнім рівнем – «адаптивний потенціал», «допитливість», «самоприйняття», «робоча спрямованість», «життєзабезпечення», «потреба в пізнанні», «активне домінування», «уникнення соціальних контактів», «інтернальна пасивність» (54,9 %). Для адаптантів із низьким рівнем соціальної фрустрованості – «вступ в соціальний контакт», «професійна відданість», «альтруїзм», «задоволеність життям», «професійна дипломатичність», «життєва апатія», «послідовність у досягненні цілей», «самоприйняття» й «пізнавальна активність» (58,8 %).

Застосування методу множинного регресійного аналізу дало змогу визначити основні детермінанти інтегрального показника психологічного благополуччя адаптантів із високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах, серед яких – «песимізм» ($\beta=0,576$), «агресивні дії» ($\beta=-0,251$) і «роздратованість» ($\beta=0,229$), які в комплексі визначають ознаки інтолерантності й фрустрованості; їхня інтелектуальна ригідність і комунікативна повільність визначає низьку потребу в спілкуванні, а слабкість емоційного тону не проявляється в недовірливості та агресивності; хоча вони схильні до виникнення нервово-психічних зривів і роздратованості, що нівелює їхні адаптивні здібності. До прогностичних

детермінант професійної безпеки адаптантів із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості можна віднести виражену «робочу спрямованість» ($\beta=0,455$), що підкріплена творчою активністю, схильністю до неординарних й оригінальних рішень, емоційною рівноваженістю; їхнє блоковане «самоприйняття» ($\beta=-0,382$) підтверджує наявність труднощів у соціальних контактах («*уникнення соціальних контактів*» ($\beta=0,137$)), але не позбавляє цих медичних працівників «допитливості» ($\beta=0,130$) як підкріплюючого стимулу пізнавальної активності та потреби самовдосконалення.

Так, для групи майстрів із високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, отримано дев'ятифакторну модель: «*неврівноваженість*», «*емоційна ригідність*», «*низьке супер-его*», «*соціабельність*», «*динамічність*», «*невротичність*», «*маніпулятивне домінування*», «*задоволеність життям*», «*залежність*» (68 % дисперсії масиву емпіричних даних). Для фахівців зі стажем професійної роботи понад п'ять років, які працюють у звичайних умовах із середнім рівнем соціальної фрустрованості, отримано такі фактори, як «*саморозуміння*», «*професійна нормативність*», «*емоційна комфортність*», «*професійна тактовність*», «*волелюбність*», «*креативні схильності*», «*миролюбність*», «*інструментальна комфортність*» і «*конфліктна тривожність*» (63,8 %). Факторний аналіз даних у групі майстрів із низьким рівнем соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, дав змогу отримати дев'ятифакторну модель: «*адаптивний потенціал*», «*позитивний образ самого себе*», «*доброзичливість*», «*професійна регламентованість*», «*маніпулятивна відкритість*», «*емоційна стійкість*», «*контактність*», «*автономність*» й «*інтелектуальна впевненість*» (58,3 %).

До прогностичних детермінант професійної безпеки майстрів із високим рівнем прояву соціальної фрустрованості, які працюють у звичайних умовах, можна віднести виражену «невротичність» ($\beta=0,262$), підкріплену емоційною лабільністю й сором'язливістю, їхнє слабо-розвинене супер-его виключає прийняття інших і систему сформованих цінностей гармонійної взаємодії з іншими людьми («*низьке супер-его*» ($\beta=0,252$)), чим і можна пояснити надмірне прагнення домінування над іншими, успіху й схвалення («*маніпулятивне домінування*» ($\beta=0,238$)). Для майстрів із середнім рівнем прояву соціальної фрустрованості – «*саморозуміння*» ($\beta=-0,409$) і «*професійна тактовність*» ($\beta=0,344$) демонструють заперечення проявів чутливості людини до

власних бажань і потреб, що дає змогу адекватно сприймати й оцінювати себе; загальний фон їхніх індивідуально-динамічних та особистісних властивостей визначається вираженою потребою в руховій активності й комунікативній ергічності, урівноваженості, комунікабельності, стресостійкості, витривалості та вмінні приймати рішення. Узагальнення домінуючих факторних характеристик медичних працівників із низьким рівнем прояву соціальної фрустрованості («доброзичливість» ($\beta=0,285$), «інтелектуальна впевненість» ($\beta=-0,278$), «емоційна стійкість» ($\beta=0,207$) й «автономність» ($\beta=0,204$)) увиразнює ознаки їхньої доброзичливості, дружелюбності та відкритості, вони володіють прийомами професійного спілкування й у взаємодії з людьми щирі в емоціях та думках; інтелектуальна впевненість не є вираженою, але вони емоційно стійкі, володіють високим рівнем саморегуляції й поведінки, що підтверджує їхню витриманість і працездатність; ознаки соціальної зрілості відображені в таких характеристиках самоактуалізації, як автономність, довіра до людей і неупередженість.

У групі майстрів із високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах, виокремлено такі фактори: «негативний образ самого себе», «некритичне самоприйняття», «адаптивна комунікація», «оперативна офіційність», «комунікативний такт», «орієнтація на процес», «потреба в пізнанні», «підтримка життєзабезпечення» й «агресивність», що описують 61 % дисперсії масиву емпіричних даних. У фахівців із середнім рівнем соціальної фрустрованості – «контактність», «комунікативна компетентність», «Я-концепція», «креативність», «скептицизм», «зацікавленість життям», «незадоволеність життям», «життєва активність» й «інтелектуальна ергічність» (59,2 %). Фахівці із низьким рівнем соціальної фрустрованості демонструють факторну модель, яка вміщує «ауто-симпатію», «адаптивні здібності», «комунікабельність», «директивність», «професійну компетентність», «обережність», «творчу активність», «реактивну агресивність» і «позитивний образ самого себе» (67,6 % дисперсії масиву даних).

Для медичних працівників із високим рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах, найбільший вплив здійснили фактори «оперативна офіційність» ($\beta=0,589$), «орієнтація на процес» ($\beta=0,261$) і «негативний образ самого себе» ($\beta=0,155$), психологічний зміст яких визначається оперативною офіційністю за

рахунок вираженої орієнтації на процес діяльності, що характеризується чітким дотриманням оперативних вимог виконання професійної діяльності; сформований негативний образ самого себе відображає ознаки високої критичності в оцінці самого себе, невпевненості й тривоги та незадоволеності життям загалом, що фактично блокує розгортання позитивних цілей життя. У групі майстрів – медичних працівників із середнім рівнем соціальної фрустрованості – фактори «зацікавленість життям» ($\beta=0,451$) і «контактність» ($\beta=0,312$) констатують виражений рівень їхніх самоактуалізаційних ознак шанування цінностей, орієнтації в часі та прийняття інших, які підтверджують високий рівень особистісної компетентності й соціальної зрілості; розвинута контактність є підтвердженням їхньої товариської, доброзичливості та відвертості. Для медичних працівників із низьким рівнем соціальної фрустрованості, які працюють в особливих умовах, – фактори «позитивний образ самого себе» ($\beta=0,531$) й «аутосимпатія» ($\beta=0,451$) за психологічним змістом характеризують цих медичних працівників як фахівців зі сформованим ставленням до себе та прийняття себе, що визначає рівень їхньої адекватної самооцінки й самокритичності; виражена аутосимпатія підтверджує сформоване почуття самоповаги, упевненості, урівноваженості, витриманості та внутрішньої витривалості, що загалом є результатом їхньої здатності любити інших людей, проявляти толерантність і гнучкість у ході взаємодії з навколишніми.

Систематизація емпіричних результатів продемонструвала динамічну неоднорідність внутрішнього функціонування структурної організації професійної безпеки особистості, що й заактуалізувало необхідність вивчення феномену професійної безпеки як інтегративної синергетичної системи з усіма ознаками самоорганізації й самоуправління. Контекст «особистісного виміру» професійної безпеки, у якому виокремлено точку біфуркації як рівень переживання соціальної задоволеності з «випадінням» на атрактор задоволення актуальної потреби професійної реалізації, дав підставу констатувати, що у випадку «спаду» рівня переживання соціальної задоволеності відбувається *загострення невротизації* в професійному розвитку, а у випадку «підвищення» соціальної задоволеності – *зростання професійної продуктивності*, які продуковані функціонуванням відповідних механізмів задоволення актуальної потреби професійної реалізації – *латентної інгібіції та консеквентного зростання* (рис.1).

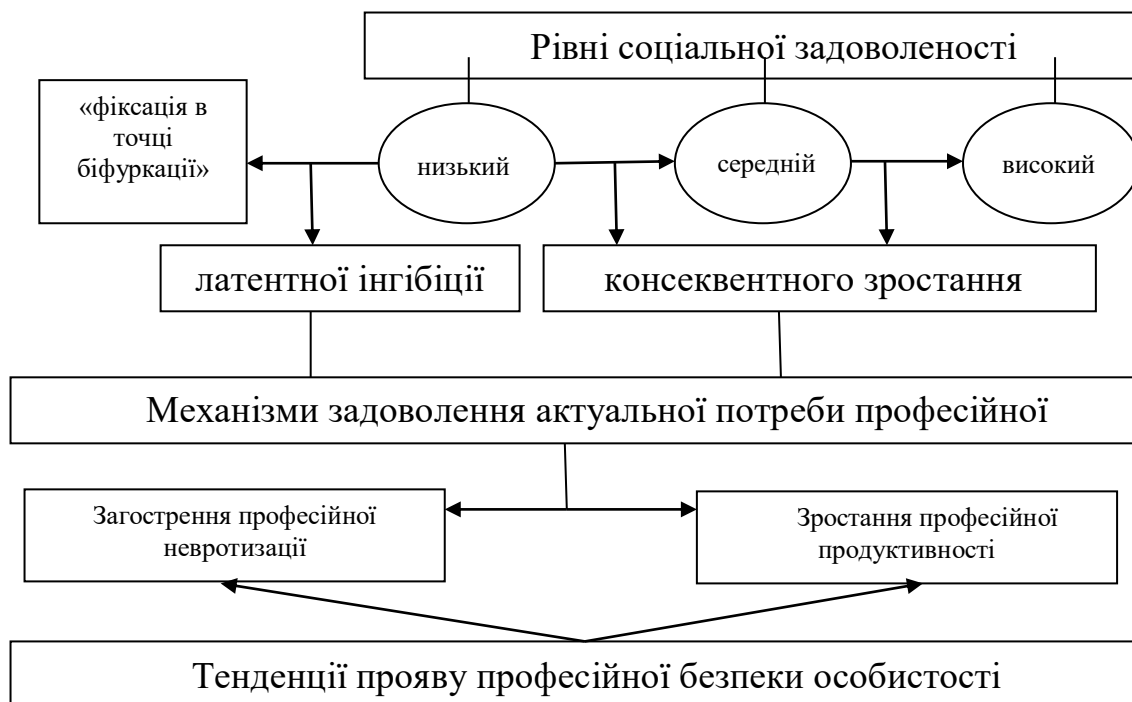

Рис. 1. Схема «випадіння» на атрактор задоволення актуальної потреби професійної реалізації особистості

Комплекс властивостей, притаманних певним станам відповідно до співвідношення рівня прояву соціальної задоволеності особистості та актуалізації потреби професійної реалізації особистості, дав змогу конкретизувати три номінативні модуси стану професійної безпеки особистості (*невротична, нормативна й продуктивна*) (рис. 2).

В основі змісту номінативних модусів професійної безпеки особистості виокремлено такі *синергетичні ефекти*, які в інтегративній системі професійної безпеки особистості демонструють 1 – *послаблення* (деінтеграцію) функціонування системи в напрямі виникнення професійної невротизації особистості; 2 – *посилення* (інтеграцію) функціонування системи в напрямі адаптивно-безпечного розвитку особистості.

Варто відзначити, що саме модус *невротичної* професійної безпеки, який уміщує широкий спектр дезадаптаційних аспектів, складає проблемне поле в прояві індивідуально-унікального типу реагування й фрустраційні переживання. У їх основу покладено порушення взаємодії людини із соціумом та із собою, що порушують суть безпеки особистості, професійної зокрема. І, як результат, таке порушення функціонування особистості потребує психологічного втручання.

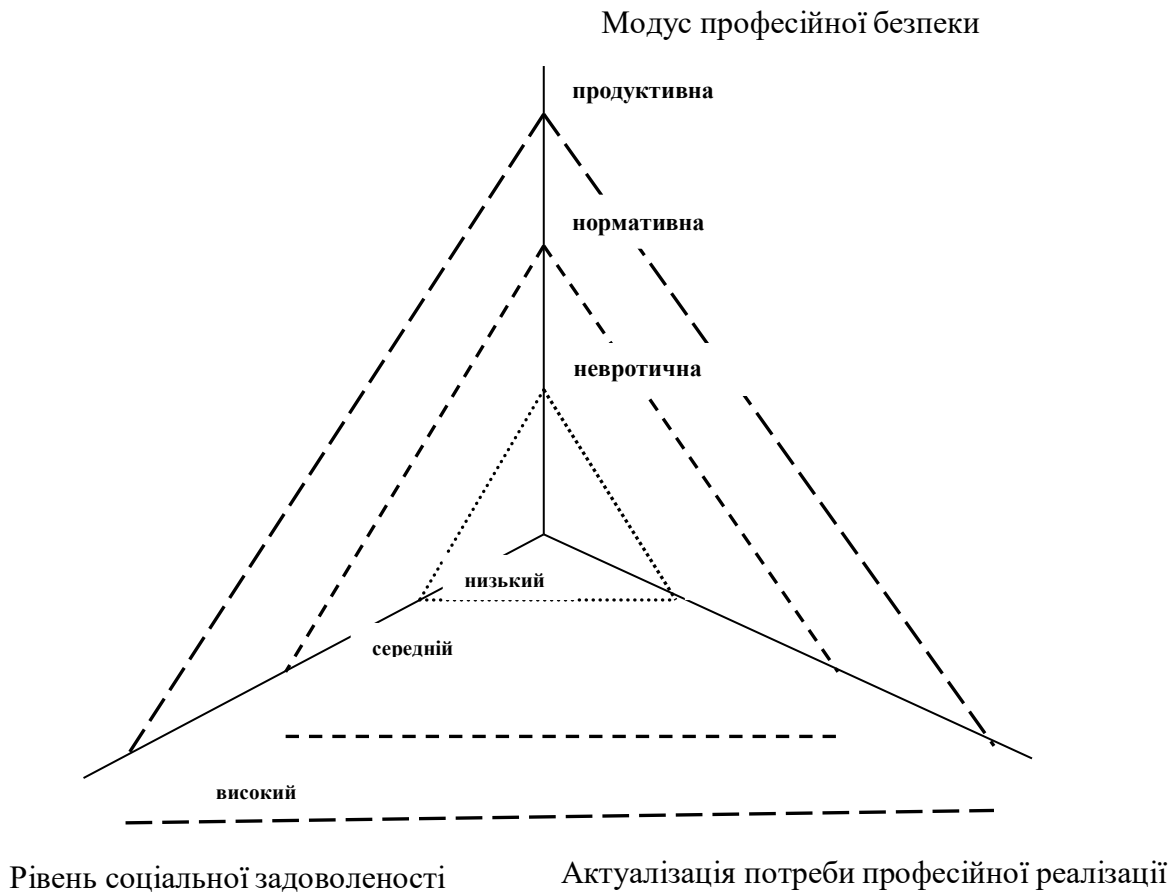

Рис. 2. Схема визначення модусу стану професійної безпеки особистості

Примітка. 1 – показники актуалізації потреби професійної реалізації (стимульно-пасивна (для старшокласників); нормергійно-витрачальна (для студентів); невротично-імпульсивна (для медичних працівників зі стажем до 5-ти років, які працюють у звичайних умовах); емоційно-ригідна (для медичних працівників зі стажем до 5-ти років, які працюють в особливих умовах); невротично-маніпулятивна (для медичних працівників зі стажем більше 5-ти років, які працюють у звичайних умовах); оперативно-ригідна (для медичних працівників зі стажем понад п'ять років, які працюють в особливих умовах));

2 – показники актуалізації потреби професійної реалізації (ініціативно-пізнавальна (для старшокласників); нормергійно-накопичувальна (для студентів); оперативно-економна (для медичних працівників зі стажем до 5-ти років, які працюють у звичайних умовах); оперативно-адаптивна (для медичних працівників зі стажем до 5-ти років, які працюють в особливих умовах); нормативно-комфортна (для медичних працівників зі стажем більше 5-ти років, які працюють у звичайних умовах); мобілізаційно-адаптивна (для медичних працівників зі стажем понад п'ять років, які працюють в особливих умовах));

3 – показники актуалізації потреби професійної реалізації (креативно-збалансована (для старшокласників); креативно-ефективна (для студентів); адаптивно-продуктивна (для медичних працівників зі стажем до 5-ти років, які працюють у звичайних умовах); адаптивно-компенсаційна (для медичних працівників зі стажем до 5-ти років, які працюють в особливих умовах); адаптивно-конвенційна (для медичних працівників зі стажем більше 5-ти років, які працюють у звичайних умовах); адаптивно-оптимальна (для медичних працівників зі стажем більше 5-ти років, які працюють в особливих умовах)).

Тому варто наголосити на «мішенях» профконсультаційного впливу при блокуванні латентної інгібіції задоволення актуальної потреби професійної реалізації особистості на кожному з етапів професійного становлення: у період професійної оптації, коли основну увагу старшокласника зосереджено на виборі майбутньої професії, «мішенню» консультаційного впливу є *творче індивідуалізоване ставлення до професійного майбутнього*; під час професійного навчання у ВНЗ розвиток професійної безпеки відбувається в процесі засвоєння конкретних теоретичних знань й отримання практичних навичок майбутньої професійної діяльності. Тому на цьому етапі доречно говорити про «мішень» *позитивного установочного сприйняття майбутнього професійного життя*; у період професійної адаптації, коли відбувається пристосування до умов професійної діяльності – «мішень» *саморегуляції й самоконтролю професійної діяльності*; а в ході власне професійної реалізації, коли розвиток професійної безпеки особистості передбачає вироблення конструктивного розвитку в професії засобом еволюції саморозуміння та самоповаги, «мішенню» профконсультаційного впливу є *конструктивна ініціація професійної компетенції*.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Запропоноване обґрунтування ресурсних аспектів профконсультаційного впливу в психологічній практиці з формування професійної безпеки особистості суттєво доповнить технології корекційної роботи з організації такої професійної активності, яка б забезпечила особистісну стратегію поведінки, перегляд життєво важливих орієнтирів та пошук принципово нових форм професійного вдосконалення особистості в процесі соціального розвитку суспільства й професійного середовища. Перспективними напрямками наукової роботи є поглиблення знань про структурно-функціональні особливості безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації; детальне розкриття «особистісного виміру» професійної безпеки особистості на різних етапах онто- й професіогенезу; складання емпірико-діагностичних програм прогнозування та формування змісту професійної безпеки особистості.

Література

1. Лазорко О. В. Психологія безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації : автореф. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 / О. В. Лазорко. – Харків, 2017. – 36 с.
Lazorko O. V. Psykhohihiia bezpeky osobystosti yak subiekta profesionalizatsii : avtoref. d-ra psykhol. nauk : 19.00.01 / O. V. Lazorko. – Kharkiv, 2017. – 36 p.

УДК 316-051

М. Д. Лапіна

Received: October 18, 2017

Received: November 10, 2017

Accepted: November 15, 2017

ДИНАМІКА РОЗВИТКУ ОСОБИСТІСНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ В УМОВАХ ПРОФІЛЬНОЇ ОСВІТИ

У статті досліджено актуальну проблему формування професійних якостей особистості фахівців соціальної роботи згідно з компетентнісним підходом до професійної освіти. Розкрито поняття особистісно-професійної компетентності, її структурні компоненти. Розглянуто професійні якості особистості, що складають зміст операційного, мотиваційно-ціннісного та рефлексивного компонентів особистісно-професійної компетентності фахівців соціальної роботи. Зазначено, що впровадження проблемного моніторингу – це перспективний засіб проведення систематичних психологічних досліджень формування професійних якостей особистості майбутніх фахівців. На підставі теоретичного аналізу розроблено психодіагностичний комплекс методик психологічного моніторингу особистісно-професійних компетенцій студентів спеціальності «Соціальна робота». У статті відображено результати емпіричного дослідження динаміки розвитку особистісної компетентності майбутніх соціальних працівників під час професійної підготовки. Здійснено аналіз результатів дослідження професійних компетенцій і визначено рівень розвитку особистісних якостей майбутніх соціальних працівників на різних етапах професійного навчання у ВНЗ: високий рівень розвитку якостей емпатії, середній рівень толерантності й самомоніторингу, низький рівень комунікативно-організаційних якостей та стресостійкості, низький рівень рефлексивних якостей особистості. Показано, що студенти є більш конфліктними, менш конгруентними й відповідальними та більш конформними, порівняно з експертними оцінками «Я-ідеального професійного» фахівців соціальної роботи. У підсумку зауважено незначний та надто повільний поступ у розвитку професійних компетенцій особистості майбутніх соціальних працівників під час професійного навчання. Отримані дані засвідчують необхідність цілеспрямованого формування особистісної компетентності, оскільки традиційні методи професійного навчання не визначають розвитку особистості майбутніх соціальних працівників. Результати дослідження є підставою для створення психологічної технології розвитку особистісно-професійної компетентності соціального працівника в процесі професійного навчання у ВНЗ.

Ключові слова: професійна підготовка, особистість, соціальний працівник, професійна компетентність, психологічний моніторинг.

Lapina M. D. The Dynamics of Development of Social Workers' Personality Competence in the Terms of Vocational Education. The article is devoted to the actual problem of the formation of social work specialists' professional qualities of personality in accordance with the competence approach to the vocational education. The concept of personal and professional competence, its structural components, is disclosed. The professional qualities of the personality which comprise the content of the operational, motivational-value and reflexive components of social work specialists' personality and professional competence are considered. It is noted that the implementation of the problem monitoring is a promising means of spending systematic psychological researches on the formation of future specialists' professional personality traits. The psychodiagnostic complex of techniques for the psychological monitoring of social work students' personal and professional competency was developed on the basis of theoretical analysis. The results of an empirical study of future social workers' dynamics of development the personal competence during vocational training are reflected in the articles. An analysis of professional competencies has been carried out and the level of development of future social workers' personality traits at different stages of vocational training in the university has been determined: high level of empathy, medium level of tolerance and self-monitoring, low level of communicative and organizational qualities and stress resistance, low level of personality's reflective traits. It is shown that students are more conflicted, less congruent and responsible as well as more conformal in comparison with social work specialists' expert assessments of the «Ideal professional». As a result, the insignificant and too slow movement in the development of future social workers' professional personality competencies during vocational training was noted. Data, which are received, testify the necessity of purposeful formation of personal competence, so far as the traditional methods of vocational training do not determine the development of the personality of future social workers. The results of the research are the basis for creation of psychological technology of development of the social workers' personal and professional competence in the course of vocational training at the university.

Key words: vocational training, personality, social worker, professional competence, psychological monitoring.

Лапина М. Д. Динамика развития личностной компетентности социальных работников в условиях профессионального образования. В статье исследуется актуальная проблема формирования профессиональных качеств личности специалистов социальной работы в соответствии с компетентностным подходом к профессиональному образованию. Раскрывается понятие личностно-профессиональной компетентности, ее структурные компоненты. Рассмотрены профессиональные качества личности, составляющие содержание операционного, мотивационно-ценностного и рефлексивного компонентов личностно-профессиональной компетентности специалистов социальной работы. Отмечается, что внедрение проблемного мониторинга является перспективным средством для проведения систематических психологических исследований формирования профессиональных качеств личности будущих специалистов. На

основании теоретического анализа разработан психодиагностический комплекс методик для психологического мониторинга личностно-профессиональных компетенций студентов специальности «Социальная работа». В статье отражаются результаты эмпирического исследования динамики развития личностной компетентности будущих социальных работников во время профессиональной подготовки. Проведен анализ результатов исследования профессиональных компетенций и определен уровень развития личностных качеств будущих социальных работников на разных этапах профессионального обучения в ВУЗе: высокий уровень развития качеств эмпатии, средний уровень толерантности и самомониторинга, низкий уровень коммуникативно-организационных качеств и стрессоустойчивости, низкий уровень рефлексивных качеств личности. Показано, что студенты являются более конфликтными, менее конгруэнтными и ответственными а также более конформными, по сравнению с экспертными оценками «Я-идеального профессионального» специалистов социальной работы. В итоге отмечается незначительное и слишком медленное движение в развитии профессиональных компетенций личности будущих социальных работников во время профессионального обучения. Полученные данные свидетельствуют о необходимости целенаправленного формирования личностной компетентности, поскольку традиционные методы профессионального обучения не определяют развития личности будущих социальных работников. Результаты исследования являются основанием для создания психологической технологии развития личностно-профессиональной компетентности социального работника в процессе профессионального обучения в ВУЗе

Ключевые слова: профессиональная подготовка, личность, социальный работник, профессиональная компетентность, психологический мониторинг.

Постановка наукової проблеми та її значення. Кризове становище сучасного українського суспільства, зростання ролі гуманістичних цінностей у громаді зумовлює підвищення соціального статусу професії «соціальна робота» та необхідність докорінних перетворень системи підготовки майбутніх фахівців на нових засадах. Є очевидним, що професійна освіта повинна орієнтуватися на спеціалізовану підготовку соціальних працівників, котрі володіють високим рівнем професійної компетентності, професійної мобільності, мають творчу, зрілу та гармонійну особистість. Проблема оцінки особистісної компетентності фахівців-соціальних працівників наразі актуалізована в навчальних закладах і соціальних службах, проте не операціоналізована для повсякденної практики. Теоретичним підґрунтям для оцінювання фахівців є компетентнісний підхід, який дає підстави враховувати не лише професійні й суто ділові, але й морально-психологічні та особистісні складники професіоналізму майбутніх фахівців соціальної роботи.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Генетичний аспект становлення соціального працівника визначає особливості професіоналізації особистості, її перетворення під впливом відносин із професійною діяльністю й формування особистісно-професійної компетентності фахівця. Компетентність професійної діяльності фахівця переважно розглядається як інтегральна характеристика особистості, професійна підготовленість і здатність суб'єкта праці до виконання обов'язків повсякденної діяльності що дадуть змогу домагатися результатів у роботі. Компетентність утворюється не лише засобами змісту освіти, але й засобами соціальної взаємодії як у міжособистісному, так і в інституційному культурному контексті (А. Маркова, А. Деркач, О. Пометун, Н. Бібік, І. Зимня та ін.). Окремі автори наукових публікацій [2; 3; 4] особистісну компетентність фахівця соціальної роботи розуміють як сукупність компетенцій, що складають зміст операційного, мотиваційно-ціннісного й рефлексивного компонентів як прояву високого рівня особистісно-професійної зрілості. Операційний компонент особистісно-професійної компетентності соціального працівника представлений комунікативною компетенцією, стресостійкістю, здатністю до самоорганізації й самоконтролю тощо (М. Здобнухіна, Т. Костєва, Т. Лупиніс, В. Корольчук). Мотиваційно-ціннісний компонент складається з якостей емпатії та толерантності особистості, які є інваріантними складниками гуманістичної спрямованості й світогляду особистості фахівців. Рефлексивний компонент особистісно-професійної компетентності утворюють рефлексивність як якість особистості та професійна рефлексія (О. Байдарова, В. Раскалинос, А. Зимовін та Є. Заїка).

Водночас важливою проблемою наукового вивчення процесу професіоналізації є необхідність проведення систематичних соціально-педагогічних і психологічних досліджень формування професійних якостей особистості майбутніх фахівців. Одним із перспективних способів трансформації соціально-освітніх процесів В. В. Вербець вважає впровадження проблемного моніторингу – методу постійного спостереження й діагностики навчального процесу та фіксації його динаміки за допомогою носіїв емпіричної інформації для порівняння базових і нормативних показників та попередження небажаних відхилень у процесах пізнання, спілкування й дозвілля студентської молоді [1]. Проблемний психологічний моніторинг особистісно-професійних компетенцій дає змогу здійснювати контроль освітнього процесу на

всіх етапах підготовки, оцінювати рівень сформованості особистісної компетентності майбутніх соціальних працівників, що поставить нові проблемні та перспективні питання професійної підготовки.

Отже, **мета статті** – визначення динаміки розвитку особистісної компетентності майбутніх соціальних працівників за допомогою психологічного моніторингу.

Методи та методики. Ураховуючи вищезазначене, для моніторингу особистісно-професійної компетентності майбутніх соціальних працівників в умовах профільного ВНЗ створено діагностичний комплекс психологічних методик, що містить сім субтестів, спрямованих на діагностику особистісно-професійних компетенцій операційного, мотиваційно-ціннісного та рефлексивного компонентів професійної компетентності, фахівців соціальної роботи, а саме: тест комунікативних й організаторських здібностей В. Синявського та Б. Федоришина, шкала самооцінки стресостійкості С. Коухена й Г. Вилліансона, шкала самомоніторингу М. Снайдера, шкала емоційного відгуку А. Меграбяна, опитувальник «Індекс толерантності», «Диференційний тест рефлексивності» Д. А. Леонтьєва. Для визначення професійної спрямованості особистості майбутніх соціальних працівників розроблено модифікований варіант методики Т. Лірі, у якому досліджувані за 128 твердженнями тесту оцінюють себе як фахівця соціальної роботи, тобто власне актуальне «Я-професійне» на момент дослідження.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Проблемний психологічний моніторинг розвитку особистісно-професійних компетенцій проведено серед майбутніх соціальних працівників – студентів II, III, IV та V курсів спеціальності «Соціальна робота» ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет». Усього в дослідженні взяло участь 65 осіб віком від 18 до 23 років. Визначення рівня розвитку професійних якостей особистості здійснювали з використанням комплексу психологічних методик діагностики професійних якостей особистості, дані, що отримані емпіричним способом, піддавалися кількісному та якісному аналізу. Статистичну обробку здійснювали з використанням пакета статистичних програм IBM SPSS 19.0.

Аналіз середніх показників тестування академічних груп різних курсів навчання досліджуваних за шістьма субтестами діагностичного комплексу оцінки особистісно-професійної компетентності фахівців соціальної роботи, що наведені в таблиці, дає підставу зробити певні узагальнення щодо динаміки розвитку професійних компетенцій на різних етапах професійного навчання.

**Середні показники за результатами діагностики
особистісно-професійних компетенцій**

Гр		емп	реф_с	реф_і	реф_к	к_здіб	о_здіб	стрес	толер	с-мон
II	Середнє	70,47	36,21	24,29	26,43	0,42	0,58	17,67	80,93	11,07
	Стд. відх	8,36	6,67	5,12	6,84	0,22	0,15	5,394	9,721	3,65
III	Середнє	69,12	36,06	23,65	26,06	0,50	0,59	17,67	82,65	11,81
	Стд. відх	7,66	4,93	3,70	5,21	0,21	0,13	5,640	7,599	3,27
IV	Середнє	64,00	35,25	23,67	23,25	0,54	0,62	16,92	81,25	10,58
	Стд. відх	6,66	8,37	6,23	5,64	0,20	0,094	6,93	8,69	3,37
V	Середнє	70,00	38,00	20,29	23,43	0,58	0,65	13,71	93,57	11,57
	Стд. відх	7,85	4,98	6,676	4,2	0,17	0,12	6,87	10,13	4,61

Отже, у дослідженні констатовано високий рівень емпатії у всіх групах студентів, який є практично незмінним упродовж усього періоду навчання. Майбутні соціальні працівники здебільшого проявляють альтруїзм у вчинках, схильні надавати людям діяльну допомогу, демонструють афіліативну поведінку, не агресивні. Вони оцінюють позитивні соціальні риси як такі, що важливі, більш орієнтовані на моральні оцінки, схильні робити висновки про інших за вчинками, ніж довіряти своїм особистим враженням. Добре контролюють власні емоційні прояви.

У всіх студентів вибірки діагностовано середній рівень розвитку рефлексивних компетенцій особистості: системної рефлексії, інтроспекції, квазірефлексії тощо. У майбутніх соціальних працівників немає ознак арефлексії, проте є присутність різновидів рефлексивних якостей особистості, що вважаються дезадаптивними в ситуаціях практичної діяльності: інтроспективна «орієнтація на свій внутрішній стан» і квазірефлексія, спрямована на сторонні роздуми та безґрунтовні фантазії. Зростання рефлексивних якостей є повільним, слабким, рівень розвитку системної рефлексії зростає тільки на V курсі навчання студентів, а також незначно знижуються показники інтроспекції. Показники щодо квазірефлексії дещо знижуються лише на IV курсі навчання.

Маємо зростання комунікативних й організаторських здібностей упродовж усього процесу навчання. Але оцінки як комунікативних, так і організаторських якостей лишаються низькими на II ($K_k = 0,42$ та $K_o = 0,58$), III ($K_k = 0,50$ і $K_o = 0,59$) та на IV ($K_k = 0,54$, $K_o = 0,62$) курсах навчання. Тобто майбутні соціальні працівники демонструють

такий рівень комунікативних й організаторських здібностей, що проявляється відсутністю прагнення до спілкування, скутістю в новому товаристві, колективі. Респонденти зазвичай бажають проводити час наодинці, обмежують свої знайомства, мають складнощі у встановленні контактів із людьми та у виступі перед аудиторією, характеризуються вкрай низькими проявами ініціативи в суспільній діяльності, у багатьох справах уникають прийняття самостійних рішень. Тільки студенти V курсу – майбутні соціальні працівники – показують зростання комунікативних й організаторських здібностей до середніх показників ($K_k = 0,58$ та $K_o = 0,65$), проте рівень комунікативних та організаторських здібностей під час професійного навчання залишається таким, що відповідає професійно непридатному рівню особистісно-професійної компетентності соціального працівника.

Усі студенти I, II, III й IV курсів мають погану стресостійкість (17,67, 17,67, 16,92 бала відповідно) за тестом стресостійкості С. Коухена та Г. Вилліансона, що характеризується низьким рівнем урівноваженості, упевненості й активності, емоційно-вольового самоконтролю, високою чутливістю до стресу, особистісною та ситуативною тривожністю, низьким рівнем функціональних можливостей нервової системи. П'ятикурсники за самооцінкою досягають тільки середнього рівня стресостійкості (13,71 бала).

За індексом толерантності всі студенти показують середній загальний рівень толерантності. Найбільший індекс толерантності мають студенти V курсу, але він доходить лише до верхньої межі середнього рівня толерантності (93,57 бала). Майбутні соціальні працівники, котрі взяли участь у дослідженні, проявляють поєднання як толерантних, так і нетолерантних рис у ставленні до інших людей – в одних соціальних ситуаціях вони поведуться толерантно, в інших можуть проявляти інтолерантність. Проте загальна толерантність значно зростає на останньому році професійного навчання.

Усі студенти демонструють однаковий середній рівень соціального самоконтролю, тобто мають невизначений тип контролю своєї поведінки.

Безперечно, із даних дослідження виявляється позитивна динаміка розвитку особистісно-професійних компетенцій майбутніх соціальних працівників проте необхідно визначити рівень значущості відмінності вибірок за показниками, які отримано під час дослідження, тобто оцінити статистичну значущість різниці величин. Із цією метою проведено однофакторний дисперсійний аналіз (ANOVA) середніх показників шести субтестів діагностичного комплексу кожної групи.

Таблиця 2

Результати однофакторного дисперсійного аналізу середніх показників субтестів діагностичного комплексу

			Сума квадратів	Ст. св.	Середній квадрат	F	Знч.
емп * гр	Між групами	(комбінована)	323,012	3	107,671	1,825	,156
реф_с * гр	Між групами	(комбінована)	33,832	3	11,277	,275	,843
реф_і * гр	Між групами	(комбінована)	80,685	3	26,895	,986	,408
реф_к * гр	Між групами	(комбінована)	100,946	3	33,649	1,033	,387
к_здіб * гр	Між групами	(комбінована)	,171	3	,057	1,308	,283
о_спос * гр	Між групами	(комбінована)	,026	3	,009	,527	,666
стрес * гр	Між групами	(комбінована)	88,662	3	29,554	,799	,501
толер * гр	Між групами	(комбінована)	880,200	3	293,400	3,734	,017
с_монітор * гр	Між групами	(комбінована)	11,618	3	3,873	,297	,827

Як бачимо з результатів дисперсійного аналізу, тільки середні значення субтесту «толерантність» у студентів різних років навчання відрізняються на рівні значущості $p < 0,05$. Це свідчить про статистично достовірну відмінність між цими показниками. Різниця між середніми значеннями інших субтестів для всіх груп досліджуваних – майбутніх соціальних працівників – не є статистично достовірною.

Індивідуально-особистісні характеристики та професійна спрямованість майбутніх соціальних працівників, що проявляються аналогічними поведінковими характеристиками, отримали своє віддзеркалення в самооцінці своїх професійних якостей та відповідних підйомах шкал профілю методики Т. Лірі. Аналіз результатів дослідження за модифікованою методикою діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі виявив середні показники, медіану й стандартне відхилення загальних результатів респондентів у кожній студентській групі.

Для інтерпретації результатів самооцінки «Я-професійне» за модифікованою методикою Т. Лірі показники, отримані на вибірці

майбутніх соціальних працівників, зіставлені з результатами експертної оцінки спрямованості та змістових характеристик образу «Я-ідеальне професійне» фахівця із соціальної роботи. Оцінку уявлень про ідеального соціального працівника проводила група з 30 експертів-фахівців із соціальної роботи Управління соціального захисту населення Приморського району міста Маріуполя.

Статистична перевірка значущості відмінностей результатів тестування студентів від експертних оцінок ідеального соціального працівника здійснювалася методом порівняння середніх із використанням одновибіркового t-критерію.

Майбутні соціальні працівники характеризуються такими професійними якостями, як нетерплячість до критики, переоцінка власних можливостей, домінантність (середнє за I октантом дорівнює 8,51 бала), схильність до змагальності, суперництва (середнє за II октантом дорівнює 5,51 бала), наполегливість у досягненні мети (середнє – 5,25 бала за октантом III). Дані за IV октантом (у середньому 3,39 бала) свідчать про реалістичність бази суджень і вчинків, скептицизм та неконформність, критичність досліджуваних. Низькі бали за показниками покірності-сором'язливості (у середньому 5,59 бала за V октантом) – скромність, сором'язливість, поступливість. Майбутні соціальні працівники є шанобливими, вдячними, увічливими (у середньому 4,29 бала

Таблиця 3

Результати порівняння середніх показників тестування студентів з експертними оцінками «Я-ідеального» фахівця соціальної роботи

Октанти методики Т. Лірі	Значення, що перевіряється	t	Знч. (2-стороння)	Різниця середніх	95 % довірчий інтервал різниці середніх	
					нижня межа	верхня межа
I	8,14	1,049	,299	,370	-,34	1,08
II	4,82	2,446	,018	,690	,12	1,26
III	4,36	3,106	,003	,895	,32	1,47
IV	1,59	4,308	,000	1,802	,96	2,64
V	6,68	-3,033	,004	-1,092	-1,81	-,37
VI	3,32	3,390	,001	,974	,40	1,55
VII	9	-3,841	,000	-1,333	-2,03	-,64
VIII	9,91	-3,220	,002	-1,381	-2,24	-,52

за октант VI) та дружелюбними (7,67 бала за октант VII). Відповідально-великодушний варіант міжособистісної поведінки проявляється в гіперсоціальних настановах, щиросердості, розвиненому відчутті відповідальності (середнє дорівнює 8,53 бала за VIII октантом). Тож можна вважати, що ціннісні настанови, гуманістична спрямованість особистості й гуманістичний світогляд загалом притаманні майбутнім соціальним працівникам.

Інтерпретуючи результати, викладені в таблиці, потрібно зазначити, що дані практично за всіма октантами методики Т. Лірі, крім першого – «владний-лідуючий» – достовірно відрізняються від середніх показників «Я-ідеальне професійне» соціального працівника, отриманих у результаті експертної оцінки фахівців. Інтерпретація статистично-значущих відмінностей стає більш промовистою, якщо проаналізувати поєднання типів міжособистісних відносин згідно з адаптацією методики Л. Н. Собчак [5]. Так, майбутні соціальні працівники демонструють більшу схильність до диз'юнктивних проявів (конфліктності) (спільність III та IV типів міжособистісних відносин), статистично меншу конгруентність і відповідальність у стосунках з оточенням (спільність балів за VII и VIII октантами). Порівняно з прогностичною моделлю ідеального працівника, майбутні фахівці є більш конформними, із меншим відчуттям відповідальності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, психологічний моніторинг показників особистісно-професійних компетенцій засвідчив, що в процесі професійного навчання спостерігаємо незначний та занадто повільний поступ у формуванні професійних якостей особистості майбутніх соціальних працівників. Високий рівень емпатії, що практично не змінюється протягом усього періоду навчання, імовірно, є суб'єктивною основою вибору професії соціального працівника та засадами формування гуманістичної спрямованості майбутніх фахівців. Статистично достовірне зростання компетенції загальної толерантності студентів на останньому курсі навчання є наслідком спеціально організованого змісту навчання, у якому послідовно викладаються технології соціальної роботи з різними групами соціально вразливих верств населення. Отже, особистісно-професійна компетентність майбутніх фахівців соціальної роботи потребує спеціально спрямованого впливу, оскільки результати моніторингу доводять, що традиційні методи професійного навчання не визначають розвитку

особистісних компетенцій майбутніх соціальних працівників. Перспективою подальшої розробки проблеми формування особистісно-професійної компетентності студентів спеціальності «Соціальна робота» є створення психологічної технології цілеспрямованого розвитку компонентів і складників професійної компетентності соціального працівника, тобто проекту програми формування професійно важливих якостей особистості соціального працівника в процесі професійного навчання у ВНЗ.

Література

1. Вербець В. В. Моніторинг навчального процесу : навч.-мет. посіб. – Рівне : РДГУ: Ін-т соц. дослідж., 2008. – 45 с.
Verbets V. V. Monitorynh navchalnoho protsesu [Monitoring of educational process] : Navchalno-metodychnyi posibnyk. – Rivne : RDHU : Instytut sotsialnykh doslidzhen, 2008. – 45 p.
2. Густова Е. А. Динамика становления личностно-профессиональной компетентности студентов ВУЗа, будущих социальных работников / Е. А. Густова // Вестник МГОУ. – Серия «Психологические науки». – 2012. – № 1. – С. 73–79.
Gustova E. A. Dinamika stanovleniya lichnostno-professionalnoy kompetentnosti studentov VUZa, buduschih sotsialnyih rabotnikov [The dynamics of future social workers' personal and professional competence formation] / E. A. Gustova // Vestnik MGOU. – Seriya «Psihologicheskie nauki». – 2012. – № 1. – P. 73–79.
3. Дударьов В. В. Професійна компетентність соціальних працівників: методи управління / В. В. Дударьов // Грані. – 2015. – № 4. – С. 27–32.
Dudarov V. V. Profesiina kompetentnist sotsialnykh pratsivnykiv: metody upravlinnia [Social workers' professional competence: methods of the management] / V. V. Dudarov // Hrani. – 2015. – № 4. – P. 27–32.
4. Караванова Л. Ж. Психологические особенности профессиональной подготовки специалистов по социальной работе / Л. Ж. Караванова. – Тверь : Тверской гос. ун-т, 2014. – 228 с.
Karavanova L. Zh. Psihologicheskie osobennosti professionalnoy podgotovki spetsialistov po sotsialnoy rabote [Psychological features of social work specialists' vocational training] / L. Zh. Karavanova. – Tver : Tverskoy gos. un-t, 2014. – 228 p.
5. Собчик Л. Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики / Л. Н. Собчик. – Санкт-Петербург : Речь, 2005. – 624 с.
Sobchik L. N. Psihologiya individualnosti. Teoriya i praktika psihodiagnostiki [Psychology of individuality. Theory and practice of psychodiagnostics] / L. N. Sobchik. – SPb. : Rech, 2005. – 624 p.

УДК 159.9:378.015.3-057.87:374

I. А. Мартинюк

Revised: September 22, 2017

Revised: October 24, 2017

Accepted: November 7, 2017

ПСИХОТРЕНІНГ ГОТОВНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ДО САМООСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті на підґрунті результатів пілотажного дослідження автора самоосвітньої діяльності студентів констатується наявність значного відсотка студентів різних курсів, котрі не займаються самоосвітньою діяльністю й у яких не простежено мотивів самовдосконалення, відсутня мета самоосвітньої діяльності, котрі не шукають та не опановують новий соціальний досвід, не вбачають у самоосвітній діяльності особистісної значущості, не проявляють самостійності й ініціативності в пошуку нової інформації, не мають стійкості інтересу до певного досвіду. Наголошено на необхідності розвитку в студентській молоді готовності до самоосвітньої діяльності. Розглянуто сутність готовності до самоосвітньої діяльності (стійке психологічне утворення, що інтегрує особистісні якості, здібності, мотивацію, знання, уміння, навички, необхідні для виконання цієї діяльності, проявляється як налаштованість до самоосвіти й забезпечує її ефективність). Її основні показники – розуміння значення самоосвіти, позитивна оцінка необхідності здійснення самоосвіти, стійкий пізнавальний інтерес у певній галузі знань та ін. Запропоновано тренінг готовності до самоосвітньої діяльності, що може застосовуватись у практиці навчально-виховної роботи зі студентами вищих навчальних закладів. Розкрито його детальний зміст. Описано результати апробації зазначеного тренінгу, які свідчать про його спрямованість на актуалізацію й розвиток готовності до самоосвітньої діяльності та дають підстави говорити про його ефективність у розв'язанні проблеми розвитку зазначеного особистісного утворення в студентській молоді. Зазначено перспективи подальших досліджень цього напрямку: аналіз віддалених результатів описаного тренінгу, розробка комплексу психологічних заходів розвитку готовності студентської молоді до самоосвітньої діяльності.

Ключові слова: готовність до самоосвітньої діяльності, психотренінг, самоосвіта, самоосвітня діяльність, студентська молодь.

Martyniuk I. A. Psychotraining of Readiness of Students to Self-Educational Activity. The article states that on the basis of the author's pilot study of students' self-education activity there is a significant percentage of students of different courses who do not practise self-education activity. The mentioned above students are not concerned about their self-improvement, they lack of self-education goal and do not seek and do not master new social experience. Additionally, they do not recognize personal significance in self-education activities, do not demonstrate independence and initiative while searching for new information, have no stability of interest to a

particular experience. The necessity of development of students' readiness for self-education is emphasized. The author examined the essence of readiness for self-education activity (stable psychological formation, which integrates personal qualities, abilities, motivation, knowledge, skills, skills necessary for this activity. This formation reveals a willingness for self-education and ensures its effectiveness). In addition, the author analyzed main indicators of the psychological formation: understanding of the meaning of self-education, a positive assessment of the need for self-education, a stable cognitive interest in a particular field of knowledge, etc. The author offered to deliver training on readiness for self-educational activity, which can be applied in practice of educational work with students of higher educational institutions. The detailed outline of this training was presented. The author described the results of the approbation of the mentioned training, which prove its focus on actualization and development of readiness for self-education activity. It gave reasons to speak about its effectiveness in solving the problem of the development of this personality formation in student's youth. The prospects for follow-up researches on this direction (the analysis of long-term results of the described training, development of a complex of psychological events for the development of students' readiness for self-education activity) are stated.

Key words: readiness for self-education; psychotraining; self-education; self-education activity; students.

Мартынюк И. А. Психотренинг готовности студенческой молодежи к самообразовательной деятельности. В статье на основе результатов пилотажного исследования самообразовательной деятельности студентов констатируется наличие значительного процента студентов разных курсов, не занимающихся самообразовательной деятельностью, в которых не наблюдается мотивов самосовершенствования, отсутствует цель самообразовательной деятельности; они не ищут новый социальный опыт, не видят в самообразовательной деятельности личностной значимости, не проявляют самостоятельности и инициативности в поиске новой информации, не имеют устойчивости интереса к определенному опыту. Подчеркивается необходимость развития в студенческой молодежи готовности к самообразовательной деятельности. Рассмотрена сущность готовности к самообразовательной деятельности (как устойчивого психологического образования, интегрирующего личностные качества, способности, мотивацию, знания, умения, навыки, необходимые для осуществления этой деятельности, что проявляется как настроенность на самообразование и обеспечивает его эффективность). Ее основные показатели – понимание значения самообразования, положительная оценка необходимости осуществления самообразования, устойчивый познавательный интерес в определенной области знаний и др. Предлагается тренинг готовности к самообразовательной деятельности, который может применяться в практике учебно-воспитательной работы со студентами высших учебных заведений. Представлено его детальное содержание. Описаны результаты апробации указанного тренинга, свидетельствующие о его направленности на актуализацию и развитие готовности к самообразовательной деятельности, которые дают основание говорить о его эффективности в решении

проблемы развития указанного личностного образования в студенческой молодежи. Определены перспективы дальнейших исследований данного направления: анализ отдаленных результатов описанного тренинга, разработка комплекса психологических мероприятий развития готовности студенческой молодежи к самообразовательной деятельности.

Ключевые слова: готовность к самообразовательной деятельности, психотренинг, самообразование, самообразовательная деятельность, студенческая молодежь.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасні тенденції в оновленні вітчизняної системи вищої освіти відводять вагому роль організації самоосвітньої діяльності особистості майбутнього фахівця. Пілотажне дослідження самоосвітньої діяльності студентської молоді в березні 2017 р. (із допомогою спеціально розробленої анкети «Моя самоосвітня діяльність») дало підстави зробити висновок про те, що значна частина студентів не займається самоосвітньою діяльністю. При цьому чимало таких осіб є на кожному курсі. Серед тих студентів, котрі займаються самоосвітньою діяльністю, простежено середній рівень її вираженості. У багатьох із них не спостерігаємо мотивів самовдосконалення, відсутня мета самоосвітньої діяльності, чимало не шукають та не опановують новий соціальний досвід, для багатьох самоосвітня діяльність не є особистісно значущою, чималий відсоток опитаних не проявляє самостійності й ініціативності в пошуку нової інформації. У багатьох немає стійкості інтересу до певного досвіду [2, с. 75]

Отримані результати стали підґрунтям для формулювання висновку про те, що для організації самоосвітньої діяльності студентської молоді потрібно вживати цілеспрямованих заходів (конкретний зміст яких є перспективою нашого дослідження), націлених на еволюцію готовності займатися нею. Сприяючи розвитку самоосвіти студентів, важливо розвивати в них мотиви самовдосконалення, вміння бачити мету своєї самоосвіти та розуміти її значущість, вміння шукати нові знання й опановувати їх, стійкі інтереси, самостійність та ініціативність в засвоєнні нового знання.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Про важливість цілеспрямованого розвитку готовності студентської молоді до самоосвітньої діяльності свідчать дані багатьох дослідників. Зокрема, К. Жеделов, А. Женаділова, З. Жумабаєва, М. Кудеріна, Дж. Сакенов, К. Толкін, К. Шагірова акцентують увагу на наявності суперечності між вимогою активізації самоосвіти студентів у вищому навчальному закладі, з

одного боку, та відсутністю техніки й технологій, що зумовлюють продуктивність самоосвіти студентів ВНЗ [4, с. 39]. Дослідники А. Амірханова, Е. Аринханова, Е. Давлеткалієва, Н. Кібаєва, Б. Мулдашева, Г. Сатиглієва зазначають, що готовність до професійної самоосвіти не приходить сама по собі разом із дипломом – вона вимагає ретельної цілеспрямованої роботи. Основним резервом для формування її мотивів є активізація навчальної діяльності студентів [5].

У результаті попереднього теоретичного аналізу наукових досліджень проблеми готовності особистості до самоосвітньої діяльності (Громцева А. К., 1983; Дереза І. С., 2010; Калугін Ю. Є., 2013; Крицька А. Р., 2007; Лапшина Г. А., 2004; Мацієва Ф. Х., 2012; Песцова Н. Н., 2009; Тучкіна Л. К., 2008; Федорова О. Ф., 1999; Хатунцева С. М., 2014; Юдакова С. В., 2002; Яковець Т. Я., 1999) нами з'ясовано, що це стійке психологічне утворення, яке інтегрує особистісні якості, здібності, мотивацію, знання, уміння, навички, необхідні для виконання цієї діяльності, проявляється як налаштованість до самоосвіти й забезпечує її ефективність, у результаті чого виникає якісно новий стан особистості: нові знання, уміння, навички, особистісні якості, погляди та переконання [1, с. 352].

Також нами виокремлено прояви готовності особистості до самоосвітньої діяльності. Ними слугують розуміння соціального й особистого значення самоосвіти, позитивна оцінка необхідності реалізації самоосвіти, стійкий пізнавальний інтерес у певній галузі знань і систематичні заняття з його задоволення, уміння самостійно ставити перед собою самоосвітні завдання та шукати способи їх виконання, прояв ініціативи в пошуку необхідної інформації, її опрацюванні й використанні, в опануванні відповідних умінь і навичок та їх застосуванні, докладання вольових зусиль у процесі самоосвіти (пошук можливостей усунути перешкоди чи знайти інші способи досягнення поставленої мети), позитивний емоційний фон під час реалізації самоосвітньої діяльності, емоційне піднесення в результаті пізнання нового, набуття нових знань, умінь, навичок, смислів тощо в процесі самоосвіти [1, с. 352].

Ураховуючи сутність готовності до самоосвітньої діяльності та її показники, розроблено тренінг згаданого психологічного утворення.

Мета статті – запропонувати зміст психотренінгу готовності до самоосвітньої діяльності, що може застосовуватись у практиці навчально-виховного процесу вищих навчальних закладів, обґрунтувати його ефективність.

Методи та методики. Методологічною основою психотренінгу готовності студентської молоді до самоосвітньої діяльності стали такі принципові положення: 1) у розвитку готовності до самоосвітньої діяльності визначальну роль відіграє ціннісне ставлення до неї [7]; 2) мотиваційний компонент готовності до самоосвітньої діяльності проявляється в позитивній оцінці необхідності реалізації самоосвіти, у розумінні її соціального та особистого значення, вияві ініціативи в пошуку нового знання; 3) у розвитку готовності до самоосвітньої діяльності важливий емпіричний підхід – надання можливості отримати особистий суб’єктивний досвід переживання її значущості [5; 6].

Назва тренінгу: «Я – автор власної кар’єри». *Мета* – сприяти розвитку готовності до самоосвітньої діяльності. *Обладнання* – кімната, обладнана стільцями відповідно до кількості учасників, набори карток із завданнями для кожного учасника (для етапів 2, 3) і кожної мікрогрупи (для етапів 2, 3), картки/стікери (для етапу 5), ручки для кожного учасника. *Тривалість* – 2–2,5 год.

Хід тренінгу:

1. *Вступ (15 хв): а) привітання учасників тренінгу, знайомство; б) знайомство з метою тренінгу: «Мета нашої зустрічі сьогодні – проаналізувати, наскільки ми можемо виступати «авторами» нашого професійного зростання й, відповідно, успішної кар’єри»; в) обговорення правил роботи в групі.*

2. *Вправа «Я – майбутній фахівець» (25 хв): а) індивідуальна робота – 3 хв.* Ведучий роздає всім учасникам картки й озвучує інструкцію:

<i>«Я – майбутній фахівець»</i>	
По завершенню навчального закладу я стану...	
Для мене мій фах має такі «+»	
У моєму фаху наявні такі «-»	
Фахівці такого самого профілю важливі для...	
Фахівці такого профілю затребувані...	

Кожен із вас на сьогодні здобуває певну спеціальність, щоб надалі стати фахівцем у певній галузі. Напишіть, будь ласка, на цих картках, ким ви бажаєте стати по завершенню навчання у ВНЗ, яким би ви хотіли бути фахівцем, у чому «+» цього фаху для вас особисто, у чому «-» цього фаху для вас, яке значення мають фахівці такого профілю для інших людей (вашої сім’ї, країни, людства в цілому), наскільки

затребувані фахівці цього фаху в нашій країні, за кордоном. На цю роботу вам дається лише 3 хв. Тому поквартесь;

б) робота в мікрогрупах (10 хв). По завершенню відведеного часу ведучий пропонує учасникам групи об'єднатись у мікрогрупи по декілька осіб (залежно від кількості учасників). Кожна мікрогрупа сідає в коло на деякій відстані одна від іншої (щоб не заважали одна одній). Завдання для мікрогруп:

– кожен із вас повинен представити в підгрупі власні відповіді на поставлені запитання. А далі на ось цьому аркуші ви складете загальний портрет вашої підгрупи як команди майбутніх фахівців:

Ми – майбутні...	
Наша робота буде дуже потрібною	
При цьому наш фах корисний і для нас, адже ми...	
У нашій професійній діяльності можуть бути й деякі незручності для нас самих, зокрема...	
Але...	

Його треба буде представити в групі в цілому. На це вам дається 10 хв;

в) представлення мікрогрупи (12 хв).

По завершенню відведеного часу ведучий пропонує всім учасникам знову сісти в одне коло й представити свою підгрупу іншим. Також надається можливість бажаним коротко поділитися враженнями від проведеної роботи (Дати коротку відповідь на запитання: «Як вам працювалося над таким завданням?»).

3. Вправа «Мої кроки в майбутнє» (15 хв).

Ведучий знову пропонує учасникам групи об'єднатись у підгрупи по кілька осіб. Можна ті самі, можна – інші (за вибором самих учасників). Кожна розташовується в аудиторії колом на відстані від інших підгруп.

Завдання підгрупам – проаналізувати себе. Що ви робите на сьогодні для того, щоб стати таким фахівцем, про якого писали в картках? Обговоріть це в групі (поділіться кожен своїм досвідом) і складіть загальний список (у картках) тих кроків, які ведуть вас до вашого професійного майбутнього. На це дається 10 хв.

По завершенню відведених 10 хв ведучий пропонує всім зайняти місце в загальному колі та озвучити складені переліки на групу. Робить короткий підсумок сказаного учасниками (про те, що справді вони вже сьогодні дбають про свою майбутню кар'єру ...). І далі ставить

запитання: «Що чи хто сприяє вам в опануванні вашого фаху?» (дає можливість кільком людям висловитись).

4. *Гра «Переконай мене»* (для відпочинку учасників та їхньої активізації до подальшої роботи – 8 хв).

Ведучий пропонує всім устати зі стільців (стілці відразу краще відсунути вбік, щоб зробити більше місця в аудиторії), дає інструкції: «Станьте, будь ласка, по праву руку від мене всі ті, хто вважає, що в його фаховій підготовці більшу роль відіграють зовнішні обставини (навчальний заклад, викладачі), а по ліву – ті, хто вважає, що в його фаховій підготовці більше значення має він сам. Коли учасники займуть місця, ведучий пропонує, щоб кожна сторона (по черзі) обгрунтувала свій вибір і навіть спробувала власним аргументом перетягти на свою сторону своїх візаві». Пропонуються й інші критерії поділу учасників: хто хотів би працювати в державній установі та хто – у приватній; хто хотів би працювати у вітчизняній установі, хто – у зарубіжній; хто хотів би працювати в Україні й хто – за кордоном. Якщо хтось протягом гри змінює сторону, то його запитують, чим зумовлена така зміна.

Ведучий робить узагальнення: «Насправді ви можете самі обирати, де вам працювати. Важливо бути добре підготовленим фахівцем, а в цьому велике значення не лише тих, хто вас готує, але й вас самих. Ось послухайте *притчу “Зроби крок”*» (2 хв) [3].

Ведучий запитує: «Що означають для вас повчання старця?» (вислуховує кілька (2–4) відповідей).

5. *Вправа «Для того, щоб відчувати себе компетентним фахівцем, мені потрібно...»* (10 хв).

Учасники розташовуються колом. Ведучий роздає кожному з них по три картки (стікери) і ставить завдання: «Подумайте кожен, що, на вашу думку, вам потрібно для того, щоб по завершенню навчання у ВНЗ ви відчували себе компетентними фахівцями. Напишіть на картках ті три пункти, які є для вас найвагомішими. Тут не може бути правильних чи неправильних думок, поглядів. Вони ваші, а тому цінні.

На картці з номером 1 напишіть те, що для вас найважливіше, із номером 2 – трохи менш важливе, із номером 3 – важливе, але не настільки, як те, що на попередніх картках. На це вам дається 2 хв».

Через 2 хв ведучий продовжує: «А тепер спробуйте визначити, що із записаного вами залежить від вас самих, а що – від викладачів,

які вас навчають, що – від ВНЗ у цілому, що – від навчальної літератури, із якою ви працюєте. І, визначившись, покладіть (почепіть) свої картки біля відповідних надписів на столі (дошці)». Після того, як усі розмістять свої картки, підраховують, скільки карток біля кожного напису на дошці, ведучий робить узагальнення вибору групи.

Гра «Моя кар'єра» (15 хв). Ведучий пропонує групі об'єднатись у три підгрупи (кількість учасників має бути однаковою). Для цього може попросити розрахуватися на «перший – другий – третій». Просить встати перші номери (вони будуть «роботодавцями»). Далі встають другі номери (вони «молоді фахівці, які намагаються влаштуватися на роботу»). Треті номери будуть «експертами». Далі учасникам групи пояснюють сутність гри.

«Роботодавці» розташовуються по всій аудиторії на відстані один від одного. Їхнє завдання – прийняти на роботу хорошого фахівця (за замовчуванням, фах потенційного працівника та запит роботодавця збігаються). Тому він ставить високі вимоги до компетенції потенційного працівника, говорить про труднощі, які можуть виникати в процесі роботи.

«Молоді фахівці» повинні самі обрати, до кого вони підуть улаштуватися на роботу. Їхнє завдання – переконати «роботодавця» в тому, що вони достойні посади, на яку претендують, і досягти того, щоб їх «прийняли на роботу».

«Експерти» обирають, із якою парою («роботодавець – молодий фахівець») вони працюватимуть, і підходять кожен до такої пари. Їхнє завдання – оцінювати, наскільки ефективними є пропоновані «молодими фахівцями» способи дотримання вимог «роботодавців» і, врешті-решт, з'ясувати, що допомагає отримати «бажану роботу».

На саму гру дається 8 хв. По завершенню відведеного часу проводять обговорення в групі за такими запитаннями:

– Кому вдалось отримати бажану роботу? (можна, щоб просто підняли руки).

– Кому так і не вдалось переконати свого потенційного «роботодавця», що він той, хто йому потрібен?

Запитання до експертів:

– Що допомагало «молодим фахівцям» переконувати «роботодавців» у своїй фаховості?

– Який би спосіб дотримання вимог «роботодавців» ви обрали?

6. *Підсумок (10 хв).* Ведучий пропонує учасникам групи обмінятися враженнями від проведеного тренінгу. Робить висновок про важливість власної активності у своєму розвитку як фахівця. Прощання.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Описаний вище тренінг апробовано 25 травня 2017 р. в Національному університеті біоресурсів та природокористування України з учасниками зльоту студентів-лідерів аграрної науки. У тренінгу взяли участь три групи студентів загальною кількістю 68 осіб. Запропоновані вправи, завдання тренінгу спрямовано на актуалізацію основних показників готовності учасників до самоосвіти, на сприяння усвідомленню студентами значущості їхньої самостійної освітньої діяльності. Під час проведення тренінгу велося цілеспрямоване спостереження за його учасниками. Аналізу піддавалися прояви готовності до самоосвітньої діяльності (табл. 1).

Таблиця 1

Аналіз проявів готовності до самоосвітньої діяльності учасників тренінгу

Етап тренінгу	Показник готовності до самоосвітньої діяльності, на який спрямовано роботу	Прояв показників готовності до самоосвітньої діяльності під час тренінгу
1	2	3
<i>Вступ</i>	Стійкий пізнавальний інтерес у певній галузі знань та систематичні заняття з його задоволення	Під час знайомства з учасниками з'ясовують їхні інтереси, міру їхньої стійкості та систематичності занять із їх задоволення.
<i>Вправа «Я – майбутній фахівець»</i>	Розуміння соціального та особистого значення самоосвіти	Завдяки переходу від індивідуальної роботи до роботи в підгрупах збагачується (розширюється й уточнюється) уявлення студентів про мету своєї фахової підготовки (а саме: про можливі недоліки, труднощі майбутньої професійної діяльності, про її значення, затребуваність у суспільстві).
<i>Вправа «Мої кроки в майбутнє»</i>	Позитивний емоційний фон під час виконання самоосвітньої діяльності, емоційне піднесення в результаті пізнання нового, набуття нових знань, умінь, навичок, смислів тощо в процесі самоосвіти	Активізується уявлення про сьогоденні дії як кроки до мети. Формується усвідомлення важливості самоосвітніх дій. Збагачується уявлення про способи пізнання нового. Увага групи до досвіду самоосвіти кожного окремого учасника створює позитивний емоційний фон довкола самоосвітньої діяльності.

Закінчення таблиця 1

1	2	3
<p><i>Гра «Переконай мене».</i> <i>Притча «Зроби крок»</i></p>	<p>Прояв ініціативи (загалом), докладання вольових зусиль у процесі самоосвіти (пошук можливостей усунути перешкоди чи знайти інші способи досягнення поставленої мети)</p>	<p>Відбувається усвідомлення наявності вибору та ролі власної активності, ініціативності в майбутній професійній діяльності.</p>
<p><i>Вправа «Для того, щоб відчувати себе компетентним фахівцем, мені потрібно...»</i></p>	<p>Прояв ініціативи в пошуку необхідної інформації, її опрацюванні та використанні, в опануванні відповідних умінь і навичок та їх застосуванні</p>	<p>Актуалізується уявлення учасників тренінгу про те, що їхня власна компетентність як фахівців залежить від них самих. Зокрема, як засвідчує проведений аналіз, з усього того, що учасники тренінгу вважали необхідним для їхньої успішної професійної діяльності, 62 % визначають як залежне від них самих (це переважно вибори під номером 1), 26 % – від викладачів, 12 % – від навчальної літератури.</p>
<p><i>Гра «Моя кар'єра»</i></p>	<p>Уміння самостійно ставити перед собою самоосвітні завдання та шукати способи їх виконання</p>	<p>В учасників тренінгу формується висновок про важливість готовності постійно розвиватись. У ході аналізу спостережень «експертів» з'ясовується, що легше було «влаштуватися» на роботу тим «молодим фахівцям», які висловлювали свою готовність до професійного вдосконалення, до самостійної роботи над собою, мали чимало важливих професійних умінь, могли представити план своєї самоосвітньої діяльності.</p>
<p><i>Підсумок</i></p>	<p>Позитивна оцінка необхідності здійснення самоосвіти</p>	<p>У ході обговорення здобутого за час тренінгу досвіду учасники позитивно висловлюються з приводу необхідності самостійної освітньої діяльності, плану подальшого свого професійного зростання.</p>

Спостереження за учасниками тренінгу, аналіз їхніх самозвітів, заповнених карток засвідчили, що така форма роботи сприяє розвитку мотиваційного компонента готовності студентської молоді до самоосвітньої діяльності. Зокрема, у всіх учасників простежено активізацію розуміння соціальної та особистісної значущості самоосвіти, прояв позитивного ставлення до самоосвітньої діяльності, ініціативи та готовності до пошуку нових знань, умінь і навичок, до докладання вольових зусиль на шляху самоосвіти, бажання ставити перед собою самоосвітні завдання та шукати способи їх виконання.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Аналіз результатів апробації описаного тренінгу свідчить про його спрямованість на актуалізацію та розвиток готовності до самоосвітньої діяльності й дає підстави говорити про його ефективність у розв'язанні проблеми розвитку зазначеного особистісного утворення в студентській молоді. Перспективою подальших досліджень цього напрямку залишаються аналіз віддалених результатів описаного тренінгу, розробка комплексу психологічних заходів розвитку готовності студентської молоді до самоосвітньої діяльності.

Література

1. Мартинюк І. А. Сутність готовності особистості до самоосвітньої діяльності / Мартинюк Ірина Анатоліївна // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць. – Вип. 34. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. – С. 327–353.
Marty'nyuk I. A. Sutnist' gotovnosti osoby'stosti do samoosvitn'oyi diyal'nosti [The essence of person's readiness for self-education] / Marty'nyuk Iry'na Anatoliyivna // Problemy' suchasnoyi psy'xologiyi : zb. nauk. prac' . – Vy'p. # 34. – Kam'yanecz'-Podil's'ky'j : Aksioma, 2016. – P. 327–353.
2. Мартинюк І. А. Самоосвітня діяльність студентської молоді в епоху глобалізації / І. А. Мартинюк // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. – V (56). – Issue 128. – 2017. – P. 73–76 [Elektronik resource]. – Mode of access : http://seanewdim.com/uploads/3/4/5/1/34511564/ped_psy_v_56__128.pdf
Marty'nyuk I. A. Samoosvitnya diyal'nist' students'koyi molodi v epoxu globalizaciyi [Self-education activity of students in the era of globalization] / I. A. Marty'nyuk // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. – V (56). – Issue: 128. – 2017. – P. 73–76 // http://seanewdim.com/uploads/3/4/5/1/34511564/ped_psy_v_56__128.pdf
3. Притча о радости [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://vk.com/topic-54069925_30333811?offset=0
Pry'tcha o radosty' [Parable of joy] // https://vk.com/topic-54069925_30333811?offset=0
4. About of self-education of students of high school / Z. Zhumabaeva et al. // Walia journal. – 2015. – 31(56). – P. 31–42.
A model of self-education skills in high education system / A. Admirhanova et al. // Procedia-Social and Behavioral Sciences. – 2015. –171. – P. 782 –789.

5. Striguna S. Essence of self-education competence in pedagogy / Santa Striguna [Elektronik resourse]. – Mode of access : <http://dx.doi.org/10/17770/sie2015voll.308>
6. The model of formation of readiness of the future pedagogues to self-education by means of interactive technologies / [O. Shabalina, V. Svetlova, O. Krylow, S. Lavrentiev] // Mediterranean Journal of Social Sciences. – 2015. – Vol. 6, № 3s7. – June. – P. 133–137.

УДК 159.922.27:331.556.4

Я. В. Мойсієнко

Revised: October 15, 2017

Revised: November 6, 2017

Accepted: November 13, 2017

ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА ЕЛІТ І МАС У ДОРОбКУ Д. ДОНЦОВА Й В. ЛИПИНСЬКОГО

У статті проаналізовано основні праці ідеологів української національної думки першої половини ХХ ст. Д. Донцова й В. Липинського. Актуалізовано проблему виокремлення соціально-психологічних ідей у публіцистичній спадщині. У доробку вчених виділено концепції національної аристократії та боротьби активної меншості проти пасивної більшості (В. Липинський), самодостатнього націоналізму (Д. Донцов), дотичні до проблематики психологічної елітології. Виокремлено й проаналізовано ідею стихійного свідомого (В. Липинський). Розкрито авторське уявлення відносин між елітами та масами через явище персоніфікації. Показано, що політичне лідерство мислиться через поняття імперіалізму. Психологічними ознаками імперіалізму є стихійне прагнення політичного лідера до розширення влади, віра в законність, потрібність, правдивість своїх дій (В. Липинський). Виокремлено психологічні складники концепції націоналізму Д. Донцова, яка характеризується агресивністю, ірраціональністю, знеціненням раціональних компонентів свідомості й поцінуванням емоційних та афективних складників, приматом надіндивідуальних і надгрупових інтересів перед індивідуальними інтересами особи. Показано, що конструкт волі є базовим для націєтворчих концепцій авторів. Припущено, що спільним для обох дослідників визначальним психологічним конструктом у взаємодії між масами й елітами виступає неусвідомлене прагнення національного самоздійснення. Висловлено думку про пов'язаність на проблемологічному рівні концепцій та ідей, розроблених українськими дослідниками, із відомими тогочасними соціально-психологічними концепціями в царині психології мас й еліт. Відзначено подібність елітологічних концепцій В. Липинського з психоаналітичними положеннями З. Фрейда стосовно взаємодії лідера та мас.

Ключові слова: еліти, маси, воля, стихійні соціальні прагнення, стихійне свідоме, самодостатній націоналізм, експансія.

Mojsijenko Y. V. Psychological Problems of Elites and Masses in Heritage of D. Dontsov and V. Lypynskyj. The article analyzes the main works of ideologues of the Ukrainian national thought of the first half of the twentieth century – D. Dontsov and V. Lypynsky. The problem of the identification of socio-psychological ideas in the journalistic heritage has been updated. In their heritage the concepts of the national aristocracy and the concept of the struggle of the active minority against the passive majority (V. Lypynsky), concept of self-sufficient nationalism (D. Dontsov) are tangent to the problems of psychological elitism. The idea of spontaneous consciousness (V. Lypynsky) is singled out and analyzed. The author's understanding of the relationship between the elites and the masses through the personification phenomenon is revealed. It is shown that political leadership is conceived through the concept of imperialism. Psychological signs of imperialism are the spontaneous wish of a political leader to expand his power, faith in the rule of law, need and truthfulness of their actions (V. Lypynsky). The psychological components of the concept of nationalism by D. Dontsov are distinguished, These are characterized by aggressiveness, irrationality, devaluation of rational components of consciousness and appreciation of emotional and affective components, the primacy of subordinate and subgroup interests before the individual interests of the person. It is shown that the construct of will is the basis for the nation's creative conception for both authors. It is assumed that the unifying consciousness of national self-realization is in common for both researchers as the determining psychological construct in the interaction between the masses and the elites. The assumption is made that the concepts and ideas developed by Ukrainian researchers are connected at the problematic level with world social and psychological concepts in the field of psychology of the masses and elites. The similarity of V. Lypynsky's elitological conceptions with S. Freud's psychoanalytical positions in relation to the interaction between the leader and the masses is noted.

Key words: elites, masses, freedom, spontaneous social aspirations, spontaneous conscious, self-sufficient nationalism, expansion.

Мойсиенко Я. В. Психологическая проблематика элит и масс в наследии Д. Донцова и В. Липинского. В статье анализируются основные работы идеологов украинской национальной мысли первой половины XX в. Д. Донцова и В. Липинского. Актуализируется проблема выделения социально-психологической составляющей из публицистического наследия. Выделяются концепции национальной аристократии и борьбы активного меньшинства против пассивного большинства (В. Липинский), самодостаточного национализма (Д. Донцов), имеющие отношение к проблематике психологической элитологии. Выделяется и анализируется идея о стихийном сознательном (В. Липинский). Раскрывается авторское представление о взаимоотношениях между элитами и массами через явление персонификации. Показано, что понятие империализма является краеугольным для понимания политического лидерства. Психологическими признаками империализма выступают стихийное стремление лидера к расширению власти, вера в законность, необходимость, правдивость своих действий (В. Липинский). Выделяются психологические составляющие концепции национализма Д. Донцова,

характеризуються агресивністю, ірраціональністю, обесценюванням раціональних компонентів свідомості та високою оцінкою емоціональних та афективних компонентів, переважаючим індивідуальними та надгруповими інтересами перед індивідуальними інтересами людини. Показано, що конструкт волі є базовим для націоналістичних концепцій авторів. Висувається гіпотеза про те, що несвідоме бажання національної самореалізації виступає загальним визначальним психологічним конструктом у взаємодії між елітами та масами для обох дослідників. Висувається припущення про зв'язок на проблемологічному рівні концепцій та ідей, розроблених українськими дослідниками, з відомими тогочасними соціально-психологічними концепціями в галузі психології мас та еліт. Відзначається схожість елітологічних концепцій В. Липинського з психоаналітичними положеннями Фрейда щодо взаємодії лідера та мас.

Ключові слова: еліти, маси, воля, стихійні соціальні прагнення, стихійне свідоме, самодостаточний націоналізм, експансія.

Постановка наукової проблеми та її значення. Під поняттям мас у соціально-психологічній науці зазвичай розуміють велику кількість людей, які перебувають протягом певного часу в безпосередньому контакті [4]; більш-менш стабільне тимчасове утворення, що не має чіткої структури, проте за певних умов може характеризуватися однорідністю поведінки індивідів [5]. Проблематика, що досліджується в сучасній вітчизняній соціальній психології, зокрема колективом Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, зосереджується навколо вивчення масової свідомості, відносин людини й маси, проблем впливу мас на індивіда, досліджень масових і масоподібних явищ, механізмів та суб'єктів стихійної поведінки, масових настроїв і механізмів масової психології, масових політичних явищ, соціально-психологічних явищ моди, чуток, медіа-комунікації та медіа-поведінки.

Дослідження у сфері психології еліт і мас видаються наразі особливо актуальними, зважаючи на події сучасної української історії: політичну й соціально-економічну кризу, анексію Криму та протистояння на сході України, виклики інформаційної війни, які безпосередньо здійснюють вплив на етнічну, національну й, у широкому сенсі, масову свідомість українців. У такому річці видається значущим проведення історико-психологічних досліджень, у яких би порушувалася проблематика мас та еліт. Відзначаємо, що наразі окремі періоди вітчизняної історії залишаються маловивченими в соціальній психології періоду незалежної України. Наприклад, ґрунтовна

дисертація Ю. Кальницької [2] розриває становлення української соціально-психологічної думки в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. і є радше винятком у вітчизняній соціально-психологічній традиції. Практично недослідженим є наступний період 20–50-х рр. ХХ ст.

Мета статті – виділення соціально-психологічного складника в доробку Д. Донцова та В. Липинського, а **завдання** – аналіз віднайдених соціально-психологічних ідей, установлення міри їх пов'язаності з тогочасними ідеями у світовій соціально-психологічній науці.

Для реалізації завдань статті нами використано герменевтичний **метод** аналізу текстів.

У вітчизняній науці означеного періоду соціально-психологічна проблематика еліт і мас порушується в публіцистичній спадщині Д. Донцова й В. Липинського. Мемуари, есеїстика та публіцистичні розвідки В. Липинського датуються 1920–1926 рр., себто періодом після краху державотворчих інтенцій гетьманату, поразки національно-визвольних змагань і невдовзі по тому – часу становлення та утвердження більшовицького ладу в Україні. Природно, що це не могло не відбитися на ідеях, покладених в основу узагальнюючої праці «Листи до братів-хліборобів» (1926). Означені ідеї стосуються насамперед осмислення причин поразки українців і дослідження питань націє- й державотворення.

Базове переконання В. Липинського таке: «Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути» [3, с. 67]. Відтак закономірною проблемою, довкола якої сфокусовано дослідницький інтерес автора, постають значення й роль еліт у творенні незалежної Української держави. Очевидно, поки що передчасно говорити про існування української політичної нації. Однак незаперечним фактом є існування українців й українства як етносу, етнографічної маси, народу чи, у термінології В. Липинського, «національного колективу». Дослідник зауважує, що наявність мови, культури, території безпосередньо не впливає на становлення української державності. Причину державотвірних невдач українців учений убачає у відсутності групи людей, яка могла би об'єднати довкола себе маси й побудувати міцну державну організацію. Отже, ставиться дві проблеми: несформованість вітчизняної еліти загалом і низький рівень політичної свідомості мас й еліт у тогочасному українському суспільстві зокрема. На переконання В. Липинського, ефективна еліта, яка репрезентується в суспільстві

національною аристократією, може бути виплеканою за умов монархії у формі гетьманства. У цьому контексті становить інтерес уявлення автора про образ політичного лідера. В. Липинський стверджує, що в реальному соціальному житті маси перманентно намагаються персоніфікувати власні національні прагнення, наміри та намагання. Цей процес керується так званою стихійною свідомістю мас і полягає фактично в ототожненні значущих ідей та цінностей з особою лідера: «персоніфікація нашої національної ідеї в особі одного і єдиного для цілої нації Голови національної держави, символізуючого собою повагу, силу, єдність і неподільність цілої Української Нації» [3, с. 88].

Масова свідомість у соціально-психологічному розумінні не була предметом наукових зацікавлень В. Липинського, проте в його доробку віднаходимо певні ідеї стосовно змісту свідомості етнографічних мас на прикладі українського народу. Дослідник припускає, що в масовій свідомості так або інакше присутня ідея нації. Національна ідея є містичним, ірраціональним утворенням, що може й не усвідомлюватися масами, і шлях національного поступу полягає, передовсім, у створенні умов для виведення ідеї нації на рівень свідомого. Перефразовуючи дослідника, відзначимо: національні ідеї не є витвором раціонального та містяться в масовому несвідомому. Поняття нації, державної незалежності, національного поступу, на переконання В. Липинського, не можуть бути нав'язані ззовні. Так само видається неможливим і тому неефективним навчити маси означених ідей або намагатися їх обґрунтувати через інші абстрактні ідеї чи концепції. Такими, на думку автора, постали сучасні йому комуністичні й соціал-демократичні концепції розбудови Української держави. В. Липинський припускає, що шлях українства від мас до нації має супроводжуватись усвідомленням змісту масової свідомості, а саме її вольового, містичного, ірраціонального компонента. Українці мають усвідомити себе самих. І це, на думку дослідника, є першим кроком до незалежності.

На основі вищевикладеного В. Липинський формулює провідне завдання еліт – усвідомлення ірраціонального стихійного прагнення незалежності та його подальше перетворення у свідому політичну практику. Поза таким усвідомленням пасивні соціальні групи залишаються пасивними й не можуть проявити активності чи, більше того, суб'єктності. [3, с. 117] Саме через брак усвідомлення, як зауважує

дослідник, неефективними постають соціальні теорії, що ґрунтуються на засадах «об'єктивності», «логічності», «оригінальності», «науково-подібності». Завдання соціальних теорій – здатність мотивувати людей до громадської й громадянської діяльності [3, с. 118].

У схожому річищі автором почасти порушено проблематику національної пропаганди. Представники еліт (на прикладі письменників) мусять транслювати масам стихійні прагнення, трансформуючи їх в образні, емоційно насичені твердження. Отже, функція письменника полягає у створенні сприятливих умов для усвідомлення змістів свідомості мас засобами слова [3, с. 117]. В. Липинський зазначає: «Сформульований в слові образ стихійних соціальних бажань даної групи будить серед неї ці дремаючі досі в її підсвідомості бажання. Він об'єднує досі розпорошену енергію групи для боротьби за здійснення оцих вже усвідомлених, вже всіма уявлених собі бажань. Група, перед тим об'єднана механічно, організується, її пасивне хотіння перетворюється в свідому волю та активну силу» [3, с. 117].

На основі викладеного вище зауважуємо, що в доробку дослідника порушуються питання завдань і методів політичної агітації.

У четвертій частині «Листів до братів-хліборобів» учений розширює дефініцію еліт і характеризує взаємодію між елітами й масами. Належність до еліти визначається здатністю особи чи групи людей до творення об'єднавчих, організовуючих політичних цінностей, до витворення також цінностей культурних, моральних і цивілізаційних. Автор уводить поняття національної аристократії, яка характеризується високим рівнем самосвідомості та водночас здатністю провадити ефективну соціально-політичну практику. Поєднання означених якостей в особі чи групі людей постає одночасно і критерієм належності до еліт, і передумовою соціальної й психологічної компетентності. В. Липинський також зауважує, що без матеріальних ресурсів і морального авторитету немає та не може бути національної аристократії. А без національної аристократії – без сильних й авторитетних провідників й організаторів нації в її тяжкій боротьбі за існування – немає та не може бути нації [3, с. 167].

Дослідник розглядає соціально-політичне життя як постійну боротьбу активної меншості з пасивною більшістю. При цьому активна меншість, тобто еліта, є носієм цінностей свободи. Меншість, за Липинським, постійно прагне до експансії та реалізації своїх інтенцій, тоді як пасивна більшість, природно, чинить опір, адже маса за своєю сутністю є носієм цінностей рівності. Основною психологічною

потребою мас є потреба в рівності. Відповідно, боротьба мас проти еліт ґрунтується на тому, що перші прагнуть обмежити експансивні бажання других [3, с. 360].

Ученим порушено також питання рушійних сил соціального політичного лідерства. Лідером стає особа, у якій, на думку науковця, виразнішим є бажання утвердити й поширити свою владу. Означене прагнення влади названо імперіалізмом і є вродженою характеристикою такої особистості. Автор виокремлює низку чинників, що впливають на ефективність політичного лідера. До таких належать віра в правдивість, законність і необхідність своїх прагнень та вчинків.

В. Липинський припускає, що імперіалізм покладено в основу всякого громадського руху. Стихійне прагнення еліт до експансії й зв'язане з ним прагнення влади служать, на думку вченого, першим імпульсом до політичної акції, до становлення громадського руху. Політична акція розвивається тоді, коли у свідомості людини присутня віра, що її стихійні інтенції правдиві, законні, необхідні. Водночас на громадський рух має вплив наявність суб'єктивного переконання в тому, що їхня творчість не є виявом лише індивідуального, але виходить на рівень надіндивідуальної правди.

Соціальний поступ будується на засадах віри в значущість суб'єктивного. Цю віру В. Липинський визначає як містицизм. Останній є підґрунтям для психологічних якостей завзятості, принциповості, непохитності, що виокремлюють еліту з-поміж мас і сприяють соціальному поступу.

Узагальнюючи викладене, зазначаємо, що в доробку В. Липинського порушено проблеми еліт, що відбито в розробленій автором концепції національної аристократії; запропоновано оригінальну ідею стихійного свідомого, притаманного етнографічним масам (на прикладі українського народу), розроблено проблему співвідношення та взаємостосунків мас й еліт у українському суспільстві; припускається, що політичний поступ стає можливим за наявності двох рушійних сил: активної меншості, яка репрезентується національною аристократією та втілює психологічну цінність свободи, і пасивною більшістю, котра представлена етнографічними масами, що втілюють прагнення до рівності, тотожності, уніфікації. Стверджується, що громадський рух є таким, який виходить за межі індивідуальних прагнень політичних лідерів і стає на рівень надіндивідуального.

Проблеми національної ідеології та елітології порушено в працях іншого іменитого представника української діаспори Д. Донцова. Базовими поняттями, що становили дослідницький інтерес публіциста,

були поняття народу, нації, націоналізму. Сам автор уважав основним призначенням своїх праць можливість вплинути на національну ідеологію.

У цьому річищі звертаємо увагу на концепцію вольового або самодостатнього націоналізму, розроблену Д. Донцовим. Самодостатній націоналізм постав на основі наявних народницьких теорій національного руху, запропонованих представниками української демократії (зокрема М. Драгомановим). Прибічники демократичних ідей обстоювали цінність і значення пізнання, освіти в розбудові української державності. Д. Донцов відкидає означені ідеї та пропонує власну концепцію націєтворення. Національна ідея, на переконання науковця, ґрунтується на засадничому конструкті волі. Раціональне, догматичне, аксіоматичне не може слугувати джерелом для національної ідеї зокрема та для національного поступу загалом. Будь-які спроби дефініцій, у тому числі наукоподібних чи навіть наукових, є приреченими на невдачу, адже мають на меті спробу характеристики явища, що перебуває за межами раціонального. Воля народу до життя, зауважує автор, є підставою для свідомих ідей, а сама природа волі – несвідомою.

На рівні індивіда, а отже, на рівні індивідуальної психології, воля постає в авторському баченні здібності людської душі, а відтак не може бути продуктом розуму. Головними прикметами волі нації до життя є її самоцінність, самодостатність. Соціальне значення цієї здібності індивіда бути тим, котрий воліє, полягає в тому, що індивідуальне вольове прагнення спричиняє людську поведінку. Причиною поразки в національно-визвольній боротьбі 1918–1920-х рр. постає надмірна, на думку автора, прихильність представників тогочасної політичної еліти до раціональності. Д. Донцов зазначає, що їхня впевненість у тому, що «розум – головний мотор психічного життя», була концептуально хибною. Стверджується, що дійсним чинником і психічного, і соціального життя є пристрасті, афекти та бажання. Афекти й емоції постають рушійною силою соціальних процесів, джерелом подій і поведінки, тоді як інтелект виконує лише функцію спрямування. Воля, на думку Д. Донцова, постає синонімічною до людських бажань, а саме: любові, самолюбства, ненависті, гніву, агресії. На рівні як психології окремого індивіда, так і спільноти, маси, нації, життєва воля не підлягає й не потребує вмотивувань і виправдань [1, с. 221, 223].

Дослідник виділяє дві форми вияву волі до життя в суспільному бутті – героїзм та волю до влади. Остання виявляє себе в беззастережному прагненні до панування, здійснення влади над іншими. Суть волі до влади полягає в експансії – прагненні до розширення. Відтак основним завданням представників вольового націоналізму (політичної еліти) постає зміцнення волі до життя, влади й експансії [1, с. 244].

Засадничою основою націоналізму Д. Донцов уважає ідеалістичність або «романтичний дух». Дух ідеалізму передбачає примат вічного над плинним, цінностей, «які нам нічого не приносять», над меркантильними цінностями, підпорядкованість інтересів окремих індивідів ідеям цілого. Іншими словами, надіндивідуальне та надгрупове аксіоматично панують над індивідуальним й окремішнім. У політичній практиці таким надгруповим утворенням постає нація.

Дух ідеалізму виявляє себе у відносинах еліти та мас на прикладі публічного виступу. Перефразовуючи відомі тези Г. Лебона, Д. Донцов зазначає, що юрбу найчастіше можна схвилювати тими ідеями, які вона здатна відчувати й до яких може певним чином поставитися, попри те, що самі ідеї можуть, щонайменше, бути малодоступними для раціонального осмислення. Ідеї, що їх може осягнути маса, найчастіше мають форму коротких правил, здатних викликати образи серед мас. Узагальнюючи, стверджуємо, що жодна ідея, яка не супроводжується емоціями й водночас не викликає їх у маси, не може стати панівною [1, с. 254–255, 259].

Образ української еліти пов'язується в авторській концепції з психологічною категорією агресивності та похідним від неї фанатизмом. Д. Донцов наголошує на тому, що агресивність ідеї, яку прагне донести лідер, або агресивність аудиторії, перед якою він виступає, не має істотного значення. Визначальний чинник успіху – те, наскільки ідея пов'язана з реальним почуттям, реальною волею до життя. Припускається, що успішність еліти визначається її здатністю транслювати власну пристрасть, агресивність і пафос.

Узагальнюючи вказане вище, стверджуємо, що в спадщині автора порушено питання національної ідеології, репрезентовані в концепції вольового націоналізму. Психологічними складниками вольового націоналізму постали ірраціональність, агресивність, нівелювання ролі раціонального й звеличення емоційних та афективних компонентів. Обстоюється твердження про визначальну роль волі в процесах

політичної практики на прикладі публічних виступів; утверджується ідея цінності надіндивідуального в соціально-політичному житті нації; запропоновано концепцію волі до життя та влади як рушійного чинника політичних процесів, соціального поступу.

Потрібно відзначити, що в доробку Д. Донцова й В. Липинського містяться окремі психологічні ідеї, котрі, на нашу думку, правомірно віднести до соціально-психологічного знання, зважаючи на їх проблемологічну пов'язаність із соціально-психологічними напрацюваннями європейського психоаналізу. Так, ідеї стихійного свідомого В. Липинського перегукуються з психоаналітичним тлумаченням несвідомого в процесах взаємодії між лідером і масами, що їх описав у 1921 р. З. Фройд. У праці «Психология масс и анализ человеческого Я» висловлено ідею несвідомого перенесення масами власних жадань, емоцій, прагнень на фігуру лідера, що почасти кореспондує, на наш погляд, із міркуваннями В. Липинського стосовно образу гетьмана, у якому персоніфікуються прагнення мас. На відміну від автора психоаналізу, котрий інтерпретував масову психіку через поняття і як першоджерела агресивних та сексуальних інстинктів, яке цілковито визначає характер мас й еліт, українські автори схильні описувати означені явища через неусвідомлюване прагнення до національного самоздійснення.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Відзначаємо істотний вплив соціально-історичних чинників на спадщину вітчизняних учених. Адже акцентований інтерес Д. Донцова та В. Липинського до проблем творення нації й української еліти безпосередньо пов'язаний з уже згадуваними вище подіями української історії.

Перспективами подальших досліджень може стати вивчення творчого доробку українських соціологів діаспори з метою віднайдення й аналізу соціально-психологічних ідей. Науковий інтерес становлять націєзнавчі студії Володимира Старосольського, Ольгерда Бочковського, розвідки Микити Шаповала, дотичні до проблематики соціальних структур.

Література

1. Донцов Д. Націоналізм / Д. Донцов. – Лондон. : Укр. вид. спілка, 1966. – 363 с.
D. Dontcov. Nacionalizm [Nationalism] / D. Dontzov. – London. : Ukrajins'ka Vydavnytcha Spilka, 1966. – 363 p.

2. Кальницька Ю. С. Становлення соціально-психологічної думки в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття : автореф. дис. ... канд. психол. наук. : 19.00.05. / Ю. С. Кальницька ; Ін-т соціальної і політичної психології НАПН України. – Київ, 2013. – 16 с.
Kalnyczka Y. S. Stanovlennya social'no-psychologichnoyi dumky' v Ukrayini u drugij polovyni XIX – na pochatku XX stolittya : Avtoref. dys. ... kand. psychol. nauk : 19.00.05. [Formation of socio-psychological thought in Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. thesis for the degree of candidate of psychological sciences] / Y. S. Kalnyczka ; In-t social'noyi i polity'chnoyi psy'xologiyi NAPN Ukrayiny'. – Kyiv, 2013. – 16 p.
3. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський. – Відень, 1919–1926. – 580 с.
V. Lypynskij. Lysty do brativ-khliborobiv: pro ideju i organizatziju ukrajinskogo monarchizmu [Letters to brothers-farmers: about the idea and organization of the Ukrainian monarchy] / V. Lypynskij. – Vienna, 1919–1926. – 580 p.
4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/olshansk/index.php – 07.09.2017.
5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://books.br.com.ua/44849> – 07.09.2017.

UDC 159.9.07

**I. D. Pasichnyk,
H. B. Handzilevska,
U. I. Nikitchuk**

Received: October 20, 2017

Received: November 7, 2017

Accepted: November 12, 2017

PSYCHOLOGICAL IMMUNITY OF UKRAINIAN MIGRANTS DEPENDING ON CHILDHOOD SCENARIO SETS

The study of psychological immunity of the individual in conditions of adaptation to new socio-cultural surroundings is proposed. Scenario decisions of migrants – unconscious, irrational mind sets for adapting to life viewed as mechanisms of acquired psychological immunity – are in the focus of empirical research. Forced migration is considered to be a breakdown of normal life scenario which, therefore, requires transformation. The main results of correlation analysis are as follows: (1) there is statistically significant connection between scenario sets of internally displaced persons and personal readiness to changes, which considered as a criterion of psychological immunity; (2) scenario sets create a sense of security, but interfere

with adaptation to altered socio-cultural surroundings. In this regard, the modality of migrant's contact with socio-cultural surroundings which impacts the establishment of acculturation strategies has been predicted and featured. The requirement of correction of migrants' childhood scenario sets is revealed.

Key words: scenario decision, psychological immunity, acculturation strategy, migrant, internally displaced person.

Пасічник І. Д., Гандзілевська Г. Б., Нікітчук У. І. Психологічний імунітет українських мігрантів залежно від дитячих сценарних установок. У дослідженні розкрито психологічний імунітет індивіда в умовах адаптації до нового соціокультурного середовища. Увагу зосереджено на емпіричному вивченні сценарних рішень мігрантів – несвідомих, ірраціональних установок на пристосування до життя як механізмів набутого психологічного імунітету. Вимушену міграцію запропоновано розглянути як «зрив» звичного життєвого сценарію, який потребує трансформації. Основні результати кореляційного аналізу такі: (1) існує статистично значимий зв'язок між сценарними установками внутрішньо переміщених осіб та особистісною готовністю до змін, що визначено критерієм психологічного імунітету; (2) сценарні установки створюють відчуття захищеності, однак є психологічними бар'єрами в пристосуванні до зміненого соціокультурного середовища. У зв'язку з цим спрогнозовано модальність контакту мігрантів із соціокультурним середовищем, що впливає на формування стратегій акультурації, та виявлено необхідність у корекції сценарних установок, а отже, штучному формуванні активного психологічного імунітету.

Ключові слова: сценарні рішення, психологічний імунітет, стратегії акультурації, мігранти, вимушено внутрішньо переміщені особи.

Пасичник И. Д., Гандзилевская Г. Б., Никитчук У. И. Психологический иммунитет украинских мигрантов в зависимости от детских сценарных установок. В исследовании психологический иммунитет индивида изучается в условиях адаптации к новой социокультурной среде. Внимание сосредоточено на эмпирическом исследовании сценарных решений мигрантов – бессознательных иррациональных установок на приспособление к жизни как механизмов приобретенного психологического иммунитета. Вынужденную миграцию предлагается рассматривать как «срыв» привычного жизненного сценария, который нуждается в трансформации. Основные результаты корреляционного анализа следующие: (1) существует статистически значимая связь между сценарными установками внутренне перемещенных лиц и личностной готовностью к изменениям, которая определена критерием психологического иммунитета; (2) сценарные установки создают чувство защищенности, однако являются психологическими барьерами в приспособлении к измененной социокультурной среде. В связи с этим спрогнозирована модальность контакта мигрантов с социокультурной средой, которая влияет на формирование стратегий аккультурации, и обнаружена необходимость в коррекции сценарных установок, а следовательно – в штучном формировании активного психологического иммунитета.

Ключевые слова: сценарные решения, психологический иммунитет, стратегии аккультурации, мигранты, вынужденно перемещенные лица.

Background of the Problem. Such circumstances as economical crisis, annexation of the Crimea, armed conflict in the East of Ukraine aggravate internal and external migration processes and, consequently, a problem of socio-cultural adaptation of migrants and corresponding coadaptation of host side. According to International Organization for Migration factsheet, 2015 is the year of record growth of the number of international migrants (244 million persons), including forced displacement (a 45 % increase compared to three and a half years ago) [1]. Current situation in Ukraine reflects these world processes. 415 citizens of Ukraine acquired the status of refugee, 1150 persons got an additional form of shelter for humanitarian reasons during 2015. The number of labor migrants outreach 700 thousands citizens of Ukraine [2]. A quantity of Ukrainians living in another country constantly increases; for instance, they make up over 6 % of foreigners from Third World on the territory of the European Union. According to latest published data of The Ministry of Social Policy there are about 1 million 800 thousands internally displaced persons in Ukraine in 2016 [3], as of July, 2017, 1 273 577 families from Donbas and Crimea have been registered by regional and city administrations [4]. All of them were forced to leave their domiciles due to armed conflict, temporary occupation of territories or in order to escape negative consequences of these issues.

In this context, exploration of ways to solve migrants' problems related to adaptation is a significant scientific goal. We accentuate adaptive resource of personality among other factors of adjustment to altered surroundings; psychological immunity is considered to be an indicator of adaptive resource [5]. The main function of psychological immunity the mechanism of which can be well illustrated in the context of biological immunity is to help an organism to resist the effect of aggressive agents, to wit, destructive impact of surroundings. In this regard, investigation of migrants' scenario sets (decisions) which, according to transaction analysts [6; 7; 8], act as an unconscious reaction to external threat and provide a strategy of survival in the moment of decision-making, acquires its particular importance. Viewing scenario decisions – the main structural component of life scenario (unconscious life plan [6]) – as psychological immunity can direct to new studies aimed to strengthen migrants' vitality and to improve socio-psychological component of their integration to new cultural surrounding.

Analysis of Recent Studies on this Issue. The most significant contribution to our comprehension of outlined problem has been made by studies of S. Vaskivska [5] who draws a parallel between the concepts of immunity in medicine and psychology and defines psychological immunity as

a complex of internally personal phenomena of personality. We accept as fundamental the author's thesis regarding the functions of psychological immunity, namely: recognition, prognostication and managing the situation – which provide harmonious realization of own uniqueness and authenticity keeping the integrity of personality in interaction with surroundings. This thesis is corresponding to the definition of psychological immunity given by A. Ollah who has represented it as multidimensional unit of personal resilience resources or adaptive capacities [9]. Following A. Aunaishvilly [10], who has distinguished the concept of psychological immunity from the concept of psychological defense on the basis of realism in perception of information from outer world as the criterion, we come to a conclusion that psychological immunity advances development of appropriate behavior and, accordingly, boosts adequate adaptation to altered circumstances. According to psychodrama (J. Moreno [11] and others), this process is the form of spontaneity blocking of which causes creativity neuroses and passivity. To understand the mechanisms of self-defense, the works of J. Young [12] are of significant importance since the author emphasizes the role of unmet children's needs in the development of early maladaptive schemas which take the form of beliefs and result in corresponding coping styles and modes which makes us consider schemas to be allied to scenario behavior. In this regard, we should also mention the study of S. Maksimova [13] who has empirically disclosed significant connections between childhood scenario decisions (psychological barriers) and different forms of creative activity (both adaptive and non-adaptive). However, clarifying the role of childhood scenario sets in the process of psychological immunity development requires further scientific surveys.

Objectives. Despite the fact that importance and relevance of outlined problem is beyond a doubt, the analysis of recent scientific publications shows quite a poor number of studies dedicated to psychological immunity (in particular, in the context of migration) and the role of scenario sets (decisions) in the process of adaptation. The lack of researches on the point and obvious practical need of them guided the *purpose* of this paper to emphasizing the concept of psychological immunity in the context of inquiry about resource and destructive potential of scenario sets in conditions of adaptation to altered surroundings.

Scenario sets are structural components of life scenario which we consider to be a cognitive-emotional pattern of identification of individual which reflects in the behavioral strategies of internal model of own self.

Life scenario (script) expresses life position of individual which is a sum of beliefs about self, others and world as a whole. While integrating individual and socio-cultural experience life scenario creates a sense of confidence and safety regarding future, but at the same time it preserves certain behavioral models which can cause problems of adaptation when surroundings change. However, childhood scenario decisions, which are formed unconsciously mainly under parents' impacts, according to transactional analysts, serve as the most effective survival strategy at the moment of its assuming, and therefore we are researching this phenomenon in the context of acquired psychological immunity.

Materials and Methods. To study connection between early childhood decisions and compound of abilities providing harmonious social and psychological adaptation, following diagnostic tools were used: (1) Early Childhood Decisions Questionnaire (S. Maksymova) [13], which allowed to reveal person's mind sets formed under the influence of bans and drivers in childhood; (2) Personal Change-Readiness Survey (PCRS) by Rolnik, Heather, Gold and Hal, adapted by N. Bazhanova and H. Bardier which made it possible to assess reliably passion/drive, creativity/resourcefulness, optimism, courage/adventurousness, adaptability, confidence, tolerance for ambiguity as components of readiness to change [14]; (3) Life Sense Orientation Test (D. Leontiev), which is adapted version of Purpose-In-Life Test by J. Crumbaugh & L. Maholick and allowed to reveal individual experiencing the ontological significance of life [15]; (4) Subjective Well-being Scale (G. Perrudet-Badoux) adapted by M. Sokolova, which allows us explore emotional comfort of the individual [16]. Since these tools operate quantitative scales Pearson's coefficient was applied for correlation analysis.

Results and Discussion. The sample of empirical research consisted of 29 internally displaced persons (statistical power for Pearson's correlation is 0,8). The results of empirical study testify statistically significant connection between the level of subjective well-being and particular scenario bans and drivers presented in Table 1, namely: 'Don't present yourself'/ 'Don't appear' (0,531, $p < 0,05$), 'Don't be a child' (0,390, $p < 0,01$), 'Don't succeed' (0,429, $p < 0,01$), 'Don't be yourself' (0,598, $p < 0,05$), 'Don't be significant' (0,453, $p < 0,01$), 'Don't belong' (0,410, $p < 0,01$), 'Attempt' (0,381, $p < 0,01$), 'Hurry up' (0,384, $p < 0,01$). Such issue may indicate certain orientation of migrants to feel secure, stable in the way they were taught in childhood and this reflects in the life scenario program. On the basis of acquired data

we assume with high probability that the injected parent's instructions, orders, drivers similarly like mechanisms of psychological defense maintain emotional comfort in adulthood. In this sense, life scenario can be equated with psychological immunity, yet it provides the function of recognizing the threat, managing the situation, predicting future, reaching the sense of emotional control over the situation.

Table 1

The Results of Correlation Analysis Between Scenario Set and Subjective Well-being Indicators

No	Scenario Bans and Drivers	Subjective well-being	
		the Value of Pearson's Coefficient	the Level of Significance
1	Don't present yourself / Don't appear	0,531	0,004
2	Don't be a child	0,390	0,040
3	Don't succeed	0,429	0,023
4	Don't be yourself	0,598	0,001
5	Don't be significant	0,453	0,015
6	Don't belong	0,410	0,030
7	Attempt	0,381	0,046
8	Hurry up	0,384	0,044

At the same time, the results of the correlation analysis between the scales of Life Sense Orientation Test and scenario decisions testify inverse connection which means that the stronger is scenario set the lower is feeling of life sense and ontological significance of life. This may indicate some kind of search for another sense in life and, consequently, the transformation of regular scenario with its internal program. In confirmation of this thesis we present following data: there are statistically significant inverse correlations between the 'Goal in life' scale (which demonstrates the presence or absence of aims in future and points out meaningfulness, orientation and time perspective) and scenario bans 'Don't present yourself / Don't appear' (-0,398, $p < 0,01$), 'Don't be yourself' (-0,399, $p < 0,01$); between the 'Process of life' scale (which indicates interest and emotional saturation of life) and mind set 'Don't be yourself' (-0,512, $p < 0,05$), 'Don't succeed' (-0,527, $p < 0,05$), 'Don't create' (-0,471, $p < 0,01$), 'Attempt' (-0,386, $p < 0,01$), 'Hurry up' (-0,438, $p < 0,01$); between the 'Effectiveness of life' scale (which points out satisfaction with self-realization) and bans 'Don't be yourself' (-0,471, $p < 0,01$), 'Don't succeed' (-0,464, $p < 0,01$); between 'The locus of control-Me' scale (which is representation of oneself as a

strong person with sufficient freedom of choice for building of own life in accordance with personal goals and ideas) and scenario sets ‘Don’t be yourself’ (-0,390, $p < 0,05$), ‘Don’t do’ (-0,452, $p < 0,01$), ‘Hurry up’ (-0,463, $p < 0,01$), ‘Gratify’ (-0,375, $p < 0,01$); between ‘Locus of control-Life’ scale (belief in ability to control own life, to make decisions freely and to put them into practice) and scenario bans ‘Don’t be yourself’ (-0,541, $p < 0,05$), ‘Don’t succeed’ (-0,448, $p < 0,01$), ‘Don’t create’ (-0,675, $p < 0,05$), ‘Don’t grow up’ (-0,391, $p < 0,01$), ‘Don’t be the first one’ (-0,516, $p < 0,05$), ‘Don’t be significant’ (-0,428, $p < 0,01$) as well as drivers ‘Attempt’ (-0,480, $p < 0,05$), ‘Hurry up’ (-0,500, $p < 0,05$), ‘Gratify’ (-0,422, $p < 0,01$), ‘Be strong’ (-0,477, $p < 0,01$). Thus, among the 14 scenario bans we can distinguish three, namely: ‘Don’t be yourself’, ‘Don’t succeed’, ‘Don’t create’, which appear to be principal for providing meaningfulness of life – the mechanism of the resourcefulness of the individual (O. Shtepa [17]). The guideline for the scenario that triggers ‘Attempt’ and ‘Gratify’ drivers according to T. Kahler's classification [18] is a choice of life with unfulfilled needs as well as life in a constant fear of punishment. This fully corresponds the results of our research and reinforces the data we have received. Moreover, the function of immunity as we have already noted above is to keep integrity, individuality, authenticity of an individual for successful self-realization. The results confirm that determination of life management by scenario bans is accompanied by interception of spontaneity which is related to adequate adaptation to altered surroundings.

The discussion is exacerbated by the result of correlation analysis between the indicators of personal change-readiness and scenario sets. Thus, table 2 shows the most pronounced inverse connection between the scales of PCRS and the scales of Early Childhood Decisions Questionnaire: Confidence and scenario bans ‘Don’t succeed’ (-0,524, $p < 0,05$), ‘Don’t do’ (-0,429, $p < 0,01$), ‘Don’t be a child’ (-0,413, $p < 0,01$); Creativity and ‘Don’t grow up’ ban (-0,449, $p < 0,01$), ‘Don’t succeed’ ban (-0,475, $p < 0,01$), ‘Don’t do’ ban (-0,418, $p < 0,01$); Optimism and scenario prohibitions ‘Don’t succeed’ (-0,486, $p < 0,01$); Courage and bans ‘Don’t belong’ (-0,380, $p < 0,01$); Tolerance for ambiguity and ‘Don’t belong’ ban (-0,412, $p < 0,01$). It should also be noted that the direct connection between the Adaptability and Tolerance scale has been revealed (0,497, $p < 0,01$), and this link is mediated by scenario mind set ‘Don’t belong’. Obviously, such scenario bans as ‘Don’t succeed’, ‘Don’t do’, ‘Don’t belong’ are principal prohibitions that block personal readiness to change and, consequently, this may raise up psychological barriers in adaptation.

Table 2

The Results of Correlation Analysis Between Indicators of Personal Change-Readiness and Scenario Mind Sets

Scenario Ban PCRS Scales	Don't Grow up	Don't Succeed	Don't do	Don't be a Child	Don't Belong	General Number of Bans
Creativity <i>r</i>	-0,449	-0,475*	-0,418*	-0,303	0,094	-0,372
Optimism <i>r</i>	-0,196	-0,486*	-0,175	-0,368	-0,118	-0,219
Courage <i>r</i>	0,189	0,244	0,265	0,122	-0,380*	0,162
Confidence <i>r</i>	-0,325	-0,524**	-0,429*	-0,413*	-0,021	-0,383*
Tolerance for ambiguity <i>r</i>	0,277	0,015	0,189	-0,076	-0,412*	0,023

Note. *r* – the value of Pearson's correlation coefficient; * – the empirical value for Pearson's coefficient is significant at $p < 0,01$; ** – is significant at $p < 0,05$.

As we've mentioned before childhood scenario decision serves as the survival strategy at the moment of its assuming and, therefore, can be considered certain adaptation strategy. However, this strategy is based not on creative adjustment, but on usage of cognitive and behavioral patterns that give a child a sense of coherence, balance, emotional control, propriety (compliance of actions with educational guidelines). As it can be seen from the results of the empirical study, an automatic following these drivers and bans in adulthood leads to concern, lack of trust in own creativity, feeling of threat where there's no danger or exaggeration of threat caliber when it really occurs which, in terms of psychological immunity, could be defined as its hyper function.

At the same time, psychological defense, in accordance with the paper of S. Vaskivska [5], indirectly creates the basis and has a significant impact on the development of psychological immunity functions causing some decrease/increase in sensitivity to these or that «destroyers». It is obvious from our study that scenario decisions made in accordance with bans and directives of parents as well as certain mechanisms of psychological defense, probably initially create a sense of security, but further they provoke

hyper function of psychological immunity, which in turn complicate the process of adaptation and affect negatively life orientations, goal setting and implementation of intentions.

Correspondingly with scenario decision, prognostic characteristics of person's behavior and scenario type provoking bans and drivers (according to transaction analysis) we have developed the classification of assumptive contact modality of person within the gestalt approach [19], which can credibly impact the development of psychological immunity functions. Therewith, assenting with R. W. White [20] who considers the mechanisms of defense as a precondition for general processes of adaptation which can be unconscious, we propose to distinguish probable strategy of acculturation (the mind set of an individual reflecting his or her attitude towards own identity and changed cultural environment) within the framework of the concept of acculturation by J. W. Berry [21]. All parents' precepts are typical examples of introjections and they can determine different behavioral patterns. However, based on our own practical experience and proper description of the behavior type accordingly to certain scenario bans by transactional analysts, we can draw such parallels (table 3). In accordance

Table 3

The Most Common Contact Modality of a Person According to Scenario Bans Through the Prism of Development of Psychological Immunity

Scenario Ban (Transaction Approach: M. Gulding [22], S. Maksimova [13])	Scenario Decision (Transaction Approach: M. Gulding [22], S. Maksimova [13])	The Most Common Contact Modality (Gestalt Approach)	Prognosticated Strategy of Acculturation (J. Berry [21])
Don't be yourself	No matter how much I try I'll never gratify	Deflection	Marginalization
Don't do	I will never do anything right	Deflection	Marginalization
Don't succeed	I won't win (succeed) because they won't love me	Merger (confluence)	Assimilation
Don't create	I'm not able to create	Merger (confluence)	Assimilation
Don't belong	Nobody will ever love me	Egotism	Separation

to the results of our empirical study, among 14 scenario bans the following five are identified and characterized as mechanisms of psychological

defense: ‘Don’t succeed’, ‘Don’t do’, ‘Don’t belong’, ‘Don’t be yourself’, ‘Don’t create’. All of them play an important role in the development of psychological immunity providing recognition, prediction and management of the situation.

It is obvious from the table 3 that concordantly to listed bans passive adaptation of migrant is projected. This includes self-identification with other’s expectations through frustration of own needs and restrictions of certain activities. Prognosticated strategies are separation (minimizing contact), marginalization (unwillingness to accept new demands and refusal of own requirements) and assimilation (full acceptance of the conditions of a new society through the rejection of own values and culture). The absence of *integration* strategy should be especially emphasized since this strategy is considered to be optimal (cultural identity is preserved in conditions of partial adoption of new society).

Conclusions. Thus, this empirical research provides reliable ground to posit parents' bans as factors of forming of psychological immunity, which is considered as an indicator of the resource potential of the life scenario (accumulative system of external and internal individual’s abilities for adaptation in society and his or her complete self-realization), and childhood scenario decisions – as mechanisms of psychological defense which direct strategies of adaptation to new surroundings. Actually, the constructive side of the life scenario containing rational decisions made as response to parents' instructions is that component of psychological immunity which promotes individual's life stability and therefore we did not sharpen our attention to this issue. The prospect of further studies is discerned in revealing the principles of optimization of psychological immune system by correction of the destructive influence of irrational scenario sets.

References

1. Global Migration Data Analysis Centre of International Organization for Migration. Global Migration Trends (2015) Factsheet, available at <http://gmdac.iom.int/global-migration-trends-factsheet>
2. International Organization for Migration, UN Migration Agency. Migration in Ukraine: numbers, facts (2016), available at http://iom.org.ua/sites/default/files/ff_ukr_21_10_press.pdf
3. Web-portal of Ukrainian Government. News of Ministries and Departments (2016), available at http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=249225479
4. Ministry of Social Policy. Internally displaced persons (2017), available at <http://www.msp.gov.ua/news/13598.html>
5. Васківська С. Психологічний імунітет як показник адаптаційних ресурсів особистості / С. Васківська // Гуманітарний вісник Державного вищого навчального

- закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Педагогіка. Психологія. Філософія : зб. наук. праць / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Переяслав-Хмельн. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Вип. 25. – С. 241–246.
- Vaskivska, S. Psykholohichniy imunitet yak pokaznyk adaptatsiinykh resursiv osobystosti [Psychological immunity as an indicator of adaptation resources of person] / S. Vaskivska // Humanitarnyi visnyk Derzhavnoho vyshchoho navchalnoho zakladu «Pereiaslav-Khmelnytskyi derzhavnyi pedahohichniy universytet imeni Hryhoriia Skovorody». Pedahohika. Psykholohiia. Filosofiia : zbirnyk naukovykh prats / Ministry of Education and Science, Youth and Sports of Ukraine, Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named after. G. Skovoroda. – Pereyaslav-Khmelnytsky, 2012. – Vol. 25. – P. 241–246.
6. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы / Э. Берн ; [пер. с англ.]. – Екатеринбург : Литур, 2001. – 576 с.
- Berne, E. Igryyi, v kotoryie igraiyut lyudi. Psihologiya chelovecheskih vzaimootnosheniy. Lyudi, kotoryie igraiyut v igryi. Psihologiya chelovecheskoy sudby [Games people play. Psychology of human relationships. People who play games. Psychology of human destiny] / E. Berne ; [translation from eng.]. – Ekaterinburg : Litur, 2001. – 576 p.
7. Штайнер К. Сценарии жизни людей. Школа Эрика Берна / К. Штайнер. – Санкт-Петербург : Питер, 2003. – 416 с.
- Shtayner, K. Stsenarii zhizni lyudey. Shkola Erika Berna [Scenarios of people's lives. Eric Berne School] / K. Shtainer. – St. Petersburg : Piter, 2003. – 416 p.
8. Стюарт Й. Основы ТА: транзакційний аналіз / Й. Стюарт, В. Джойнс. – Київ : ФАДА, ЛТД, 2002. – 393 с.
- Stewart, I. Osnovy TA: Tranzaktsiinyi analiz [Basics of TA: Transactional analysis] / I. Stewart, V. Joines. – Kyiv : FADA, LTD, 2002. – 393 p.
9. Ollah, A. Psychological immunity: A new concept of coping and resilience [record] // Coping & Resilience International Conference / The Brisbane Institute of Strengths Based Practice. – Dubrovnik. – Cavtat, Croatia, October 2009, available at: https://www.psychevisual.com/Video_by_Attila_Olah_on_Psychological_immunity_A_new_concept_of_coping_and_resilience.html
10. Ануашвили А. Н. Объективная психология на основе волновой модели мозга. – Москва : Экон.-Информ, 2008. – 292 с.
- Anuashvili, A. Ob'ektivnaya psihologiya na osnove volnovoy modeli mozga [Objective psychology based on the wave model of brain] – Moscow : Econ.-Inform, 2008. – 292 p.
11. Морено Якоб Леви. Психодрама / Я. Морено ; пер. с англ. Г. Пимочкиной, Е. Рачковой. – 2-е изд., испр. – Москва : Психотерапия, 2008. – 496 с.
- Moreno, J. Psihodrama [Psychodrama] / J. Moreno ; translation from eng. by G. Pimochkina, E. Rachkova. – The 2-nd edition, corrected. – Moscow : Psihoterapiya, 2008. – 496 p.
12. Young J. Schema therapy / J. Young, J. Klosko, M. Weishaar. – New York ; London, 2003.

13. Максимова С. В. Творчество: созидание или деструкция : монография / С. В. Максимова. – Москва : Акад. проект, 2006. – 222 с.
Maksimova, S. Tvorchestvo: sozidanie ili destruktciya : monografiya [Creativity: Creation or Destruction : Monograph] / S. Maksimova. – Moscow : Akademicheskii proekt, 2006. – 222 p.
14. Бажанова Н. А. Личностная готовность к переменам в контексте исследования феномена «ожидания» : пер. и апробация опросника «Personal change-readiness survey» / Н. А. Бажанова // Actaeruditorum : науч. докл. и сообщения (Приложение к журн. «Вестник РХГА». – Т. 2). – Санкт-Петербург : Изд-во РХГА, 2005. – С. 169–178.
Bazhanova, N. Lichnostnaya gotovnost k peremenam v kontekste issledovaniya fenomena «ozhidaniya» [Personality readiness for change in the context of study of the phenomenon of «waiting»] : Perevod i aprobatsiya oprosnika «Personal change-readiness survey» [Translation and approbation of PCRS] // Actaeruditorum. Scientific papers and reports (Appendix to the Journal ‘Vestnik RHGA». V. 2). – St. Petersburg : Publishing House RHGA, 2005. – P. 169–178.
15. Леонтьев Д. А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО) / Д. А. Леонтьев. – 2-е изд. – Москва : Смысл, 2000. – 18 с.
Leontev, D. Test smyislozhiznennyih orientatsi i(SZhO) [Life Sense Orientation Test] / D. Leontev. – The 2-nd edition. – Moscow : Smyisl, 2000. — 18 p.
16. Соколова М. В. Шкала субъективного благополучия / М. В. Соколова. – Ярославль : НПЦ «Психодиагностика», 1996. – 17 с.
Sokolova, M. Shkala sub'ektivnogo blagopoluchiya [Subjective Well-being Scale] / M. Sokolova. – Yaroslavl : NPTs «Psihodiagnostika», 1996. – 17 p.
17. Штепа О. С. Психологічна ресурсність у структурі суб'єктності особистості / О. С. Штепа // Проблеми сучасної психології. – 2015. – Вип. 27. – С. 661–675.
Shtepa, O. Psykholohichna resursnist u strukturi sub'ektivnosti osobystosti [Psychological resource in the structures of sub'equality of personality] / O. Shtepa // Problems of modern psychology. – 2015. – Vol. 27. – P. 661–675.
18. Kahler T. The Miniscript / T. Kahler, H. Capers // TAJ. – 1974. – Vol. 4, 1. – P. 26–42.
19. Джойс Ф. Гештальт-терапия шаг за шагом: навыки в гештальт-терапии / Ф. Джойс, Ш. Силлс. – Москва : Ин-т общегуманитарный, 2010 – 352 с.
Joyce, F. Geshtalt-terapiya shag za shagom: Navyiki v geshtalt-terapii [Gestalt Therapy Step by Step: Skills in Gestalt Therapy] / F. Joise, Sh. Sills. – Moscow, Institute for Humanities, 2010 – 352 p.
20. White R. W. Strategies of adaptation: Anattemptat systematic description / R. W. White // Coping and adaptation / G. V. Coelho, D. A. Hamburg, J. E. Adams. – New York : Basic Books, 1974. – P. 47–68.
21. Berry J. W. Immigration, Acculturation and Adaptation / J. W. Berry. – Applied Psychology : AnInternational Review, 1997. – 46 (1). – P. 5–68.
22. Goulding R. L. Changing Lives through Redecision Therapy / R. L. Goulding, M. M. Goulding. – New York : Grove Press Inc., 1979. – 246 p.

УДК 159.923.2

І. Р. Петровська

Received: July 2, 2017

Received: September 7, 2017

Accepted: September 14, 2017

РІВНІ ТА СТРУКТУРА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Громадянська ідентичність належить до соціальної ідентичності, зокрема до такої її специфічної форми, як організаційна ідентичність. Об'єктами громадянської ідентифікації (аналогічно до об'єктів організаційної ідентифікації) є *спільнота громадян* (аналог колективу організації; спільнота зі спільними й типовими проблемами організації їхнього життя, що об'єднані територією, на якій діють закони певної держави) і *держава* (організація в цілому; держава як організація суспільства). Громадянська ідентичність особистості виявляється на індивідуальному й соціальному рівнях. Соціальний рівень поділяється відповідно до об'єктів громадянської ідентифікації, на груповий (колективний) та інституціональний (організаційний). На *інституціональному* («громадянин – держава») рівні йдеться про включення особистості в правовий, економічний, аксіологічний, символічний простори держави; особливості соціальної перцепції особистістю держави, образ держави, довіру й лояльність до неї тощо. *Груповий* («громадянин–спільнота громадян») рівень передбачає включеність особистості в спільноту громадян, підкріплену (або ні) суб'єктивним почуттям внутрішньої єдності зі своїми співвітчизниками, почуттям громадянської спільності (почуття «Ми») – переживанням взаємозв'язку, солідарності, спільності історичної долі та типовості проблем життя з іншими громадянами. *Індивідуальний* (персональний, «Я як громадянин») – рівень особистісних самокатегоризацій (виявляються як індивідуально-відмінні характеристики), індивідуального осмислення громадянської належності разом з емоційно-ціннісним наповненням; переживання сенсу й цінності власного життя в цьому соціумі. Громадянська ідентичність являє собою єдність *когнітивного* (усвідомлення своєї належності до держави в ролі її громадянина та спільноти громадян; знання й образно-символічні уявлення щодо держави, громадянства та громадян), *ціннісного* (суб'єктивна значущість, важливість членства; поділяння державницьких цінностей і цінностей громадянської спільноти), *афективного* (емоційне ставлення до свого членства, переживання «моє/не моє», почуття гордості, сорому, патріотизму тощо), *конативного* (зумовлює громадянську поведінку та визначає форми діяльності (чи бездіяльності) стосовно держави й співгромадян – активність, уключеність, дотичність/пасивність, байдужість, ворожість, протест, протистояння й т. ін.; готовність індивіда діяти відповідно до інтересів держави та громадянської спільноти; громадянська участь/активність чи пасивність щодо обстоювання громадянських прав і цінностей) компонентів.

При створенні діагностичного інструментарію для дослідження громадянської ідентичності пропонуємо використовувати асоціативний тест, психомалюнок та метод семантичного диференціалу.

Ключові слова: соціальна ідентичність, організаційна ідентичність, громадянська ідентичність, держава, спільнота громадян.

Petrovska I. R. Levels and Structure of Civic Identity. Civic identity belongs to social identities, particularly to a specific form such as organizational identity. The civic identity identification subjects (similar to the organizational identification subjects) are a *community of citizens* (similar to personnel of a company; community with common and typical challenges of their lives united by the territory where the laws of a particular state are effective) and *the state* (organization as a whole; the state as a society organization). Civic identity of the individual is manifested on the individual and social levels. Social level is divided according to the subjects of civic identification into the group (collective) and institutional (organizational) levels. Thus, civic identity levels are as follows: *institutional* («citizen – state») – inclusion of the individual into the legal, economic, axiological, symbolic space of the state; features of social perception of the state by the individual, the image of the state, trust and loyalty to it, etc.; *group* («citizen – community of citizens») – inclusion of the individual in a community of citizens backed by subjective feeling of inner unity with their compatriots, a sense of civic community (a sense of «We») – experiencing the relationship, solidarity, common historical destiny and typicality life problems with other citizens, etc; *individual* («I as a citizen») – a level of personal understanding of citizenship with emotional and value content; realization of the meaning and value of their lives, justification of own existence within this society. Civic identity is the unity of *cognitive* (awareness of own belonging to the state as its citizen and communities of citizens, knowledge, ideas about the state, citizenship and citizens), *valuable* (subjective significance, importance of membership, support state values and values of the civic community), *affective* (emotional attitude of own membership, «mine/not mine», positive/negative evaluation, satisfaction/dissatisfaction with own group belonging, pride, shame, patriotism), *conative* (shapes civic behavior and determines the forms of activity (or inactivity) in relation to the state and the citizens – activity, inclusion, affection/passivity, indifference, hostility, protest, confrontation, etc.; the readiness of the individual to act in accordance with the interests of the state and the civil community; civic participation/activity or passivity in advocacy of civil rights and values) components.

When creating a diagnostic tool for the study of civic identity, we suggest using a sociative test, psychological picture, and semantic differential method.

Key words: social identity, organizational identity, civic identity, state, civil community.

Петровская И. Р. Уровни и структура гражданской идентичности личности. Гражданская идентичность относится к социальной идентичности, в частности к такой ее специфической форме, как организационная идентичность. Объектами гражданской идентификации (аналогично объектам организационной идентификации) является *сообщество граждан* (аналог коллектива органи-

заци; сообщество с общими и типичными проблемами организации их жизни, объединенных территорией, на которой действуют законы данного государства) и *государство* (организация в целом; государство как организация общества). Гражданская идентичность личности проявляется на индивидуальном и социальном уровнях. Социальный уровень делится, в соответствии с объектами гражданской идентификации, на групповой (коллективный) и институциональный (организационный). На *институциональном* («гражданин – государство») уровне речь идет о включении личности в правовое, экономическое, аксиологическое, символическое пространство государства; особенностях социальной перцепции личностью государства, образе государства, доверии и лояльности к нему и т. п. *Групповой* («гражданин – сообщество граждан») уровень предполагает включенность личности в сообщество граждан, подкрепленную (или нет) субъективным чувством внутреннего единства со своими соотечественниками, чувством гражданской общности (чувство «Мы») – переживанием взаимосвязи, солидарности, общности исторической судьбы и типичности проблем жизни с другими гражданами. *Индивидуальный* («Я как гражданин») – уровень личностных самокатегоризаций (выявляются как индивидуально-отличающиеся характеристики), индивидуального осмысления гражданской принадлежности вместе с эмоционально-ценностным наполнением; переживания смысла и ценности собственной жизни в данном социуме. Гражданская идентичность представляет собой единство *когнитивного* (осознание своей принадлежности к государству в качестве его гражданина и сообщества граждан; знания и образно-символические представления о государстве, гражданстве и гражданах), *ценностного* (субъективная значимость, важность членства; поддержка государственных ценностей и ценностей гражданского сообщества), *аффективного* (эмоциональное отношение к своему членству, переживание «мое/не мое», чувство гордости, стыда, патриотизма и т. п.), *конативного* (предопределяет гражданское поведение и определяет формы деятельности (или бездеятельности) по отношению к государству и сограждан – активность, включенность, причастность/пассивность, равнодушие, неприязнь, протест, противостояние и т. п. ; готовность индивида действовать в соответствии с интересами государства и гражданского сообщества; гражданское участие/активность или пассивность относительно отстаивания гражданских прав и ценностей) компонентов.

При создании диагностического инструментария для исследования гражданской идентичности предлагаем использовать ассоциативный тест, психорисунок и метод семантического дифференциала.

Ключевые слова: социальная идентичность, организационная идентичность, гражданская идентичность, государство, общество граждан.

Постановка наукової проблеми та її значення. У сучасному науковому дискурсі феномен громадянської ідентичності найчастіше розглядається як соціально-політичний, філософсько-історичний. Набагато рідше його трактують як індивідуально-психологічний, наділений особистісним змістом, що займає певну позицію в ієрархії цінностей і смислів особистості. Дослідження громадянської ідентичності

в українських громадян, глибоке осмислення громадянської ідентичності як багаторівневого та багатокомпонентного особистісного утворення, а також вивчення соціально-психологічної реальності, яка робить привабливою причетність до держави й унаслідок цього спонукає до свідомої, добровільної громадянської самоідентифікації, сьогодні виявляється надзвичайно актуальним.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Громадянську ідентичність як різновид соціальної ідентичності особистості можна досліджувати в руслі різних наукових підходів (табл. 1).

Таблиця 1

Наукові підходи до розуміння соціальної ідентичності

Науковий підхід	Трактування соціальної ідентичності	Автори
<i>Психоаналітичний</i>	Феномен, що має динамічний та структурний характер; особистісний конструкт, що відображає внутрішню солідарність людини із соціальними, груповими ідеалами й стандартами	У. Джемс, З. Фрейд, Е. Еріксон, Дж. Марсія, А. Ватерман
<i>Символічний інтеракціонізм</i>	Інтеріоризована роль, що визначається соціальними позиціями людини в спільнотах різного розміру й значущості; своєрідне відображення узагальнених інтеракцій	Ч. Кулі, Г. Мід, І. Гофман, Г. Фогельсон, Ш. Струкер, Ю. Габермас
<i>Когнітивна психологія</i>	Частина «Я-концепції», що виникає з усвідомлення свого членства в соціальній групі разом із ціннісним та емоційним значеннями, що надаються цьому членству; наслідок самокатегоризації щодо «своїх» і «чужих»	Г. Теджфел, Дж. Тернер, Г. Брейкуелл, Н. Іванова, Т. Румянцева
<i>Конструктивістська парадигма</i> (когнітивний конструктивізм, соціальний конструкціонізм)	Цілісна й динамічна система соціальних конструктів особистості, що активно конструюється нею в процесі життєдіяльності; феномен, що може бути сконструйований елітами, які впливають на суспільство через ідеологію	Дж. Келлі, Л. Віготський, П. Бергер, Т. Лукман, Ф. Барт, К. Джерджен, Р. Харре, Т. Стефаненко

Спираючись на системний підхід (Б. Ломов [2], С. Максименко [3], К. Коростеліна [1], Т. Яблонська [5]), основою якого є принцип системності, а також положення й принципи теорії соціальної ідентичності та соціальної самокатегоризації (Г. Теджфел, Дж. Тернер), концепцію складності соціальної ідентичності (С. Роккас, М. Брюер), *громадянську ідентичність особистості* розуміємо як *складне багаторівневе системне утворення, що є результатом самокатегоризації, осмислення (надання сенсу-цінності) своєї належності до спільноти громадян і (у ролі громадянина) та суб'єктивного ставлення (емотивного й конативного) особи до свого членства.*

Громадянська ідентичність особистості має розглядатися в декількох планах (аспектах): мікро- й макроаналізу – її специфіки як якісної одиниці (громадянська ідентичність як система, що має свої специфічні особливості) і як частини своєї видородової макроструктури, якою виступає соціальна ідентичність особистості (принцип різноплановості); у різних системах вимірів (принцип багатовимірності); як багаторівневої системи (принцип багаторівневості); як ієрархічно організованої системи взаємопов'язаних елементів (принцип ієрархічності); у динаміці її становлення й розвитку (принцип розвитку); детермінації становлення громадянської ідентичності особистості як багатопланового, багаторівневого та багатовимірного феномену (принцип системної детермінованості).

Мета та завдання статті – розробка структурної моделі громадянської ідентичності та визначення її рівнів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Громадянська ідентичність, на нашу думку, є різновидом організаційної ідентичності як специфічної форми соціальної ідентичності.

Як зазначено, громадянська ідентичність пов'язана з усвідомленням та переживанням своєї належності до спільноти громадян певної *держави* – складної організаційної системи. Держава є особливою формою організації суспільства, необхідна для підтримки його цілісності, керованості, реалізації суспільних потреб й інтересів. Держава – це соціальна організація (соціальна система), що діє в певних просторових межах (територія створює простір, у межах якого держава розповсюджує свою владу на населення, яке мешкає тут і є матеріальною основою існування держави) за допомогою економічних, правових, аксіологічних й інших умов і спрямована на досягнення певних цілей, зокрема

сприяння матеріальному та духовного розвитку громадян. Вона впорядковує життя суспільства й спрямовує його динаміку відповідно до певних економічних, політичних та інших моделей розвитку.

Самовизначення при громадянській ідентифікації полягає в тому, що особистість ототожнює себе з членом організації, що являє собою державу [4, с. 79]. При цьому, як і при організаційній ідентифікації (М. Петчен, Г. Харріс, Дж. Кемерон, М. Браун, Д. Холл, Б. Шнайдер, Х. Нігрен, Б. Ешфорт, Б. Маєл), відбувається сприйняття власної приналежності до держави (організації) та спільноти громадян (колективу) у поєднанні зі специфічними формами поведінки й емоційними станами. Науковці виділяють при цьому такі важливі аспекти, як самокатегоризація, усвідомлення власної приналежності до держави (організації) та спільноти громадян (колективу); внутрішньогрупові зв'язки (сприйняття зчеплення, подібності інтересів і типовості проблем з іншими співгромадянами); емоційна валентність (суб'єктивна оцінка громадянином власного афективного досвіду, пов'язаного з проживанням і функціонуванням у державі (перебуванням в організації). А передумовою формування високого рівня ідентичності в працівника (громадянина) вважаються схвалення ним організаційних (державницьких) цінностей та емоційна прихильність до установи (держави).

Об'єктами громадянської ідентифікації (аналогічно до об'єктів організаційної ідентифікації [7; 9; 10; 11]) є *спільнота громадян* (аналог колективу організації; спільнота зі спільними й типовими проблемами організації їхнього життя, що об'єднані територією, на якій діють закони певної держави) та *держава* (організація в цілому; держава як організація суспільства).

Згідно із системним підходом, громадянську ідентичність розглядаємо як багаторівневу систему. У психологічному науковому дискурсі розрізняють різні рівні ідентичності особи: *персональний* (індивідний та особистісний) і *соціальний* (груповий та психосоціальний) (Е. Еріксон); *суперординатний* (буття людини в цілому, «Я як Людина»), *проміжний*, інгрупових-аутгрупових категоризацій (соціальний) і *субординатний*, особистісні самокатегоризації (особистісний) (Дж. Тернер, П. Оукс); *базовий* – особистісна самокатегоризація (особистісний), *середній* – групова самокатегоризація (соціальний) і *широкий* – людська самокатегоризація (людський) (Н. Іванова, Т. Румянцева); *індивідуальний* («Я»-ідентичність, рольові ідентичності) та

колективний («Ми»-ідентичність, групові ідентичності й соціальні категорії) (К. Коростеліна, О. Матузкова); *індивідуальний і груповий* (М. Бруер, Д. Сноу Г. Брейкуелл, Дж. Ассман, В. Гекас, Л. Гришаєва); *індивідуально-психологічний і соціально-культурний* (В. Малахов); *індивідуальний та надіндивідуальний* (Т. Водолажська).

Узагальнюючи погляди науковців щодо рівнів ідентичності, відзначимо, що громадянська ідентичність особистості виявляється на індивідуальному й соціальному рівнях. Соціальний рівень поділяється відповідно до об'єктів громадянської ідентифікації на груповий (колективний) та інституціональний (організаційний).

Отже, рівнями громадянської ідентичності (рис. 1) є:

- *інституціональний* (організаційний, «громадянин – держава») – уключення особистості в правовий, економічний, аксіологічний, символічний простір держави; особливості соціальної перцепції особистістю держави, образ держави, довіра й лояльність до неї тощо;

- *груповий* (колективний, «громадянин – спільнота громадян») – уключеність особистості в спільноту громадян, переживання співпричетності, громадянської спільноті («Ми»-почуття) – переживанням взаємозв'язку, солідарності, спільності історичної долі та типовості проблем життя з іншими громадянами в правовому, економічному, політичному контексті, образ громадянської спільноти певної держави тощо;

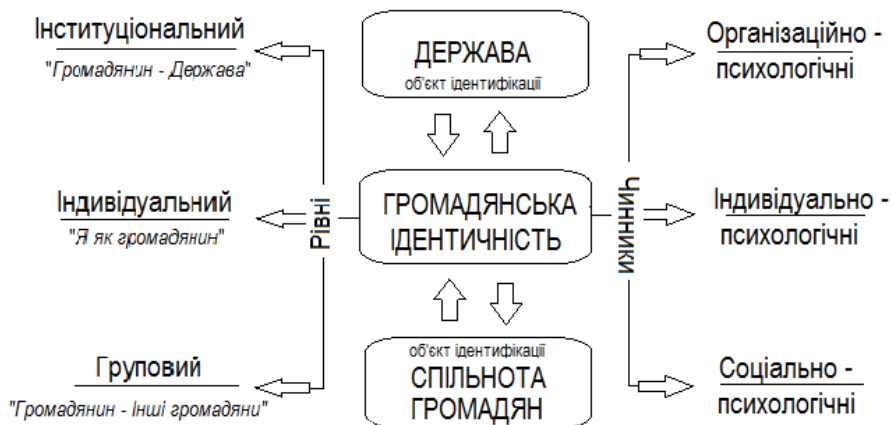

Рис. 1. Громадянська ідентичність як багаторівневе особистісне утворення

- *індивідуальний* (персональний, «Я як громадянин») – рівень особистісних самокатегоризацій (виявляються як індивідуально-відмінні характеристики); індивідуального осмислення громадянської належності разом з емоційно-ціннісним наповненням; переживання сенсу й цінності власного життя в цьому соціумі.

Проблема визначення компонентів соціальної ідентичності, а отже й громадянської, залишається на сьогодні відкритим питанням психологічної науки. Психологи виокремлюють когнітивний, оцінний та афективний (Г. Теджфел); когнітивний і афективний (Т. Стефаненко, Л. Науменко); когнітивний, мотиваційний та ціннісний (Н. Іванова); когнітивний, емоційний і конативний (Т. Яблонська); когнітивний, ціннісний, емоційний (Т. Водолажська); змістовий, ціннісний, мотиваційний (О. Катанова, Г. Солдатова); когнітивний, ціннісний та діяльнісний (А. Логінова), когнітивний, мотиваційно-ціннісний, емоційно-оцінний і практичний (Л. Байбородова, М. Рожков, Т. Сапожнікова), когнітивний та емоційно-ціннісний (О. Матузкова) компоненти. Різні погляди науковців і на систему компонентів організаційної ідентичності (табл. 2).

Таблиця 2

Компоненти організаційної ідентичності

Компоненти організаційної ідентичності	Автор
<i>Когнітивні процеси</i> (засновані на сприйнятті подібності, однаковості між собою й іншими людьми); <i>солідарність з організацією</i> (почуття приналежності, подібності, сприйняття себе як частини певної групи); <i>підтримка організації</i> (захист і лояльність стосовно організації)	М. Петчен (1970), Дж. Ченей (1983)
<i>Самокатегоризація; афективний; оцінний</i>	Б. Ешфорт, Ф. Маел (1989)
<i>Когнітивний</i> (знання про приналежність до групи); <i>афективний</i> (емоційна прив'язаність до групи); <i>оцінний</i> (оцінка організації); <i>поведінковий</i> (актуальна поведінка, що виражає приналежність до групи)	Р. ван Дік, У. Вагнер, Дж. Стелмачер, О. Чріст (2004)
<i>Когнітивна централізація</i> (позиція групи в структурі Я-концепції індивіда); <i>інгрупові емоції</i> (позитивність почуттів, які переживаються індивідом у зв'язку з його членством у групі); <i>інгрупові зв'язки</i> (сприйняття подібності, зчеплення й приналежності до інших членів групи)	Г. Харіс, Дж. Кемерон (2005)
<i>Самокатегоризація; поділяння організаційних цілей і цінностей; почуття прихильності, приналежності, членства в організації</i>	М. Едвардс, Р. Песі (2005, 2007)
<i>Когнітивний; афективно-мотиваційний; конативний</i>	О. Фролова (2014)

Громадянська ідентичність, на нашу думку, являє собою єдність *когнітивного* (усвідомлення своєї належності до держави в якості її громадянина та спільноти громадян; знання й образно-символічні уявлення щодо держави, громадянства та громадян; знання (уявлення) громадянської символіки, ритуалів, атрибутів, особливостей соціальної ролі «громадянин» у цій державі, норм і правил громадянської поведінки), *ціннісного* (суб'єктивна значущість, важливість членства; поділяння-прийняття/неприйняття державницьких цінностей та цінностей громадянської спільноти), *афективного* (емоційне ставлення до свого членства, переживанням «моє/не моє», задоволення/незадоволення власною належністю до держави як її громадянина й спільноти громадян, почуття гордості, сорому, патріотизму тощо), *конативного* (зумовлює громадянську поведінку та визначає форми діяльності (чи бездіяльності) стосовно держави й співгромадян – активність, включеність, дотичність/пасивність, байдужість, ворожість, протест, протистояння й т. ін.; готовність індивіда діяти відповідно до інтересів держави та громадянської спільноти; громадянська участь/активність чи пасивність щодо обстоювання громадянських прав і цінностей) компонентів, що охоплюють як ціннісно-смыслову, так і регулятивну сферу особистості.

Найбільш визначальним для громадянської ідентичності є саме ціннісно-смысловий аспект, який уключає усвідомлення та прийняття спільної системи цінностей, ідеалів, переконань, уявлень і смислів та формує відповідну систему атиюдів.

Становлення громадянської ідентичності передбачає послідовний розвиток усіх згаданих вище компонентів. Один компонент не заміняє й не виключає іншого, а відбувається деяке «нашарування» нового компонента, що формується на вже сформовані, кожен із яких передбачає певні установки у свідомості індивіда стосовно спільноти громадян та держави, і тільки за умови формування кожного з цих компонентів можна говорити про сформовану громадянську ідентичність.

На етапі самокатегоризації – віднесення себе до соціальної категорії «член спільноти громадян певної держави» – з'являються когнітивні уявлення про себе як про подібного до громадян однієї держави й відмінного від представників громадян іншої. На другому етапі – осмислення (більш високий ступінь розуміння) – своїй громадянській належності надається сенс-цінність. На думку вчених, сенс є актуальною цінністю, значущістю предмета для суб'єкта (Г. Гуссерль, Г. Чупіна).

Людина прагне знайти сенс і відчуває фрустрацію або вакуум, якщо це прагнення залишається нереалізованим (В. Франкл). До складу сенсу входять знання, уявлення (зокрема образ держави й образ спільноти громадян), стереотипи, міфи, індивідуальний досвід, пам'ятні асоціації. Третій етап – формування суб'єктивного ставлення особистості до свого членства. У ставленні втілюються емотивні (емоційно-чуттєві) та конативні (установочно-вольові) функції психічної діяльності особистості (В. Мясіщев). Процес самовизначення як громадянина та члена громадянської спільноти певної держави зумовлює засвоєння відповідних норм і стереотипів, що стають внутрішніми регуляторами громадянської поведінки особи.

Під час створення діагностичного інструментарію для дослідження громадянської ідентичності нами використано:

- асоціативний тест (*«Які асоціації у Вас виникають у зв'язку з висловлюваннями: “Я – громадянин держави України”, “Я – член спільноти громадян України”?»*);

- психомалюнок (намалювати й описати *«будинок, що асоціюється з державою Україною»*, а також зобразити на ньому себе як громадянина, указати місцезнаходження на малюнку *«ідеального громадянина»*, *«якнайгіршого громадянина»*, батьків, представників влади). Для аналізу використано загальноприйняті для проєктивних методик інтерпретаційні характеристики, а саме такі, як дистанція на аркуші (відповідає психологічній дистанції), позиція вище (домінування, сила), нижче (підпорядкування, слабкість), зображення себе та інших усередині (уключеність, належність, сприйняття себе частиною) чи відокремленим від інших, порівняння стилю зображення себе та інших (уявлювана подібність чи відмінність від інших) тощо;

- модифікований варіант методики семантичного диференціалу.

У дослідженні, що проводилося з листопада 2015-го по травень 2017 р., узяли участь 535 громадян України віком 18–80 років із Львівської, Закарпатської, Хмельницької, Волинської, Івано-Франківської, Чернівецької (Західна Україна), Житомирської, Київської, Сумської, Вінницької, Черкаської, Кіровоградської, Дніпропетровської (Північно-Центральна Україна), Харківської, Донецької, Одеської, Херсонської (Південно-Східна Україна) областей.

Якісний аналіз відповідей-асоціацій спирався на їхній частотний аналіз для того, щоб виділити категорії з найбільшою частотою прояву, що можуть указувати, згідно з положенням про структуру соціального

уявлення [7], на його найстабільнішу та стійкішу складову частину («ядро» соціального уявлення), пов'язану з колективною пам'яттю групи, її цінностями та нормами.

Загалом у ході контент-аналізу виокремлено 419 показників (підкатегорій аналізу), які в результаті смислової категоризації об'єднано в 10 категорій.

Уявлення про себе як громадянина найчастіше асоціювались із:

- *державною символікою* (29,4 %). У цій категорії виокремлено такі підкатегорії, як тризуб (герб) – 33,3 %, прапор – 31,7 %, синьо-жовті кольори – 25,2 %, гімн – 8,1 %, державна символіка – 1,6 %;

- *національно-історичною символікою та архетипами* (22,2 %), зокрема найчастіше образ себе як громадянина пов'язувався з вишиванкою (16,1 %), дівчиною у віночку (16,1 %), козаком (12,9 %), підтримкою традицій і культури (10,8 %), національним одягом (2,2 %), українськими пейзажами (3,2 %), пшеничним/житнім полем (3,2 %), калиною (6,5 %), вербою (4,3 %), Карпатами (6,5 %), птахом (3,2 %), квіткою (чорнобривці, маки, соняшник) (10,8 %), Т. Шевченком (1,1 %), Лесею Українкою (1,1 %), тризвіром Д. Донцова (1,1 %), Георгієм Переможцем (Юрієм Змієборцем) (1,1 %), Сизифом (1,1 %) тощо;

- *активною громадянською позицією* (18,1 %), що виявляється в *боротьбі за державу* (вона сприймається як цінність) (6,9 %), *участі в розвитку держави* (6,4 %) та *боротьбі за громадянські цінності* (4,8 %). У першій підкатегорії виокремлено такі показники, як боротьба за державу (72,4 %) та готовність її захищати (27,6 %). У другій підкатегорії – відповідно, відданість державі, її розвиток і розбудова (63 %); відповідальність за неї (25,9 %), небайдужість до політичних подій (3,7 %), піклування про державу (3,7 %). У третю підкатегорію увійшли Майдан (Революція Гідності) (30 %), боротьба за права (15 %), справедливість та соціальна захищеність (20 %), свобода (25 %), активна громадянська позиція (10 %);

- *почуттями* (7,2 %), такими як гордість (16,7 %), безпорадність (16,7 %), патріотизм (13,3 %), незахищеність (13,3 %), віра в державу (10 %), сором (6,7 %), злість (3,3 %), провина (3,3 %), сум (3,3 %), надія (3,3 %), оптимізм (3,3 %), розчарованість (3,3 %);

- *моральними якостями* (7,16 %), а саме: *законослухняністю*, *дотриманням законів* (50,5 %), *компетентністю та свідомістю* (20 %), *високоморальністю* (13,3 %), *чесністю* (10 %), *обов'язком перед державою* (13,5 %) тощо;

- *юридичною належністю до держави* (4,3 %), а саме із паспортом (83,3 %);

- *територією України* (2,4 %), зокрема з контуром нашої держави на карті (80 %);

- *приналежністю до громадянської спільноти* (1,9 %), що включає такі асоціації, як «громадяни і Я серед них», «Я як частинка громади, що працює на благо загалу», «сукупність громадян – людей різного віку, професій, національностей», «солідарність», «єднання», «доброчливість», «жертвність», «допомога» тощо;

- *бажаннями* (1,7 %) кращого майбутнього (14,3 %), вирватися з «клітки» (28,6 %), «полону катів» (14,3 %), «кріпацтва» й «неволі» (28,5 %), «падіння в прірву» (14,3 %);

- *приналежністю до нації* (1,2 %), зокрема як знавця національної мови (40 %).

У 2,9 % досліджуваних громадян не виникало жодних асоціацій на запропоновані вище висловлювання.

Варто зазначити, що уявлення про себе як громадянина, на жаль, у більшості громадян є редукованими, часто підмінюється або державною, або національно-історичною символікою, національною чи територіальною належністю. З іншого боку, систему символів, пов'язаних із громадянськістю, державою й державністю, можна вважати одним із засобів забезпечення інтеграції та почуття приналежності. Символ є матеріалізованим носієм ідеї (словесним, подієвим або предметним), у цьому випадку – ідеї єдності, цілісності, відображає значущі для громадянської спільноти цінності й образи, забезпечує мотивацію співпраці. Символічний простір громадянської спільноти, як бачимо, складається з офіційної державної символіки, фігур історичних (національних) героїв, найбільш значущих історичних і сучасних знаменних для держави подій (наприклад Революція Гідності), а також побутових або природних символів, що відображають особливості життєдіяльності громадян.

Якісний та частотний аналіз відповідей респондентів дав підставу скласти список дескрипторів для модифікованого варіанта методики семантичного диференціалу з 30 шкал (наприклад *Я як громадянин*: «активний – пасивний», «захоплений – зневірений (розчарований)», «ціную державу – не ціную державу», «патріотичний – непатріотичний», «впливаю на події – не впливаю на події», «солідарний – не солідарний», «не прагну емігрувати – прагну емігрувати», «почуваюся значущим, важливим – почуваюся малозначущим, неважливим», «відчуваю

зв'язок зі співгромадянами – не відчуваю зв'язку зі співгромадянами», «почуваюся в безпеці – не почуваюся в безпеці», «маю чітке уявлення про себе як громадянина – маю нечітке уявлення про себе як громадянина» й т. ін.).

У результаті факторного аналізу за допомогою варімакс-обертання емпіричних даних побудовано 4-факторну модель громадянської ідентичності, яка охоплює її різні складники, що й виокремлено нами раніше. Виділені фактори пояснюють 54,8 % розсіювання даних, решта дисперсій зумовлені випадковими впливами.

Перший фактор (29,4 % дисперсії) побудованої моделі – **«громадянські цінності»** – уключає шкали *«Я як громадянин...»*: «шаную/не шаную державні символи» (0,79), «ціную/не ціную співгромадян» (0,72), «патріотичний/непатріотичний» (0,64), «ціную/не ціную державу» (0,59), «солідарний/не солідарний» (0,56), «дотримуюся/не дотримуюся законів» (0,54), «усвідомлюю/не усвідомлюю власну відповідальність за суспільство» (0,54), «не прагну/прагну емігрувати» (0,50).

Другий фактор – **«громадянські почуття»** – пояснює 10,3 % розсіювання даних і формується такими шкалами *«Я як громадянин...»*: «зневірений, розчарований/захоплений» (0,75), «відчуваю слабкість/силу» (0,71), «почуваюся в небезпеці/безпеці» (0,71), «не довіряю/довіряю державі» (0,68), «не почуваюся/почуваюся вільним» (0,61), «почуваюся малозначущим, неважливим/значущим, важливим» (0,61), «відчуваю сором/гордість» (0,59), «незахищений/захищений» (0,57).

Третій фактор (6,4 % дисперсії) – **«громадянська поведінка»** – уключає шкали *«Я як громадянин...»*: «впливаю/не впливаю на події» (0,69), «докладаю/не докладаю зусиль щодо розвитку держави» (0,69), «жертковний/корисливий» (0,68), «активний/пасивний» (0,54), «готовий/не готовий бути захисником» (0,51), «не байдужий/байдужий» (0,51).

Четвертий фактор (5%) – **«громадянські знання, уявлення»** – уключає шкали *«Я як громадянин...»*: «компетентний/некомпетентний» (0,69), «маю/не маю уявлення про себе як про подібного до громадян держави України й відмінного від представників громадян іншої держави» (0,61), «обізнаний/не обізнаний щодо своїх прав та обов'язків» (0,59), «маю чітке/нечітке уявлення про себе як громадянина» (0,50).

Із побудованої факторної моделі випливає, що ціннісний компонент є одним із найважливіших складових частин громадянської ідентичності. Загалом, психологічно зріле громадянство ґрунтується на цінностях, які підтримують і сприяють розвитку мотивації громадянської пове-

дінки, передусім мотивації зберігати громадянство певної держави. Однією з найважливіших цінностей, що входять до цього компонента, є ідея державності, яка передбачає самоцінність держави як утілення національного духу, тому є самоцінністю й самоціллю. Відповідно, спільнота громадян також виступає як цінність, що пов'язано з переживанням взаємозв'язку, солідарності, взаємопідтримки («колективізму»). Усе це сприяє позитивному «Ми»-образу, переживанню сенсу та цінності власного життя. Мотивація громадянства, завдяки переживанню цих цінностей, зростає й допомагає особистості протистояти різноманітним життєвим труднощам.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Громадянська ідентичність є динамічною структурою, що трансформується, розвивається протягом усього життя в процесі соціалізації та соціальної взаємодії; проходить через подолання криз, які зазвичай пов'язані з кризами суспільства. Становлення громадянської ідентичності особистості відбувається в процесі її взаємодії із соціальною реальністю, де важливу роль відіграють система цінностей, образно-символічний простір, інформаційно-політичне поле, способи життя громад.

Література

1. Коростеліна К. В. Структура і динаміка системи соціальної ідентичності : автореф. дис. ... д-ра психол. наук / К. В. Коростеліна ; Таврійський національний університет ім. В. Вернадського. – Сімферополь, 2003. – 30 с.
Korostelina K. V. Struktura i dynamika systemy sotsialnoi identychnosti [Structure and dynamics of social identity system] : avtoref. dys. ... d-rapsykhol. nauk / Tavriiskiy natsionalnyi universytet im. V. Vernadskoho. – Simferopol, 2003. – 30 p.
2. Ломов Б. Ф. Системний підход и система детермінізму в психології / Б. Ф. Ломов // Психологический журнал. – 1989. – 4 (10). – С. 19–33.
Lomov B. F. Sistemniy podhod i sistema determinizma v psihologii [System approach and system of determinism in psychology] / B. F. Lomov // Psihologicheskiy zhurnal. – 1989. – 4 (10). – P. 19–33.
3. Максименко С. Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии) / С. Д. Максименко. – Москва : Ваклер, 2000. – 320 с.
Maksimenko S. D. Geneticheskaya psihologiya (metodologicheskaya refleksiya problem razvitiya v psihologii): [Genetic psychology (methodological reflection of development problems in psychology)] / S. D. Maksimenko. – Moscow : Vakler, 2000. – 320 p.
4. Хазратова Н. В. До питання про психологічну природу громадянської ідентичності та її динаміку / Н. В. Хазратова // Педагогічний процес: теорія і практика. – Серія «Психологія». – 2016. – 3 (54). – С. 78–84.
Khazratova N. V. Do pytannia pro psykhologichnu pryrodu hromadianskoi identychnosti ta yii dynamiku [To the question of the psychological nature of civic

- identity and its dynamics] / N. V. Khazratova // *Pedahohichnyi protses: teoriia i praktyka. Seriia «Psykhologhiia»*. – 2016. – 3 (54). – P. 78–84.
5. Яблонська Т. Теоретико-методологічні основи дослідження розвитку ідентичності дитини в системі сімейних взаємин / Т. Яблонська // *Психологія особистості*. – 2015. – 1 (6). – С. 250–260.
Iablonska T. Teoretyko-metodolohichni osnovy doslidzhennia rozvytku identychnosti dytyny v systemi simeinykh vzaiemyn [Theoretical and methodological foundations of the child identity development study in the system of family relationships] / T. Yablonska // *Psykhologhiia osobystosti*. – 2015. – 1(6). – P. 250–260.
6. Abric, J. C. Central system, peripheral system: their functions and roles in the dynamics of social representations / J. C. Abric // *Paperson Social Representations*. – 1993. – 2 (2). – P. 75–78.
7. Bartels, J. Multiple organizational identification levels and the impact of perceived external prestige and communication climate / J. Bartels, A. Pruyn, M. De Jong, I. Joustra // *Journal of Organizational Behavior*. – 2006. – 28 (2). – P. 173–190.
8. Tajfel, H. The social identity theory of intergroup behavior / H. Tajfel, J. Turner // *Psychology of intergroup relations*. – Chicago : Nelson-Hall, 1985. – P. 7–24.
9. Van Dick, R. To Be (long) or Not to Be (long): Social identification in Organizational Contexts / R. Van Dick, U. Wagner, J. Stellmacher, O. Christ, P. Tissington // *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*. – 2005. – 131 (3). – P. 189–218.
10. Van Knippenberg, D. Organizational identification versus organizational commitment: Self-definition, social exchange, and job attitudes / D. Van Knippenberg, E. Sleebos // *Journal of Organizational Behavior*. – 2006. – 27 (5). – P. 571–584.
11. Vora, D. A model of dual organizational identification in the context of the multinational enterprise / D. Vora, T. Kostova // *Journal of Organizational Behavior*. – 2007. – 28(3). – P. 327–350.

УДК 159.923.2

О. В. Савченко

Received: September 29, 2017

Received: October 30, 2017

Accepted: November 26, 2017

РЕФЛЕКСІЯ ЯК ЧИННИК ЕФЕКТИВНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ

У статті визначено вплив окремих складників рефлексивного процесу на рівень ефективності функціонування соціального інтелекту як психічного механізму встановлення, підтримання та регулювання соціальних відносин особистості з навколишніми. Дослідник виокремив п'ять етапів рефлексії як про-

цесу пошуку засобу додання проблеми: (1) сприйняття суперечності; 2) аналіз причин виникнення проблеми; 3) пошук засобу зняття суперечності; 4) розв'язання проблеми; 5) оцінка результату, – які забезпечуються рефлексивними діями (моделювання, рефлексивний аналіз, антиципація, планування, довільне управління, емоційний контроль, моніторинг, усвідомлення та оцінка). Запропоновано критерії оцінки ефективності функціонування соціального інтелекту (адекватність, адаптивність, ефективність, усвідомленість), які операціоналізовані через показники психодіагностичних і дослідницьких методик. Результати кореляційного аналізу виявили, що частота застосування рефлексивних дій, особливо планування, моделювання та оцінювання, суттєво впливає на ефективність функціонування соціального інтелекту. Установлено, що звичка до активізації дій моделювання проблеми й моніторингу власної активності сприяє формуванню більш складного образу себе та більш критичному ставленню до власних можливостей. Надмірна активізація дій довільного контролю й здійснення моніторингу власної активності негативно позначається на рівні зрілості особистісного досвіду, знижує узгодженість подій особистісної історії, відкритість і діалогічність досвіду як системи. Рефлексивні дії (планування, моделювання, рефлексивний аналіз) дають змогу особистості ефективно долати когнітивну невизначеність ситуацій, здійснювати швидку орієнтацію в нових та складних обставинах. Рефлексивні акти оцінювання сприяють активізації метакогнітивної активності особистості, яка забезпечує регулювання й контроль пізнавальних та емоційних процесів, стимулює застосування минулого досвіду.

Ключові слова: соціальний інтелект, рефлексія, рефлексивна дія, метакогнітивна активність, соціальне ставлення, особистісний досвід.

Savchenko O. V. Reflection as a Factor of the Effective functioning of the Social Intelligence. The author of this article analyzes the influence of the reflective process' components on the level of the effective functioning of the social intelligence as a mental mechanism of establishing, maintaining and regulating the personal social relations with other persons. The researcher identifies five stages of reflection as a process of finding a method of problem overcoming: 1) perception of contradiction; 2) an analysis of the problem's causes; 3) the search a method of the contradiction removing; 4) the problemsolving; 5) evaluation of the result, – which are provided by reflective actions (modeling, reflective analysis, anticipation, planning, voluntary control, emotional control, monitoring, awareness and evaluation). The criteria of the effective functioning of the social intelligence (adequacy, adaptability, efficiency, awareness) are proposed and operationalized by the indicators of psychodiagnostic and research methods. The results of the correlation analysis revealed that the frequency of the reflective actions' using, especially planning, modeling and evaluation, significantly affects the level and nature of the effective functioning of the social intelligence. It is established that an activating the actions of problem modeling and own activity monitoring contributes to the formation of a more complex representation of oneself and a more critical attitude to one's own abilities. Excessively frequent using the actions of voluntary control and one's own activity monitoring affects the maturity

level of personality's experience in a negative direction, reduces the coherence of personal history events, decreases the openness and dialogicality of experience as a system. The reflective actions (planning, modeling and reflective analysis) determine the effective overcoming of situations' cognitive uncertainty and the rapid orienting in new and complex circumstances. The evaluation as a reflective act contributes to the activation of the personality's metacognitive activity, which ensures the regulation and control of cognitive and emotional processes, stimulates the reproduction of past experience.

Key words: social intelligence, reflection, reflective action, metacognitive activity, social attitude, personal experience.

Савченко Е. В. Рефлексия как фактор эффективности функционирования социального интеллекта. В статье анализируется влияние отдельных составляющих рефлексивного процесса на уровень эффективности функционирования социального интеллекта как психического механизма установления, поддержания и регулирования социальных отношений личности с окружающими. Исследователь выделил пять этапов рефлексии как процесса поиска средства преодоления проблемы: 1) восприятие противоречия; 2) анализ причин возникновения проблемы; 3) поиск средства снятия противоречия; 4) решение проблемы; 5) оценка результата, – которые обеспечиваются рефлексивными действиями (моделирование, рефлексивный анализ, антиципация, планирование, произвольное управление, эмоциональный контроль, мониторинг, осознание и оценка). Предложены критерии оценки эффективности функционирования социального интеллекта (адекватность, адаптивность, эффективность, осознанность), которые операционализованы через показатели психодиагностических и исследовательских методик. Результаты корреляционного анализа подтвердили, что частота применения рефлексивных действий, особенно планирования, моделирования и оценки, существенно влияет на эффективность функционирования социального интеллекта. Установлено, что привычка к активизации действий моделирования проблемы и мониторинга собственной активности способствует формированию более сложного образа себя и более критическому отношению к собственным возможностям. Чрезмерно частая активизация действий произвольного контроля и мониторинга собственной активности негативно сказывается на уровне зрелости личностного опыта, снижает согласованность событий личной истории, открытость и диалогичность опыта как системы. Рефлексивные действия (планирование, моделирование, рефлексивный анализ) позволяют личности эффективно преодолевать когнитивную неопределенность ситуаций, осуществлять быструю ориентацию в новых и сложных обстоятельствах. Рефлексивные акты оценки способствуют активизации метакогнитивных форм активности личности, которые обеспечивают регулирование и контроль познавательных и эмоциональных процессов, стимулируют воспроизведение прошлого опыта.

Ключевые слова: социальный интеллект, рефлексия, рефлексивное действие, метакогнитивная активность, социальное отношение, личностный опыт.

Постановка наукової проблеми та її значення. Традиції розглядати соціальний інтелект у структурному аспекті через аналіз його складових частин були визначені ще в працях Дж. Гілфорда, Н. Кантора, Р. Стернберга, Е. Торндайка. У сучасних дослідженнях найбільш популярним є вивчення когнітивних, емоційних і поведінкових компонентів інтелекту, кожен із яких представлено набором знань, умінь, які забезпечують здатність особистості встановлювати, підтримувати та регулювати соціальні відносини з іншими особами (О. Савенков, А. Мельник, Е. Ізашкевич, Г. Філоненко, Л. Яворовська та ін.). Розгляд соціального інтелекту як когнітивної основи комунікативної та соціально-психологічної компетентності (Н. Альохіна, Ю. Ємельянов, Н. Кудрявцева й ін.), як факторів успішності навчальної та професійної діяльності (С. Руденко, Н. Каменська, М. Кременчуцька й ін.) дає змогу поширити погляди на природу соціального інтелекту, на ті функції, які він виконує в системі психічного відображення соціальних об'єктів, регулювання міжособистісних відносин особистості. «Соціальний інтелект як одна з провідних складових соціально-психологічної компетентності сприяє розумінню психології оточуючих, перебігу їхніх думок, намірів, інтересів і на цьому підґрунті – прогнозуванню конструктивних технік взаємодії» [4, 93].

Отже, функціональний підхід до соціального інтелекту як до механізму відображення соціальних об'єктів, регулювання соціальних відносин та моделювання соціальних форм поведінки дає змогу виокремлювати ті функції, виконання яких підвищує адекватність (М. Бобнєва, Ю. Ємельянов, Л. Лепіхова), адаптивність (В. Куницина), усвідомленість (Ю. Ємельянов), раціональність (Н. Кудрявцева) й ефективність (Л. Лепіхова, Д. Ушаков та ін.) взаємодії особистості з іншими особами. Серед найбільш значущих функцій соціального інтелекту дослідники виокремлюють активізацію внутрішнього досвіду (Д. Ушаков), прогнозування майбутніх подій (Ю. Ємельянов, Н. Каменська, М. Кременчуцька), мобілізацію внутрішніх ресурсів (В. Куницина), оцінювання власних можливостей (Н. Альохіна) й ін.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Основні функції соціального інтелекту, на думку В. Кунициної, полягають у такому: 1) забезпечення адекватності, адаптивності в мінливих умовах; 2) формування програми та планів успішної взаємодії в тактичному й стратегічному напрямках; 3) планування міжособистісних подій і прогнозування їхнього розвитку; 4) самостимулювання; 5) розширення соціальної компетентності; 6) саморозвиток, самопізнання, самонавчання; 7) мобілізація ресурсів,

що забезпечують психологічну витривалість та ін. [3]. Використання внутрішнього досвіду Д. Ушаков розглядає як відмінну функцію соціального інтелекту, яка «кардинально відрізняє його від всіх інших видів інтелекту» [8, с. 17]. Н. Альохіна виокремила три основні функції соціального інтелекту: пізнавально-оцінну, комунікативно-ціннісну та рефлексивно-корекційну. Пізнавально-оцінна функція забезпечує переробку інформації, необхідну для успішного прогнозування майбутніх подій. Комунікативно-ціннісна функція забезпечує формування адекватного ставлення до навколишньої дійсності. Рефлексивно-корекційна функція інтелекту виявляється в усвідомленні людиною свого впливу на інших, того враження, яке вона справляє на оточення, та в корегуванні форм взаємодії [1]. У дослідженнях Н. Каменської й М. Кременчуцької визначено прогностичну та конструюючу функції соціального інтелекту. Так, виявлено, що студенти з високим соціальним інтелектом уміють краще передбачати наслідки своєї та чужої поведінки, а також мають навички швидкого орієнтування в нових ситуаціях, маніпулювання стосунками з навколишніми [2].

Серед чинників, що визначають рівень сформованості й характер функціонування соціального інтелекту, виокремлено такі, як стать і психофізіологічні властивості (С. Харченко), вік (Л. Анциферова, О. Беляєва, А. Мельник), стаж роботи (О. Беляєва), емоційні властивості й особливості життєвого шляху (Д. Ушаков), цінності, мотиви та установки особистості (О. Лунєва) й ін. У межах функціонального підходу ми можемо розглядати рефлексію як важливий чинник ефективного функціонування соціального інтелекту, який формує підстави для активізації внутрішньої активності особистості в процесі соціальної взаємодії з іншими. Рефлексія як процес, спрямований на відображення суб'єктом власних форм психічної активності, здійснює критичне переосмислення й оцінювання форм та змісту соціальної активності, співвідносить дії суб'єкта з вимогами й умовами ситуації, визначає підстави обирання тієї чи іншої форми соціальної взаємодії.

Мета статті – визначити вплив окремих складників рефлексивного процесу на рівень ефективності функціонування соціального інтелекту як психічного механізму.

Завдання дослідження: 1) визначити складники рефлексії як процесу пошуку особистістю засобу долання проблеми; 2) операціоналізувати критерії функціонування соціального інтелекту; 3) установити взаємозв'язки між рівнем сформованості рефлексивних дій та критеріями функціонування соціального інтелекту.

Методи та методики. У дослідженні застосовано такі емпіричні методи: метод змістово-сислового аналізу функцій мовленнєвих висловлювань у процесі дискурсивного розв'язання завдань (С. Ю. Степанов, І. М. Семенов, В. К. Зарецький, у модифікації М. І. Найдьонова) [5, 7], метод аналізу автонаративів (Н. В. Чепелева, у модифікації О. В. Савченко) [7], методика «Хто Я?» М. Куна й Т. Мак-Партланда, «Шкала толерантності до невизначеності» Мак Лейна, опитувальник «Метакогнітивна включеність у діяльність» (МАІ) Г. Шроу та Р. Деннісона. Установлення значущих взаємозв'язків здійснювалося через процедуру кореляційного аналізу первинних результатів психологічного обстеження.

Учасники дослідження – 91 студент Херсонського державного університету, котрі навчалися на першому (33 особи), другому (33 особи) та четвертому (25 осіб) курсах. Середній вік учасників – 21,5 років. Дослідження проводили у 2015–2016 рр.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Розглядаючи рефлексивний процес як процес розв'язання проблеми, яка виникає внаслідок появи об'єктивних суперечностей (відсутності відповідності між вимогами й умовами проблемної ситуації та можливостями суб'єкта), ми виокремили п'ять етапів, на яких актуалізуються різні рефлексивні дії, складники рефлексивного процесу. На першому етапі («сприйняття суперечності») рефлексивні дії суб'єкта спрямовані на побудову моделі проблеми, що виникає внаслідок неефективних спроб розв'язання завдання. Модель забезпечує репрезентування вихідних умов і вимог завдання, на підставі чого суб'єкт активізує свої заходи щодо пошуку засобу його розв'язання, мобілізації необхідних когнітивних та метакогнітивних ресурсів.

На другому етапі («аналіз причин виникнення проблеми») актуалізуються дії щодо рефлексивного аналізу сформованої моделі, що дає змогу визначити найсуттєвіші компоненти проблемної ситуації, зміна яких може призвести до формування нового погляду на проблему. Рефлексивний аналіз уможлиблює сформулювати низку припущень стосовно причин низької ефективності власних дій, визначити найбільш суперечливі аспекти проблеми, які не узгоджуються з наявними уявленнями суб'єкта й із об'єктивними даними. На цьому етапі суб'єкт формує уявлення про кінцевий результат своєї внутрішньої активності за рахунок актуалізації антиципуючих рефлексивних дій.

Саме результат співвідношення очікуваного та отриманого дасть змогу суб'єкту прийняти рішення про продовження рефлексування або про його припинення.

На третьому етапі («пошук засобу зняття суперечності») суб'єкт перебирає наявні засоби розв'язання проблеми, які відповідають моделі, співвідносячи їх між собою за критеріями відповідності цілі, ситуації, образу очікуваного результату. Функцію регулювання активності суб'єкта виконують рефлексивні дії з планування власної активності, за допомогою яких і встановлюється послідовність перегляду альтернатив, визначаються пріоритетні засоби. Окрім засобу, суб'єкт визначається зі стратегією реалізації цього засобу, яка дає йому змогу організувати процес мисленнєвого експериментування, мета якого – зробити «прикидку» обраного засобу на модель проблеми перед його застосуванням на практиці.

На четвертому етапі («розв'язання проблеми») суб'єкт здійснює заходи з організації мисленнєвого експерименту: програвання подумки процесу застосування обраного засобу. Рефлексивні дії з довільного управління та контролю сприяють доведенню експерименту до кінця, отриманню певного результату. До їхніх функцій входить не лише відстеження рівня активності та емоційного включення суб'єкта в проблему, але й регулювання сили основної цільової інтенції, захист суб'єкта від появи нових сильних інтенцій, які можуть заблокувати активність у напрямі реалізації дій від зовнішніх об'єктів із високим рівнем валентності, що можуть мимовільно заволодіти увагою суб'єкта, та ін. У ході мисленнєвого експериментування активізуються й рефлексивні дії, пов'язані з моніторингом власної поточної активності. Постійне відстеження своїх розумових дій надає суб'єкту можливість утримувати себе в метаплані рефлексії, здійснювати поточне оцінювання характеру перебігу рефлексивної активності, вносити корективи в хід виконання інших рефлексивних дій.

Отриманий у ході рефлексування результат співвідноситься за допомогою оцінювання з очікуваннями суб'єкта на останньому етапі («оцінка результату»). Позитивний результат порівняння відображається в переживаннях успішності, що є сигналом для припинення рефлексивної активності та переходу в план «Я-діяча». Вихід із рефлексивного метаплану дає змогу перевірити обраний засіб на практиці. Отримання негативного результату стимулює суб'єкта до перевірки моделі проблемної ситуації, яку він створив, та до повторного проходження основних етапів рефлексивної активності. Суб'єкт активізує

рефлексивні дії з реконструювання моделі проблеми, які спрямовані на зміну певного елементу моделі, на перегляд відносин між складниками внаслідок унесених змін, на усвідомлення характеру внутрішніх зв'язків між елементами.

Отже, нами виокремлено такі рефлексивні дії, як моделювання, рефлексивний аналіз, антиципація, планування, довільне управління, емоційний контроль, моніторинг, усвідомлення й оцінка. Кожна рефлексивна дія була співвіднесена з категоріями змістово-сислового аналізу функцій мовленнєвих висловлювань у процесі дискурсивного розв'язання завдань, виокремлених М. І. Найд'юновим [5], а саме: моделювання, представлене категоріями «текст», «модель», «проблематизація», рефлексивний аналіз – «уявлення», «феноменологізація», антиципація – «інтенція», планування – «схема», довільне управління – «засіб», емоційний контроль – «мотивування», моніторинг – «операція», «самооцінка», усвідомлення – «рішення», «самовизначення», оцінка – «кваліфікація» [7].

Наступне завдання роботи – операціоналізувати критерії функціонування соціального інтелекту як психічного механізму. У табл. 1 ми представили основні критерії успішного функціонування соціального інтелекту, які співвіднесені з показниками психодіагностичних та дослідницьких методик.

Ми вважаємо, що адекватність функціонування соціального інтелекту виявляється в показниках самоопису особистістю своїх властивостей. Складність психічного образу особистості може бути досліджена через кількісні показники представленості позитивних, негативних, суперечливих і невизначених рис у власному «психологічному портреті». Адаптивність інтелекту як механізму можна досліджувати через показники активізації внутрішнього досвіду. У працях Н. В. Чепелевої виокремлено основні характеристики особистісного досвіду, а саме: діалогічність, відкритість, контекстуальність, гнучкість, динамічність, унікальність, самототожність та несуперечливість [6]. Певні з указаних властивостей досвіду, а саме: відкритість, діалогічність, самоцінність, самототожність, несуперечливість й інтегрованість, – були операціоналізовані в наших попередніх працях [7], що дало змогу визначити кількісну вираженість цих якостей і загального рівня зрілості всього особистісного досвіду за показниками аналізу автонаративів, що відтворювали досліджувані. Критеріями ефективності функціонування соціального інтелекту ми обрали показники, що відображають готовність особистості долати невизначеність ситуації. Здатність особистості орієнтуватися та знаходити

Таблиця 1

Операціоналізація критеріїв успішності функціонування соціального інтелекту

№ з/п	Критерій функціонування	Методика дослідження	Показник
1	Адекватність	Методика «Хто Я?» (М. Кун та Т. Мак-Партланд)	– Міра представленості позитивних рис характеру; – міра представленості негативних рис характеру; – міра представленості неоднозначних рис характеру; – міра представленості невизначених рис характеру;
2	Адаптивність	Метод аналізу автонаративів	– рівень відкритості, діалогічності, самоцінності, самототожності, несуперечливості, інтегрованості досвіду; – рівень зрілості особистісного досвіду;
3	Ефективність	«Шкала толерантності до невизначеності» Мак Лейна	– ставлення до нових ситуацій; – ставлення до складних ситуацій; – ставлення до невизначених ситуацій; – загальний рівень толерантності до невизначеності;
4	Усвідомленість	Опитувальник «Метакогнітивна включеність у діяльність» (МАІ) (Г. Шроу, Р. Деннісон)	– ступінь сформованості декларативних знань; – ступінь сформованості процедурних знань; – ступінь сформованості умовних знань; – рівень представленості операцій планування активності, стратегії інформаційного керування, – рівень операцій здійснення моніторингу, стратегій виправлення помилок, операцій оцінювання.

конструктивні засоби долання в складних і нових обставинах, а також у ситуаціях із високою когнітивною невизначеністю є важливим маркером особистісної зрілості, відкритості до набуття нового досвіду через пошук тих життєвих обставин, які дають змогу повною мірою виявляти свій особистісний потенціал. Рівень усвідомленості особистістю своїх властивостей, здібностей формувати й підтримувати соціальні відносини може бути представлений у показниках сформованості її метакогнітивної поінформованості, яка забезпечує саморегуляцію активності через актуалізацію уявлень людини про власні можливості

та здібності, організацію цілеспрямованого пошуку необхідної для розв'язання проблеми інформації. «Важливою підставою ефективного функціонування метакогнітивної поінформованості є сформована система здібностей до оцінювання власних властивостей, формування готовності до пошукової активності, самокорекції та саморозвитку власних якостей» [7, с. 180–181].

Проведення кореляційного аналізу за результатами психологічного обстеження виокремлених психічних властивостей дало змогу встановити значущі кореляційні зв'язки між показниками частоти застосування певних рефлексивних дій у процесі розв'язування складного завдання та маркерами успішності функціонування соціального інтелекту як психічного механізму встановлення, підтримання й регулювання соціальних відносин особистості з навколишніми. Ми з'ясували, що чим частіше людина застосовує рефлексивні дії, спрямовані на організацію моніторингу своєї активності, тим більше суперечливих рис вона визнає в собі ($r=0,21$; $\alpha \geq 0,95$). Наявність суперечливих ознак характеру свідчить про відсутність в особистості схильності до поляризації об'єктів, про її готовність шукати способи вирішення конфліктних ситуацій, підтримання конструктивних стосунків, про сумніви щодо прийнятих рішень, які активізують акти перевірки, більш ретельного обмірковування варіантів розв'язання проблем. Також встановлено, що чим частіше особистість застосовує дії з моделювання проблеми, визначення основної суперечності між об'єктивними характеристиками завдання й суб'єктивними умовами (наявними та потенційними ресурсами суб'єкта), тим більш критично вона ставиться до себе, більше негативних рис характеру визначає у своєму описі ($r=0,22$; $\alpha \geq 0,95$). Критичність самооцінки – важлива умова формування критичного мислення, яке, за даними Д. Халберн, підвищує інтелектуальний потенціал студентів, дає їм змогу більш ефективно справлятися з розв'язанням широкого кола проблем, формувати стосунки з оточенням, адекватні особистісним потребам та вимогам ситуації [7].

Ми отримали значущі взаємозв'язки між показником частоти застосування дій планування власної активності й несуперечливістю особистісного досвіду ($r=0,32$; $\alpha \geq 0,99$). Студенти, які звикли впорядковувати свої інтелектуальні дії, чітко визначати критерії для обрання засобів реалізації цілей та здійснювати контроль за дотриманням визначених вимог під час перегляду можливих варіантів, більше зусиль витрачають на узгодження різних подій свого життя з уявленнями

про себе, формуючи суперечливу картину світу, трансформуючи власні історії в напрямі зниження рівня внутрішнього напруження. Однак надмірна активізація дій щодо довільного управління й моніторингу власної активності здійснює негативний вплив на інтегрованість ($r=-0,24$; $\alpha \geq 0,95$ із категорією «схема»), відкритість ($r=-0,23$; $\alpha \geq 0,95$ із категорією «самооцінка»), діалогічність ($r=-0,21$) та несуперечливість ($r=-0,22$) свого досвіду, оскільки змушує особистість більше уваги приділяти зовнішнім аспектам своєї активності, які відволікають її від рефлексивного аналізу. Особистість вимушена докладати багато зусиль на зосередження фокусу уваги на внутрішніх об'єктах, на утримання себе в метаплані рефлексії, протидіючи бажанню швидко перейти в план виконання дій. Така активність відволікає людину від аналізу свого досвіду, від узгодження його фрагментів, що виявляється в низькому рівні його зрілості ($r=-0,22$).

Висока толерантність особистості до нових ситуацій залежить від її готовності застосовувати рефлексивний аналіз, який дає змогу сформулювати припущення щодо причин низької ефективності власних дій, визначити зони найбільш вірогідних помилок ($r=0,24$). Здатність особистості знаходити ефективні рішення в нових ситуаціях пов'язана з частотою застосування рефлексивних дій планування власної активності ($r=0,24$). Найбільше рефлексивна активність зумовлює готовність і здатність особистості долати ситуації з високою когнітивною невизначеністю, які потребують застосування стратегій її зменшення, визначення власних орієнтирів, що спрямовуватимуть пошукову активність. Так, толерантність до невизначених ситуацій залежить від частоти активізації актів моделювання проблеми й уточнення її репрезентації під час отримання додаткової інформації ($r=0,22$), планування внутрішньої активності ($r=0,25$), контролю емоцій, що заважають зосереджуватися на аналізі проблеми та пошуку засобів її долання ($r=0,25$). Рефлексивні дії забезпечують високу стійкість особистості щодо умов, які постійно змінюються, упорядкованість дій у складних обставинах, коли тривожність заважає аналізувати інформацію в повному обсязі.

Рефлексивні дії, спрямовані на оцінювання власних дій, припущень й отриманих проміжних результатів, пов'язані позитивними зв'язками з декларативними ($r=0,21$) та умовними ($r=0,22$) знаннями про себе, із рівнем сформованості здібності застосовувати стратегії інформаційного керування ($r=0,2$), із загальним рівнем метакогнітивної

включеності в діяльність ($r=0,2$). Отже, звичка оцінювати інформацію в процесі рефлексування сприяє підвищенню рівня метакогнітивної активності особистості, яка спрямовує зусилля на регулювання й контроль пізнавальних та емоційних процесів, відтворення досвіду, моніторинг середовища під час глибокого занурення особистості в обмірковування.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, звичка до активізації рефлексивних дій, спрямованих на моделювання проблеми та моніторинг власної активності, сприяє формуванню більш складного образу себе й більш критичному ставленню до власних можливостей. Надмірне зосередження уваги на утриманні довільного контролю та здійсненні моніторингу за власною активністю негативно позначається на рівні зрілості особистісного досвіду, оскільки знижується узгодженість подій особистісної історії, відкритість і діалогічність системи досвіду. Несуперечливість досвіду збільшується, якщо студенти виявляють звичку застосовувати планування не лише зовнішніх, а й внутрішніх форм активності. Рефлексивні дії (планування, моделювання, рефлексивний аналіз) дають змогу особистості ефективно долати когнітивну невизначеність у ситуаціях, здійснювати швидку орієнтацію в нових і складних обставинах. Контроль над емоціями в процесі рефлексування знижує рівень тривожності, посилює стійкість концентрації уваги. Рефлексивні акти оцінювання сприяють активізації метакогнітивної активності особистості, яка забезпечує регулювання та контроль пізнавальних й емоційних процесів, стимулює застосування минулого досвіду, його систематизацію. У подальшому планується проведення дисперсійного аналізу для встановлення більш чітких причинно-наслідкових зв'язків між змінними.

Література

1. Альохіна Н. В. Соціальний інтелект в структурі соціальної компетентності фахівців фармації / Н. В. Альохіна // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Серія «Психологія». – 2013. – Вип. 51, № 1046. – С. 60–63.
Alohina N. V. Sotsialnyi intelekt v strukturі sotsialnoyi kompetentnosti fakhivtsiv farmatsiyi [Social intelligence in the structure of social competence of specialists in pharmacy] / N. V. Alohina // Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya «Psikholohiya». – 2013. – Vyp. 51, № 1046. – P. 60–63.
2. Каменська Н. Л. Рівень соціального інтелекту як прогностична компонента професійної успішності студентів – майбутніх психологів / Н. Л. Каменська, М. К. Кременчуцька // Актуальні проблеми психології. – 2015. – Вип. 27. – Т. 10. – С. 163–171.

- Kamenska N. L. Riven sotsialnoho intelektu yak prohnostychna komponenta profesiyanoi uspishnosti studentiv – maybutnikh psykholohiv [The level of social intelligence as a predictive component of professional success of students – the future psychologists.] / N. L. Kamenska, M. K. Kremenchutska // Aktualni problemy psykholohiyi. – 2015. – Т. 10, вур. 27. – Р. 163–171.
3. Куницына В. Н. Межличностное общение : учеб. пособие / В. Н. Куницына, Н. В. Казаринова, В. М. Погольша. – Санкт-Петербург : Питер, 2001. – 544 с.
Kunitsyina V. N. Mezhlchnostnoe obschenie : ucheb. posobie / V. N. Kunitsyina, N. V. Kazarinova, V. M. Pogolsha. – SPb. : Piter, 2001. – 544 p.
4. Лепіхова Л. А. Вибір і соціально-психологічна компетентність / Л. А. Лепіхова // Особистісний вибір: психологія відчаю та надії / за ред. Т. М. Титаренко. – Київ : Міленіум, 2005. – С. 80–119.
Lepikhova L. A. Vybir i sotsialno-psikholohichna kompetentnist [Choice and socio-psychological competence] / L. A. Lepikhova // Osobystisnyi vybir: psykholohiya vidchayu tanadiyi / T. M. Titarenko (eds). – Kiev : Milenium, 2005. – P. 80–119.
5. Найдьонов М. І. Формування системи рефлексивного управління в організаціях / М. І. Найдьонов. – Київ : Міленіум, 2008. – 484 с.
Naydonov M. I. Formuvannia systemy refleksyvnoho upravlinnia v orhanizatsiyakh [Formation of system of reflective management in organizations] / M. I. Naydonov. – Kiev : Milenium, 2008. – 484 p.
6. Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості : монографія / за ред. Н. В. Чепелевої. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 276 с.
Rozuminnia ta interpretatsiya zhyttievogo dosvidu yak chynnyk rozvytku osobystosti : Monografiya [Understanding and interpreting life experience as a factor of personality's development : Monograph] / N. V. Chepelieva [eds.]. – Kirovograd : Imeks-LTD, 2013. – 276 p.
7. Савченко О. В. Рефлексивна компетентність особистості : монографія / О. В. Савченко. – Херсон : ПП Вишемирський В. С., 2016. – 593 с.
Savchenko O. V. Refleksyvna kompetentnist osobystosti : Monografiya [Reflective competence of personality : Monograph] / O. V. Savchenko. – Kherson : PP Vyshemyrskiy V. S., 2016. – 593 p.
8. Ушаков Д. В. Социальный интеллект как вид интеллекта / Д. В. Ушаков // Социальный интеллект: теория, измерение, исследования / под ред. Д. В. Люсина, Д. В. Ушакова. – Москва : Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. – С. 11–28.
Ushakov D. V. Sotsialnyiy intellekt kak vid intellekta [Social intelligence as a kind of intelligence] / D. V. Ushakov // Sotsialnyiy intellekt: Teoriya, izmerenie, issledovaniya / D. V. Lyusin, D. V. Ushakov (eds.). – Moskwa : Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2004. – P. 11–28.

УДК 159.923

Н. М. Савелюк

Received: June 2, 2017

Received: September 20, 2017

Accepted: October 24, 2017

РЕЛІГІЙНА АКТИВНІСТЬ І МЕХАНІЗМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ОСОБИСТОСТІ

У статті здійснено теоретичний аналіз проблеми механізмів психологічного захисту особистості в контексті їх співвідношення з рівнями релігійної активності. Розглянуто суперечливі емпіричні дані дослідників із кількох різних країн щодо обґрунтування зазначеної проблеми. Описано та проаналізовано результати авторського емпіричного дослідження, проведеного на репрезентативній вибірці українців. Як основний метод цього дослідження використано тестування із залученням двох відомих методик: «Методики виміру релігійної активності» Д. О. Смирнова та «Індексу життєвого стилю» Р. Плутчика, Г. Келлермана, Х. Конте. На першому етапі виокремлено чотири підгрупи піддослідних: із найнижчим рівнем релігійної активності (138 осіб), із нижчим за середній рівнем (141 особа), із вищим за середній рівнем (139 осіб) та з найвищим рівнем релігійної активності (125 осіб). На другому етапі визначено показники напруженості кожного механізму психологічного захисту зокрема та такої напруженості для представників усіх чотирьох підгруп у цілому. Установлено, насамперед, що досліджені українці характеризуються досить високим сумарним показником напруженості захисних психологічних механізмів – у середньому близько 60 %. При цьому, незалежно від рівня РА, найбільш впливовою виступає проекція, найменш впливовими – регресія та заміщення. За результатами застосування методів математико-статистичної обробки даних, у тому числі критерію Краскела-Уоллеса, визначено таке: паралельно зі зростанням рівня релігійної активності особистості найбільш істотно посилюється психологічний механізм гіперкомпенсації, дещо меншою мірою – механізми заперечення й раціоналізації. Водночас дещо послаблюється дія механізму компенсації. Загалом констатовано, що на вищих рівнях релігійної активності досліджених українців впливовішими стають переважно конструктивні психологічні механізми. І це цілком резонує з гуманістичним аксіологічним потенціалом християнської релігії.

Ключові слова: релігійна активність, механізми психологічного захисту, проекція, регресія, заміщення, заперечення, компенсація, гіперкомпенсація та раціоналізація.

Savelyuk N. M. Religious Activity and Mechanisms of Personality's Psychological Defense. The article reveals theoretic analysis of the mechanisms of personality's psychological defense in the context of their connection with the levels of religious

activity. Contradictory empirical data of the researchers from several different countries have been taken into consideration. Results of author's empirical research conducted on a representative sample of Ukrainians have been described and analyzed. The fundamental methods and techniques are «The measuring technique of religious activity» by D. O. Smirnov and the «Life Style Index» (R. Plutchik, H. Kellerman, J. Conte). Four subgroups of examinees have been singled out on the first stage: with the lowest level of religious activity (138), with a lower than average (141), with a higher than average level (139) and with the highest level of religious activity (125). Tension indicators of each mechanism of psychological defense in particular and the very tension of representatives of all four subgroups in general have been stated on the second stage. First of all, it has been established that Ukrainians are characterized by a rather high total indicator of the intensity of defense psychological mechanisms – an average of about 60 %. At the same time, regardless of the level of RA, the most influential are projection, the least influential are regression and substitution. Due to the results of the application of methods of mathematical and statistical processing of data (Kruskal–Wallis one-way analysis of variance) the following conclusions have been made: along with the growth of religious activity, the psychological mechanism of hypercompensation increases most substantially, then – the mechanisms of denial and rationalization. However, weakening of the action of compensation have also been observed. It is generally stated that at the higher levels of religious activity of the investigated Ukrainians the most influential are mainly constructive psychological mechanisms, and this completely resonates with the humanistic axiological potential of the Christian religion.

Key words: religious activity, mechanisms of psychological defense, projection, regression, substitution, denial, compensation, hypercompensation, rationalization.

Савелюк Н. М. Религиозная активность и механизмы психологической защиты личности. В статье осуществляется теоретический анализ проблемы механизмов психологической защиты личности в контексте их соотношения с уровнями религиозной активности. Рассматриваются противоречивые эмпирические данные исследователей с нескольких разных стран касательно обоснования данной проблемы. Описываются и анализируются результаты авторского эмпирического исследования, проведенного на репрезентативной выборке украинцев. В качестве основного метода данного исследования использовано тестирование с привлечением двух известных методик: «Методики измерения религиозной активности» Д. О. Смирнова и «Индекса жизненного стиля» Р. Плутчика, Г. Келлермана, Х. Конте. На первом этапе выделяется четыре подгруппы исследуемых: с самым низким уровнем религиозной активности (138), с ниже чем средний уровнем (141), с выше среднего (139) и с самым высоким уровнями религиозной активности (125). На втором этапе определяются показатели напряженности каждого механизма психологической защиты в частности и такой напряженности для представителей всех четырех подгрупп в целом. Установлено, в первую очередь, что исследованные украинцы характеризуются достаточно высоким суммарным показателем

напряженности защитных психологических механизмов – в среднем около 60 %. При этом, независимо от уровня РА, наиболее влиятельной выступает проекция, наименее влиятельными – регрессия и замещение. По результатам использования методов математико-статистической обработки данных, в том числе критерия Краскела-Уоллеса, определяется следующее: параллельно с возрастанием уровня религиозной активности личности наиболее существенно усиливается психологический механизм гиперкомпенсации, в несколько меньшей мере – механизмы отрицания и рационализации. В то же самое время, несколько ослабляется действие компенсации. В общем констатируется, что на высших уровнях религиозной активности исследованных украинцев более влиятельными становятся в основном конструктивные психологические механизмы. И это полностью резонирует с гуманистическим аксиологическим потенциалом христианской религии.

Ключевые слова: религиозная активность, механизмы психологической защиты, проекция, регрессия, замещение, отрицание, компенсация, гиперкомпенсация и рационализация.

Постановка наукової проблеми та її значення. У науковій психології вже понад століття тривають дискусії про справжню природу й функціональні взаємозв'язки різних складників релігійності особистості. По-перше, відповідна проблема стосується домінування позитивного або негативного впливу релігійної активності на інші сфери життєдіяльності людини, а також чинників такого домінування; по-друге, розглянуто різні виміри й психологічні механізми релігійності – свідомі, підсвідомі, несвідомі, – кожен із яких має власні специфічні рівні та прояви. При цьому несвідомі й підсвідомі психологічні механізми релігійної активності, як і інших форм та видів активності людини, – класичний предмет зацікавлень психодинамічного (психоаналітичного) напрямку психології.

А проте, незважаючи на понад столітню історію розвитку відповідних ідей, остаточних висновків у наукових дискусіях не зроблено й загально визнаної концепції досі не сформульовано. Крім того, психологія релігійної активності власне українців, котрі історично формувались і продовжують своє національне становлення на перетині західної та східної цивілізацій, усе ще малодосліджена. Отже, проаналізуємо основні теоретичні погляди на проблему співвідношення релігійної активності й основних психологічних механізмів захисту, а також дані окремих емпіричних розвідок у зазначеному напрямі.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Як відомо, «захисні психологічні механізми» – поняття глибинної психології, що визначає несвідомі

стратегії, завдяки яким особистість знижує тривогу або уникає конфлікту ціною викривлення реальності: неадекватного сприйняття яких-небудь аспектів зовнішнього світу або власних почуттів. У наш час у науковій літературі розглядають низку механізмів психологічного захисту (витіснення, проєкція, інтроекція, ідентифікація, формування реакції, регресія, ізоляція, заперечення, ідентифікація з агресором, раціоналізація, конверсія). З одного боку, кожен із них за різних обставин сприяє тимчасовому видаленню зі сфери свідомості певного травмувального фактора, з іншого ж – якщо такі механізми стають ригідними, то починають перешкоджати нормальній особистісній адаптації й розвитку [3, с. 38].

Перед дефініцією власне релігійної активності потрібно звернутися до базового в цьому випадку поняття релігійності. У найширшому розумінні, «*релігійність*» – поняття, що характеризує якісну та кількісну визначеність (ступінь, рівень, характер) суб'єктивного засвоєння релігійних ідей, цінностей, норм і їх вплив на поведінку й життєдіяльність віруючих, тієї чи іншої релігійної спільноти. Міра релігійності виявляється в різних рівнях і різному характері *релігійної активності* особистості. Її ми розглядаємо як інтегративну та різноаспектну форму активності людини, котра періодично переживає певні сакральні, не завжди раціонально пояснювані почуття й стани (афективний аспект), визнає за істинні типові релігійні уявлення та поняття (когнітивний аспект), усвідомлює й приймає релігійно релевантні потреби, мотиви, інтенції (мотиваційний аспект), а також виконує відповідні всім цим почуттям, уявленням, інтенціям дії (конативний аспект).

Водночас, на чому важливо наголосити окремо, переважна частина методик, спрямованих на емпіричне вивчення тих або інших складників релігійної активності, у тому числі й чи не найбільш відома в галузі релігійної персонології методика на визначення домінування зовнішньої або внутрішньої релігійності за Г. Олпорт, побудовані саме на свідомому самооцінюванні індивіда. Отже, отримані за їх посередництвом результати потрібно доповнювати вивченням глибинних взаємозв'язків релігійної активності особистості не лише з усвідомленими нею процесами та якостями, а й із неусвідомлюваними.

Перша наукова концепція співвідношення релігії й несвідомих психологічних феноменів – психоаналітична теорія З. Фрейда. Так, ми можемо погоджуватися або не погоджуватися з його розглядом

релігії як «колективного неврозу» з відповідними «нав'язливими думками та діями», але подальший вплив цієї теорії на розвиток психології релігії є безсумнівним. Із такої позиції першопочатковий і провідний психологічний механізм формування релігійності – це витіснення в несвідоме пережитого в дитинстві Едіпового комплексу з усіма його соціально табуйованими потягами. Крім того, задіяна тут і сублімація, а тому «особистий Бог психологічно – не що інше як ідеалізований батько» [6, с. 266].

Застосовуючи концепцію З. Фрейда про витіснення й сублімацію, В. Гей, залежно від переважання того або іншого з цих захисних механізмів, описує чотири типи релігійності: 1) «естетичний» – його визначає особлива чутливість до протилежних аспектів існування з прагненням подолання цих суперечностей; 2) «етичний» («жорстко моральний») – у ньому звучить відчуття могутності Творця та усвідомлення Його допомоги; 3) «покірно-поступливий» – домінує зречення своєї волі з витісненням внутрішніх конфліктів; 4) «братолюбний» – тип, що найбільш успішно здійснює сублімацію у вигляді ідентифікації з певними духовними шляхами людини (наприклад І. Ганді й ін.) [7]. Ця класифікація, як можемо бачити, акцентує увагу і на негативних, і на позитивних аспектах функціонування психологічних захистів у структурі релігійної активності.

А проте окремі дослідники й у наш час продовжують зосереджуватися саме на негативних аспектах функціонування психологічних захистів. Так, в Україні О. О. Войнівська обґрунтовує поняття «особистісної релігійності», що розглянуто як підтип зовнішньої релігійності, зумовлений особистісними чинниками (уявою та помилковим засвоєнням постулатів релігії, виокремленням лише персонально вигідних частин релігійних понять). Аналізуючи відповідну релігійність, учена дійшла висновку, що «механізми її формування до певної міри схожі на механізми психологічного захисту», а тому «вона може діяти як засіб самоомани, викривляє сприйняття реальності». На думку О. О. Войнівської, такий тип релігійності трапляється в людей із низьким рівнем релігійної активності та з насправді слабкою зацікавленістю питаннями віри [1, с. 7–8].

У науковій літературі наявні суперечливі емпіричні дані щодо кореляцій релігійності й прояву різних механізмів психологічного захисту. Так, за даними A. Zeinalizade, N. Sobhi-Gharamaleki, A. Hojjati, B. Alian, негативна кореляція релігійної зорієнтованості простежується з

неконструктивними (невротичними) механізмами психологічного захисту, тоді як позитивна її кореляція – із конструктивними такими механізмами. А це означає, на думку азербайджанських учених, що чим вищою є релігійність особистості, тим більшою мірою вона задіює саме конструктивні психологічні механізми [8].

За даними дослідження І. Е. Соколовської, проведеного на вибірці росіян із різними рівнями релігійності, саме неконструктивні типи психологічного захисту, такі як заміщення, витіснення й регресія, найбільше корелюють із релігійним типом особистості. Водночас у випадку нерелігійного (атеїстичного) типу виявлено значущі кореляції з більш конструктивними механізмами психологічного захисту, зокрема раціоналізацією та компенсацією [5]. Таким результатам суперечать, наприклад, емпіричні дані ще однієї російської дослідниці – Є. С. Романової, згідно з якими релігійність позитивно корелює лише з одним неадаптивним механізмом психологічного захисту – реактивним утворенням, тоді як із низкою інших неадаптивних несвідомих механізмів – витісненням, запереченням, регресією та ін. – виявлено негативні кореляції [4].

Формулювання мети та завдань статті. Мета дослідження – теоретично проаналізувати й емпірично дослідити проблему взаємозв'язку рівнів релігійної активності та механізмів психологічного захисту особистості (на прикладі вибірки українців). **Завдання дослідження:** 1) емпірично визначити рівні релігійної активності респондентів; 2) здійснити порівняльне дослідження та опис міри проявів механізмів психологічного захисту в підгрупах осіб із різним рівнем релігійної активності.

Методи та методики. Основним методом у нашому емпіричному дослідженні став метод тестування з використанням відомих психодіагностичних питальників: 1. *«Методика виміру релігійної активності»* Д. О. Смирнова (Смирнов, 1999) – за допомогою підрахунку отриманої за всіма пунктами тесту загальної кількості балів спочатку визначали рівень релігійної активності (РА) кожного окремого респондента; далі через вирахування кватилів уся вибірка була поділена на чотири підгрупи: 1) із найнижчим рівнем РА (138 осіб); 2) із нижчим за середній рівнем РА (141 особа); 3) із вищим за середній рівнем РА (139 осіб); 4) із найвищим рівнем РА (125 осіб); 2. *Питальник Р. Плутчика, Г. Келлермана, Х. Конте «Індекс життєвого стилю»* (Life Style Index, 1979) – методом підрахунку загальної кількості

балів та вирахування відсотків від максимально можливої такої кількості визначалися коефіцієнти «напруженості» восьми основних захисних психологічних механізмів – витіснення (аналог – пригнічення), регресії, заміщення (інша назва – зміщення), заперечення, проєкції, компенсації (нерідко ототожнюється з ідентифікацією), гіперкомпенсації (реактивного утворення) і раціоналізації (інколи не зовсім правомірно змішується з інтелектуалізацією) [2], а також такі коефіцієнти в цілому. Статистична обробка отриманих результатів здійснювалася за допомогою пакета комп'ютерних програм SPSS (версія 17.0).

Основний принцип залучення респондентів у дослідження – добровільність участі (з метою отримання якісних емпіричних даних). У підсумку вибірка склала 543 особи різного віку, соціального статусу та з різних регіонів Західної України (Тернопільської, Рівненської, Волинської, Івано-Франківської, Закарпатської областей). Соціально-демографічна характеристика вибірки – особи жіночої статі – 415 (76,43 %), чоловічої – 128 (23,57 %); які проживають у містах і селищах міського типу – 332 (61,14 %) та сільській місцевості – 211 (38,86 %); із вищою й неповною вищою освітою – 160 (29,47 %), із середньою та середньою спеціальною – 383 (70,53 %); самоідентифікованих як «православні» – 403 (74,22 %), «греко-католики» – 57 (10,50 %), «католики» – 12 (2,21 %), «протестанти» (баптисти й т. ін.) – 22 (4,05 %), «християни» – 48 (8,84 %) та один – «позаконфесійний» (0,18 %).

Зауважимо, що гендерний перекис вибірки зумовлений більшою частотою відмов узяти участь у дослідженні, отриманих саме від представників чоловічої статі. А от щодо конфесійної структури сучасного українського суспільства (християнської його частини), то сформована вибірка може розглядатися як доволі репрезентативна, виходячи, наприклад, із результатів соціологічного опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології в травні 2016 р. Репрезентативною вона є також і в контексті співвідношення міського та сільського населення, осіб із різними ступенями освіти. Вік респондентів – від 17 до 60 років.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Розглянемо спочатку загальну картину прояву напруженості восьми механізмів психологічного захисту зокрема та сумарної такої напруженості в представників чотирьох наших підгруп із різними рівнями РА загалом (табл. 1):

Таблиця 1

Емпіричні показники напруженості основних психологічних механізмів захисту в респондентів із різними рівнями релігійної активності

Захисні психологічні механізми	Найнижчий рівень РА, %	Нижчий за середній рівень РА, %	Вищий за середній рівень РА, %	Найвищий рівень РА, %
Проекція	67,56	68,68	68,97	70,78
Раціоналізація	64,04	65,97	68,02	68,30
Заперечення	63,80	64,65	66,11	66,80
Компенсація	56,20	56,60	56,04	55,50
Витіснення	58,01	58,40	59,26	55,60
Гіперкомпенсація	59,09	58,74	60,52	63,02
Регресія	54,71	55,18	55,66	54,56
Заміщення	48,32	46,65	48,24	47,54
Загальна напруженість	58,97	59,36	60,35	60,26

Як бачимо, назагал усі досліджені українці характеризуються досить високим сумарним показником напруженості захисних психологічних механізмів – у середньому близько 60 %. При цьому, незалежно від рівня РА, найбільш впливовими виступають проекція, раціоналізація й заперечення, найменш впливовими – регресія й заміщення. Натомість витіснення, компенсація та гіперкомпенсація дещо варіюють за своїми позиціями у відповідній ієрархії. Графічно співвідношення міри напруженості основних механізмів психологічного захисту в контексті різних рівнів РА відображено у формі діаграми на рис. 1.

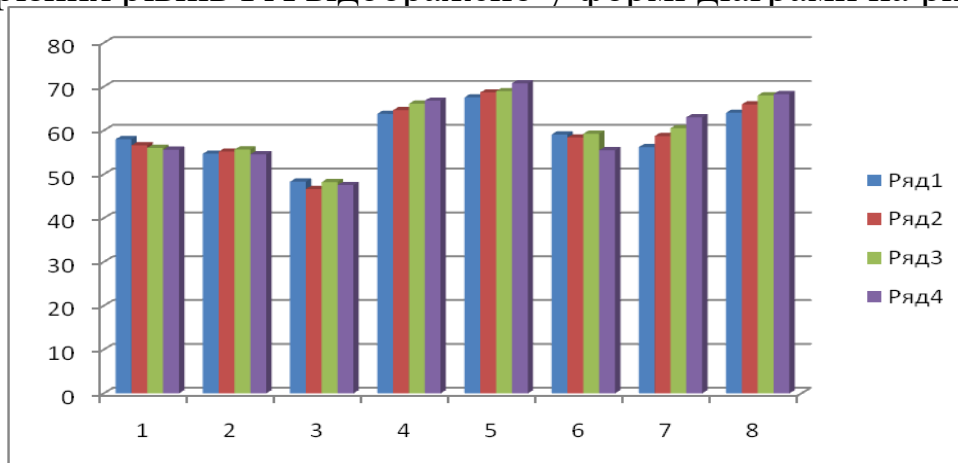

Рис. 1. Відносні прояви механізмів психологічного захисту залежно від рівнів релігійної активності

Примітка. 1 – витіснення, 2 – регресія, 3 – заміщення, 4 – заперечення, 5 – проекція, 6 – компенсація, 7 – гіперкомпенсація, 8 – раціоналізація; ряд 1 – найнижчий рівень РА, ряд 2 – нижчий за середній рівень РА, ряд 3 – вищий за середній рівень РА, ряд 4 – найвищий рівень РА.

Також для перевірки міри відповідності розподілу отриманих емпіричних показників (зокрема показників РА респондентів) нормальному використовували статистичний критерій Колмогорова-Смирнова. А оскільки визначене емпіричне значення критерію (2,02) менше за критичне значення критерію (4,10 на рівні статистичної значущості $p = 0,001$), то констатовано, що емпіричний розподіл істотно відрізняється від нормального. Тому надалі для вивчення прогнозованої наявності статистично значущих емпіричних відмінностей між показниками РА чотирьох підгруп використовували непараметричний критерій Краскела-Уоллеса (для кількох незалежних груп).

Почнемо опис отриманих результатів із тих механізмів, за напруженістю яких між нашими підгрупами не виявлено статистично значущих відмінностей. Це, насамперед, *механізм регресії* ($\chi^2 = 0,73$ при $df = 3$), *механізм заміщення* ($\chi^2 = 2,62$ при $df = 3$), *механізм витіснення* ($\chi^2 = 3,48$ при $df = 3$) та *механізм проєкції* ($\chi^2 = 4,62$ при $df = 3$).

Натомість істотні, на достатньому й високому рівнях статистичної значущості відмінності між підгрупами констатовано за проявом таких механізмів психологічного захисту: **заперечення** ($\chi^2 = 22,04$ при $df = 3$, $p = 0,001$), **компенсації** ($\chi^2 = 7,55$ при $df = 3$, $p = 0,05$), **гіперкомпенсації** ($\chi^2 = 21,85$ при $df = 3$, $p = 0,001$) та **раціоналізації** ($\chi^2 = 19,91$ при $df = 3$, $p = 0,001$).

Як наочно продемонстровано на рис. 1, наведеному вище, зі зростанням рівня релігійної активності особистості найбільш суттєво посилюється механізм гіперкомпенсації, дещо меншою мірою – механізм заперечення та механізм раціоналізації, тоді як впливовість механізму компенсації, навпаки, послаблюється.

Опишемо та проаналізуємо детальніше окремі психологічні аспекти (окреслені відповідними пунктами питальника) впливовості захисних механізмів, між мірою напруженості яких у розрізі чотирьох підгруп констатовано статистично значущі відмінності. Зазначимо, насамперед, що усереднений показник оцінювання будь-якого пункту питальника в межах 0–1,4 відповідає узагальненому значенню «не стосується зовсім»; 1,5–2,4 – «майже не стосується», 2,5–3,4 – «стосується частково» та 3,5 – 4,0 – «цілком стосується».

І. Механізм заперечення. Згідно з критерієм Краскела-Уоллеса статистично значущі відмінності між підгрупами встановлені за оцінками таких тверджень: 1) «зі мною дуже легко знайти спільну мову» ($\chi^2 = 13,23$ при $df = 3$, $p = 0,004$), усереднені показники оцінювання шкали в розрізі 1-, 2-, 3- та 4-ї підгруп – відповідно, 3,36; 3,43;

3,46; 3,63. Отже, на всіх рівнях РА ця самохарактеристика стосується респондентів лише «частково» й тільки на найвищому рівні РА – «цілком»; 2) «я завжди звертаю увагу на кращу сторону життя» ($\chi^2 = 10,49$ при $df = 3$, $p = 0,02$), усереднені показники оцінювання – 3,07; 3,22; 3,29; 3,32. Отже, хоча тут зростання оцінок і є статистично істотним, проте в усіх підгрупах результат такого самооцінювання відповідає значенню «стосується частково»; 3) «люди мені ніколи не набридають» ($\chi^2 = 17,96$ при $df = 3$, $p = 0,001$), усереднені показники оцінювання – 2,36; 2,49; 2,66; 2,82. Отже, якщо на двох нижчих рівнях РА відповідна самохарактеристика респондентів стосується їх лише «частково», то на двох вищих рівнях РА – уже «цілком»; 4) «я тривалий час не помічаю негативні риси інших людей» ($\chi^2 = 9,85$ при $df = 3$, $p = 0,02$), усереднені показники оцінювання – 2,36; 2,47; 2,49; 2,71. Отже, тільки на найвищому рівні РА відповідна шкала починає оцінюватися як така, що бодай «частково» відповідає поведінці респондентів; 5) «інші вважають мене надміру довірливою» ($\chi^2 = 9,13$ при $df = 3$, $p = 0,03$), усереднені показники оцінювання – 2,7; 2,79; 2,97; 3,00. Отже, усіх респондентів зазначена характеристика стосується «частково», але на вищих рівнях РА її значущість істотною мірою посилюється; б) «погане намагаюся викинути з голови» ($\chi^2 = 20,45$ при $df = 3$, $p = 0,001$), усереднені показники оцінювання – 2,96; 3,11; 3,12; 3,35. Таким чином, аналогічно до попередньої шкали, ця самохарактеристика лише «частково» стосується всіх досліджених українців.

Описані статистичні показники загалом демонструють збільшення (на тлі зростання рівня релігійної активності) впливовості свідомого бажання «любити свого ближнього», що цілком резонує з гуманістичними цінностями християнської релігії. Також тут, на нашу думку, помітне посилення своєрідної психологічної ізольованості від психотравмального зла й гріховності реального, «земного» світу.

Також зауважимо, що статистично значущих відмінностей між підгрупами не виявлено за результатами оцінювання таких тверджень: «майже всі мною захоплюються» (усереднені показники – 1,95; 2,03; 1,94; 2,02), «я людина, у котрої немає забобон» (усереднені показники – 2,33; 2,3; 2,28; 2,48), «я ніколи не втрачаю оптимізму» (усереднені показники – 3,03; 2,92; 2,97; 3,14), «інші кажуть, що я намагаюсь уникати проблем» (усереднені показники – 2,03; 1,92; 1,91; 1,93); «я часто закохуюсь» (усереднені показники – 1,8; 1,85; 1,76; 1,86).

II. *Механізм компенсації*. Згідно з критерієм Краскела-Уоллеса статистично значущі відмінності між підгрупами в цьому контексті встановлені за оцінками тільки двох тверджень: 1) «у своїх мріях я завжди перебувало в центрі уваги навколишніх» ($\chi^2 = 7,71$ при $df = 3$, $p = 0,05$), усереднені показники оцінювання – 2,24; 2,12; 2,03; 1,95. Отже, в усіх досліджених підгрупах шкала отримала своє узагальнене значення «майже не стосується», проте на вищих рівнях РА її прийнятність істотною мірою слабшає; 2) «я хочу, щоб мене вважали сексуально привабливою» ($\chi^2 = 12,07$ при $df = 3$, $p = 0,007$), усереднені показники оцінювання – 2,37; 2,35; 2,15; 1,99. Отже аналогічно і так загалом низька суб'єктивна значущість відповідної самохарактеристики в розрізі від найнижчої до найвищої РА слабшає на статистично значущому рівні.

Натомість не виявлено статистично значущих відмінностей між узагальненим оцінюванням підгрупами доміантної більшості шкал, що стосуються механізму компенсації: «у моєму житті завжди була людина, на котру хотілося бути схожою» (2,51; 2,50; 2,57; 2,58), «чим більше я придбаю речей, тим щасливішою стаю» (2,17; 2,11; 2,20; 1,93), «мені кажуть, що я хвалько» (1,43; 1,43; 1,51; 1,38), «я докладаю багато зусиль, щоб змінити свою зовнішність» (2,44; 2,41; 2,48; 2,31), «мені дуже важко розлучатися з тим, що мені належить» (2,8; 2,87; 2,86; 2,69), «я легко приймаю кинутий мені виклик» (2,53; 2,51; 2,58; 2,43), «якщо хтось засумнівається в моїх здібностях, то я з духу суперечності доводитиму свої можливості» (2,45; 2,39; 2,42; 2,25), «я завжди намагаюся гарно вдягатися, щоб виглядати привабливішою» (2,76; 2,73; 2,72; 2,69).

Можемо констатувати, таким чином, що послаблення впливовості механізму компенсації на вищих рівнях релігійної активності відбувається переважно за рахунок трансформації егоцентричних спонукань, як і пригнічення імпульсів власного «лібідо». А от, наприклад, прагнення активної ідентифікації з певною значущою в житті людиною, незалежно від релігійної активності, стосується досліджених українців лише «частково».

III. *Механізм гіперкомпенсації*. Згідно з критерієм Краскела-Уоллеса статистично значущі відмінності між підгрупами встановлені за оцінками таких тверджень: 1) «мене виводять із рівноваги сороміцькі фільми» ($\chi^2 = 21,50$ при $df = 3$, $p = 0,001$), усереднені показники оцінювання – 1,89; 2,07; 2,38; 2,50. Отже, практично на всіх рівнях РА відповідна самохарактеристика «майже не стосується» респондентів,

і тільки на найвищому такому рівні стосується принаймні «частково»; 2) «сороміцькі жарти приводять мене в незручність» ($\chi^2 = 21,13$ при $df = 3$, $p = 0,001$), усереднені показники оцінювання – 1,96; 2,22; 2,22; 2,54. Тобто тут спостерігаємо ситуацію, аналогічну до попередньої шкали; 3) «порнографія викликає в мене огиду» ($\chi^2 = 11,61$ при $df = 3$, $p = 0,009$), усереднені показники оцінювання – 2,28; 2,48; 2,53; 2,78. Отже, на двох нижчих рівнях РА відповідна самохарактеристика «майже не стосується» респондентів, тоді як на двох вищих рівнях РА – «стосується частково»; 4) «я важко вимовляю сороміцькі слова» ($\chi^2 = 21,67$ при $df = 3$, $p = 0,001$), усереднені показники оцінювання – 2,07; 2,34; 2,48; 2,68. Отже, зауважимо: тільки на найвищому рівні РА ця самохарактеристика бодай «частково» стосується досліджених українців.

Не виявлено статистично значущих відмінностей між оцінюванням респондентами з різних підгруп таких шкал: «мене засмучує навіть думка про те, що мої рідні можуть ходити вдома без одягу» (2,04; 2,09; 2,19; 2,21), «від деяких харчових продуктів нудить» (2,37; 2,15; 2,24; 2,40), «іноді бачу сни з неприємними подіями та речами» (2,48; 2,58; 2,71; 2,70), «доторкуючись до чогось липкого та слизького, відчуваю огиду» (2,76; 2,84; 2,81; 2,70), «митися не у своїй ванні для мене велике випробування» (2,15; 2,23; 2,24; 2,28), «мої моральні правила вищі, ніж у більшості моїх знайомих» (2,48; 2,5; 2,39; 2,44).

Отже, впливовість гіперкомпенсації на вищих рівнях релігійної активності зростає переважно за рахунок посилення табу щодо використання неприйнятних (із погляду релігійної доктрини) слів, перегляду «заборонених» фільмів і взагалі обговорення відповідної тематики. Такі факти закономірно співвідносяться з емпірично виявленим послабленням на вищих рівнях релігійної активності попередньо описаного механізму компенсації – через, насамперед, трансформацію усвідомлення лібідозних потягів.

III. *Механізм раціоналізації.* Згідно з критерієм Краскела-Уоллеса статистично значущі відмінності між підгрупами встановлені за оцінками таких тверджень: 1) «якщо мене лікують, то я намагаюся довідатися, яка мета кожної дії» ($\chi^2 = 8,29$ при $df = 3$, $p = 0,04$), усереднені показники оцінювання – 2,54; 2,72; 2,81; 2,88. Отже, хоча відповідна усереднена самохарактеристика в усіх підгрупах стосується респондентів лише «частково», проте на вищих рівнях РА її роль істотно зростає; 2) «я завжди прагну випадково когось не образити» ($\chi^2 = 17,56$ при $df = 3$, $p = 0,001$), усереднені показники

оцінювання – 2,97; 3,11; 3,25; 3,33. Отже, у цьому випадку ситуація аналогічна до попередньої шкали; 3) «*вважаю, що не варто даремно злитися, а краще все спокійно обміркувати*» ($\chi^2 = 16,10$ при $df = 3$, $p = 0,001$), усереднені показники оцінювання – 2,99; 3,06; 3,26; 3,32. Таким чином, знову ситуація аналогічна до попередніх шкал; 4) «*їдучи подорожувати, намагаюся все спланувати до дрібниць*» ($\chi^2 = 8,48$ при $df = 3$, $p = 0,04$), усереднені показники оцінювання – 2,75; 2,79; 2,97; 2,99 – і вкотре аналогічна ситуація; 5) «*їдучи відпочивати, я часто беру із собою яку-небудь роботу*» ($\chi^2 = 12,37$ при $df = 3$, $p = 0,006$), усереднені показники оцінювання – 1,72; 1,85; 1,94; 2,12. Отже, зазначена самохарактеристика «майже не стосується» наших респондентів; водночас її суб'єктивна значущість є істотно більшою саме на вищих рівнях РА.

Крім того, статистично значущі відмінності між підгрупами не виявлені в розрізі оцінювання таких шкал: «одна з найбільших моїх переваг – уміння володіти собою» (2,75; 2,77; 2,78; 2,92), «вважаю себе винятково справедливою людиною» (2,85; 2,84; 3,03; 2,91), «навіть якщо знаю, що права, готова слухати думки й інших людей» (2,8; 2,79; 2,88; 2,98), «коли сперечаюся, то мені приносить задоволення вказувати іншому на помилки в його міркуваннях» (2,12; 2,26; 2,24; 2,14), «що-небудь вирішивши, усе ж часто сумніваюсь» (2,7; 2,75; 2,73; 2,75), «у суперечці я краще володію логікою, ніж мої співбесідники» (2,41; 2,44; 2,47; 2,44), «інші вважають, що я надміру об'єктивна» (2,14; 2,19; 2,17; 2,20).

Отже, посилення впливовості механізму раціоналізації на вищих рівнях РА проявляється переважно за рахунок усвідомлення значущості емпатійних взаємин з іншими, намагання чітко організувати свою роботу, відпочинок, рекреацію, а також пригнітити власні негативні емоції. У контексті таких емпіричних результатів доцільно згадати, що відповідний блок пунктів методики стосується не лише механізму власне раціоналізації, а й сублімації. Адже, з огляду на зміст проаналізованих пунктів, за оцінюванням яких між підгрупами виявлені статистично значущі відмінності, можна констатувати різні прояви як першого, так і другого зі згаданих механізмів. Зокрема, механізм сублімації пов'язаний із надмірною «втечею» окремих респондентів у роботу, що на статистично значущому рівні частіше спостерігаємо саме в представників вищих рівнів РА.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, як можемо підсумувати, між дослідженими підгрупами осіб із різними рівнями релігійної активності існують статистично значущі відмінності за мірою напруженості одразу п'ятох механізмів психологічного

захисту: заперечення, компенсації, гіперкомпенсації, раціоналізації та сублимації. При цьому зростання міри напруженості на тлі підвищення рівня релігійної активності стосується всіх зазначених механізмів, крім компенсації, що, навпаки, послаблюється – насамперед, за рахунок пригнічення зовнішніх проявів егоцентричних («бути в центрі уваги») і лібідозних («бути сексуально привабливою») потягів.

Спираючись на отримані й проаналізовані емпіричні дані, таким чином, констатуємо, що зростання релігійної активності у вибірці, репрезентативній, зокрема, у контексті конфесійної структури сучасного українського суспільства, супроводжується посиленням дії переважно конструктивних захисних психологічних механізмів. Єдиний виняток – менш конструктивний механізм заперечення. Проте, виходячи з аксіологічної сутності християнської релігії, його прояв можна розглядати як доволі таки неминучий в умовах напруженої екзистенції віруючої людини між фізично реальним і таким недосконалим світом «земним» та трансцендентним, ідеальним, жаданим світом «небесним».

Перспективи подальших наших наукових досліджень убачаємо в детальнішому вивченні взаємозв'язків міри напруженості механізмів психологічного захисту з конкретними аспектами релігійної активності: зі стеничними й астенічними переживаннями, внутрішньою та зовнішньою релігійною мотивацією, окремими складовими частинами релігійного знання й відповідними конативними актами.

Література

1. Войнівська О. О. Психологічні особливості особистісної релігійності : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / О. О. Войнівська. – Одеса, 2007. – 20 с.
Voynivska O. O. Psykholohichni osoblyvosti osobystisnoyi relihiynosti [Psychological traits of personality religiousness]. – Thesis for a Candidate's Degree in Psychological Science on Specialty 19.00.01 «General Psychology, History of Psychology» / O. O. Voynivska – South-Ukrainian State Pedagogical University Named after S. D. Ushinskiy, Odessa, 2007. – 20 p.
2. Кружкова О. В. Психологические защиты личности : учеб. пособие / О. В. Кружкова, О. Н. Шахматова. – Екатеринбург : Изд-во Росгоспрофпедуниверситет, 2006. – 153 с.
Kruzhkova O. V. Psikhologicheskkiye zashchity lichnosti: uchebnoye posobiye [Psychological Defense Mechanisms of Personality : The Handbook] / O. V. Kruzhkova, O. N. Shakhmatova. – Ekaterinburh : Izd-vo Roshosprofpeduniversitet, 2006. – 153 p.
3. Психологія особистості : словник-довідник / за ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. – Київ : Рута, 2001. – 320 с.
Psykholohiya osobystosti: Slovnyk-dovidnyk [Psychology of Personality: Reference Book of a Terms] / ed. by P. P. Gornostay, T. M. Tytarenko. – Kyiv : Ruta, 2001. – 320 p.

4. Романова Е. С. Психологические защиты современной молодежи с разным уровнем религиозности [Электронный ресурс] / Е. С. Романова // Психология, социология и педагогика : электронный науч.-практ. журн. – 2015. – № 11. – Режим доступа : <http://psychology.snauka.ru/2015/11/6042>
Romanova Y. S. Psikhologicheskiye zashchyty sovremennoy molodezhy s raznym urovnem relyhyoznosty [Psychological Defense Mechanisms of Modern Youth with Different Levels of Religiousness] / Y. S. Romanova // Élektronnyy nauchno-praktycheskyy zhurnal «Psikhologhiya, sotsyologhiya y pedahohyka». – 2015. – № 11. – available at: <http://psychology.snauka.ru/2015/11/6042> (accessed 8.05.2017)
5. Соколовская И. Э. Механизмы психологических защит в связи с религиозностью личности / И. Э. Соколовская // Мир науки, культуры, образования. – № 4(47)/2014. – С. 47–49.
Sokolovskaya I. E. Mekhanyzmy psikhologicheskyykh zashchyt v svyazy s relyhyoznostyu lychnosty [Psychological Defense mechanisms in it's Connection of Personality Religiousness] I. E. Sokolovskaya // Myr nauky, kultury, obrazovaniya. – № 4(47)/2014. – P. 47–49.
6. Фрейд З. Тотем и табу / З. Фрейд. – Москва : Олимп ; Изд-во «АСТ–ЛТД», 1998. – С. 279–348.
Freud Z. Totem y tabu [Totem and Taboo] / Z. Freud – Moscow : Olimp ; «AST-LTD», 1998. – P. 279–348.
7. Gay V. P. Repression and sublimation in religious personalities / V. P. Gay // Journal of Religion & Health. – 1982. – Vol. 21(2). – P. 152–170.
8. Zeinalizade A. Relationship between religious orientation and defense mechanisms in adolescents / A. Zeinalizade, N. Sobhi-Gharamaleki, A. Hojjati, B. Alian // Social and Behavioral Sciences. – No 114 (2014). – P. 287–290.

УДК 316.614.6:376.1-056.262

В. М. Майструк

Received: September 15, 2017

Received: October 21, 2017

Accepted: November 20, 2017

**ВІКОВІ ТА ПРОФЕСІЙНО-СТАТУСНІ ПРОЯВИ
БЕЗУМОВНОГО САМОПРИЙНЯТТЯ,
ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ
ТА ЯКОСТІ ЖИТТЯ В СУЧАСНИХ ЖІНОК**

У статті здійснено теоретико-емпіричний аналіз понять безумовного самоприйняття, психологічного благополуччя та якості життя жінок вікового періоду

© Майструк В. М., 2017

дорослості. Безумовне самоприйняття тлумачиться в контексті раціонально-емоційної поведінкової терапії й передбачає самоцінність, на основі якої індивід повністю та безумовно приймає себе, незважаючи на те, чи поводить він коректно і як оцінюють його інші люди. Психологічне благополуччя описано через такі складники, як позитивні відносини з іншими, автономія, наявність мети в житті, особистісний саморозвиток, самоприйняття. Якість життя представлено об'єктивними (матеріальне становище, робота, родина) та суб'єктивними (задоволення духовними потребами, душевний світ) аспектами. Результати емпіричного дослідження жінок віком 20–60 років дали змогу встановити вікові й професійно-статусні прояви безумовного самоприйняття. Установлено, що з віком і зростанням професійного та соціального статусу збільшуються показники безумовного самоприйняття. Для жінок із низьким професійно-соціальним статусом і віком до 40 років найбільш сформованими є показники фізичного здоров'я, соціальної підтримки та здоров'я рідних, тоді як для старших – соціальна підтримка. Це узгоджується з найвищими показниками в психологічному благополуччі жінок цієї вікової категорії, які виявляються в позитивних стосунках з іншими й наявності мети в житті та особистісному зростанні, тоді як у жінок 20–40 років важливого значення набуває компетентність в управлінні навколишнім середовищем.

Ключові слова: безумовне самоприйняття, психологічне благополуччя, якість життя, вік, професійно-соціальний статус.

Maystruk V. M. Developmental and Professional-Social Impact on Women's Unconditional Self-Acceptance, Well-being and Quality of Life. The results of theoretical and empirical analysis of woman's unconditional self-acceptance as a factor of her psychological well-being and quality of life are highlighted in the article. Unconditional self-acceptance is viewed from rational emotive behavioral therapy perspective and defined as self-worth as basis for accepting attitude towards oneself notwithstanding the approval of others. Psychological well-being contains autonomy, environmental mastery, personal growth, positive relations with others, purpose in life, self-acceptance. Quality of life is represented by objective (income, occupation), and subjective (values, emotional well-being) aspects. The results of empirical study show the developmental and professional differences between indices of unconditional self-acceptance among women with age 20–40 years and 40–60 years. The indices of unconditional self-acceptance become higher with age, professional and social growth. The most developed aspects of quality of life in women with age 20–40 years are represented by own health, relatives' health and social support. The most developed aspect of quality of life in women with age 40–60 years is social support. It is in line with highly developed positive relations with others as psychological well-being component combined with purpose in life and personal growth of the women with age 40–60 years. The environmental mastery as the psychological well-being component is highly developed in the women with age 40–60 years.

Key words: unconditional self-acceptance, well-being, quality of life, age, professional and social status.

Майструк В. М. Возрастные и профессионально-статусные проявления безусловного самопринятия, психологического благополучия и качества жизни в современных женщин. В статье осуществлен теоретико-эмпирический анализ понятий безусловного самопринятия, психологического благополучия и качества жизни возрастного периода зрелости. Безусловное самопринятие объясняется в контексте рационально-эмотивной поведенческой терапии и предусматривает самооценку, на основе которой индивид полностью и безусловно принимает себя, несмотря на то, ведет ли он себя корректно и как оценивают его другие люди. Психологическое благополучие описывается через такие составляющие, как позитивные отношения с другими, автономия, наличие цели в жизни, личностное саморазвитие, самопринятие. Качество жизни представлено объективными (материальное положение, работа, семья) и субъективными (удовлетворение духовными потребностями, душевный мир) аспектами. Результаты эмпирического исследования женщин в возрасте от 20 до 60 лет позволили установить возрастные и профессионально-статусные проявления безусловного самопринятия. Установлено, что с возрастом и ростом профессионального и социального статуса увеличиваются показатели безусловного самопринятия. Для женщин с низким профессионально-социальным статусом и возрастом до 40 лет наиболее сформированными являются показатели физического здоровья, социальной поддержки и здоровье родных, тогда как для старших женщин наиболее сложившейся является социальная поддержка. Это согласуется с высокими показателями в психологическом благополучии женщин этой возрастной категории, которые проявляются в положительных отношениях с другими и наличии цели в жизни и личностном росте. Тогда как у женщин в возрасте от 20 до 40 лет важное значение приобретает компетентность в управлении окружающей средой.

Ключевые слова: безусловное самопринятие, психологическое благополучие, качество жизни, возраст, профессионально-социальный статус.

Постановка наукової проблеми та її значення. На сучасному етапі розвитку психології дедалі більше привертають увагу категорії й поняття, пов'язані зі сферою здоров'я особистості. Серед них – психологічне благополуччя і якість життя. Відносно новим поняттям, яке впевнено посідає важливе місце в сучасній психології, можна назвати самоприйняття, яке, на противагу самоствавленню, має лише позитивний полюс та спрямоване на збереження здорового й позитивного ставлення до себе. Незважаючи на поширення категорій психологічного благополуччя, безумовного самоприйняття та якості життя в сучасній психології, відсутні комплексні дослідження цих феноменів і їх проявів у жінок середнього віку. Окрім того, залишається відкритим найважливіше методологічне питання психології самоприйняття: чи не перешкоджає воно особистісному саморозвитку людини через некритичне ставлення до себе, своїх досягнень, а інколи й помилок [2].

Відтак до завдань нашого дослідження належать теоретичне й емпіричне обґрунтування взаємозв'язку психологічного благополуччя, безумовного самоприйняття, якості життя сучасних жінок та встановлення вікових і професійно-статусних проявів цих феноменів.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Психічне здоров'я – це стан благополуччя, у якому людина усвідомлює свої власні здібності, може справлятися зі звичайними життєвими стресами, продуктивно й плідно працювати, а також постійно робити свій внесок до громадського життя [4]. При цьому холістична модель здоров'я передбачає духовне благополуччя (позитивні цінності, ідеали та сенс життя); інтелектуальне благополуччя (здатність набувати знання й застосувати їх для розв'язання різних задач); емоційне благополуччя (здатність регулювати свої емоції та справлятися зі стресовими ситуаціями); соціальне благополуччя (спроможність спілкуватись і взаємодіяти з різними людьми) та фізичне благополуччя (харчування, гігієна й відпочинок).

Соціальне благополуччя досліджують у галузі громадського здоров'я в контексті соціальної рівності та рівності доходів, соціального капіталу, соціальної довіри, соціальної контактності й соціальних зв'язків.

У сучасних дослідженнях інтелектуальне, емоційне та духовне благополуччя об'єднуються в понятті психологічного благополуччя, а інколи часто зіставляється із соціальним благополуччям [4].

Безумовне самоприйняття найглибше представлено в раціонально-емотивній поведінковій терапії А. Елліса. А. Елліс пропонує категорію самоприйняття у вимірі самоцінності, у якому «індивід повністю й безумовно приймає себе, незважаючи на те, чи він поводить себе коректно, інтелектуально, компетентно та як його оцінюють інші люди: поважають, схвалюють, люблять чи, навпаки, виражають протилежне ставлення» [3, с. 101].

Методами дослідження слугували опитувальник для діагностики безумовного самоприйняття в адаптації Л. Засекіної, В. Майструк [1], методика для діагностики психологічного благополуччя К. Ріфф [4], опитувальник якості життя. Математично-статистичну обробку даних здійснювали за допомогою програми SPSS.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Досліджувані нашої вибірки належать до етапу дорослості, при цьому як раннього дорослого періоду від 20 до 40 років (118 осіб), так і середнього дорослого періоду від 40 до 60 років (39 осіб). Послугуючись такою періодизацією, яка широко використовується у вітчизняній психології, ми не відступаємо й від інших періодизацій: Крайга, який визначає ці періоди як ранній дорослий та

середній дорослий періоди, а також А. Реана, єдина відмінність якого в ранній дорослості з 19 років. У цьому дослідженні ми порівнюватимемо вікові особливості прояву безумовного самоприйняття саме цих двох періодів: ранньої й середньої дорослості, – оскільки вони значно відрізняються своїми життєвими завданнями. Тоді як у період ранньої дорослості важливим є пошук ідентичності: професійної, соціальної, сімейної та особистісної загалом, – середній дорослий період часто зіставляється з акмеперіодом як розквітом професійних й особистісних здібностей людини.

Отже, різні вікові завдання двох періодів дають змогу припустити відмінності в безумовному самоприйнятті жінок та їхньому психологічному благополуччі (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Вікові особливості безумовного самоприйняття
та психологічного благополуччя жінок**

№ з/п	Шкала самоприйняття та благополуччя	Показники жінок віком 20–40 років	Показники жінок віком 40–60 років	t-критерій Стьюдента, рівень значущості
1	Безумовне самоприйняття	72,74±9,87	77,49±10,11	t=2,152, p<0,05
2	Позитивні стосунки	56,29±11,23	59,74±10,52	t=1,987, p<0,05
3	Автономія	52,71±7,12	57,05±8,13	t=2,712, p<0,05
4	Управління середовищем	56,39±11,87	56,41±8,34	t=0,315, p>0,05
5	Особистісне зростання	57,76±12,36	61,46±11,17	t=2,003, p<0,05
6	Наявність мети	57,94±8,37	58,64±9,34	t=0,617, p>0,05
7	Самоприйняття	50,07±9,45	55,41±9,55	t=2,123, p<0,05
8	Психологічне благополуччя	323,71±10,12	348,72±9,97	t=2,987, p<0,01

Як видно з табл. 1, попри відсутність значущих відмінностей у показниках управління середовищем, існують значущі відмінності в даних майже за всіма шкалами психологічного благополуччя, зокрема й за шкалою самоприйняття. Це, на нашу думку, пов'язано з тим, що

методику безумовного самоприйняття розробляли в руслі раціонально-емоційної теорії та визначали когнітивні структури самооцінної природи, які часто є ірраціональними й необ'єктивними. Інакше кажучи, методика безумовного самоприйняття спрямована на діагностику глибокого особистісного утворення, пов'язаного із самооцінкою особистості.

Це доводять і автори оригінального опитувальника, зазначаючи, що, незважаючи на відмінність конструкту безумовного самоприйняття від самооцінки (вимірювалася за шкалою Розенберга), між цими показникам існує високий кореляційний зв'язок ($r=0,56$, $p>0,01$) [1]. На думку вчених, ґрунтуючись на різній природі самооцінки та безумовного самоприйняття, вони не очікували на таку емпіричну близькість цих конструктів. Водночас, розглядаючи безумовне самоприйняття як звичку, яка ніколи не може бути остаточно досконалою, усе ж такі особи з високим показником частіше оцінюють себе позитивно.

Важлива також ідея стосовно розмежування безумовного самоприйняття й самооцінки, адже автори оригінальної методики встановили зв'язок самооцінки зі шкалою нарцисизму, тоді як відсутній цей зв'язок останнього з безумовним самоприйняттям. Такі дані дали змогу розмежувати поняття самооцінки та безумовного самоприйняття, хоча між ними й існує тісна взаємодія.

Отже, пояснюючи наявність значущих відмінностей у показниках безумовного самоприйняття, вважаємо останнє глибинною особистісною властивістю, яка поглиблюється з віком, подібно до природи когнітивних стилів, які з віком не змінюються, а ще більше поглиблюються. Інакше кажучи, безумовне самоприйняття може формуватися саме по собі з отриманням життєвого досвіду. Відтак можна передбачити, що воно може розвиватися швидше під цілеспрямованим психологічним впливом.

Подібно до безумовного самоприйняття, яке ґрунтується на ідеях раціонально-емоційної поведінкової терапії А. Елліса, самоприйняття в методиці психологічного благополуччя К. Ріфф характеризується позитивною оцінкою свого минулого, усвідомленням власних позитивних і негативних особистісних рис, а також розвитком позитивного ставлення до себе. Спостерігаємо значущі відмінності в показниках за цією шкалою між жінками різного віку.

Можна стверджувати, що жінки 20–40 років значно менше відрізняються самоприйняттям, частіше виражають невдоволення собою та негативно оцінюють власне минуле, мають гостре невдоволення

своїми особистісними рисами й хочуть бути іншими, ніж є насправді. Такі результати узгоджуються з отриманими нами даними щодо відсутності значущих кореляційних зв'язків між метою в житті та особистісним розвитком, з одного боку, і безумовним самоприйняттям – з іншого.

Отже, значне прагнення до самовдосконалення, орієнтованість на результат, а не процес негативно впливає на самоприйняття. Також помічаємо, що жінки, яким більше ніж 40 років, мають вищі показники за шкалою особистісного зростання, водночас не вирізняються перевагами в наявності мети в житті. Ураховуючи опис цієї шкали самою авторкою методики, бачимо, що наявність мети передбачає надання швидких ритмів життя, осмисленість минулого й майбутнього. Отже, можемо припустити, що жінки, яким за 40 років, забезпечують особистісне зростання не поживанням життя через усвідомлення минулого та майбутнього, а через осмислення теперішнього моменту й прийняття різних життєвих ситуацій, зокрема й прийняття себе в цих ситуаціях.

Як видно з табл. 2, майже за всіма шкалами психологічного благополуччя й безумовного самоприйняття існують значущі відмінності між жінками, які вже мають певний професійно-соціальний статус, і студентами денної форми навчання, котрі не працюють. Цікавий факт щодо відсутності значущих відмінностей, як і в попередній таблиці, у показниках управління середовищем. Отже, можемо стверджувати, що відчуття впевненості й компетентності в управлінні повсякденними справами – здатність ефективно використовувати різні життєві обставини; уміння обирати та створювати умови, що задовольняють особистісні потреби й цінності, притаманні жінкам із різним професійно-соціальним статусом. Для жінок обох вибірок ці значення є доволі високими. Очевидно, це пов'язано з навчально-професійною діяльністю студентів, що передбачає наявність здатності справлятися з повсякденними справами й відчуття впевненості в управлінні навколишнім світом.

Потрібно зазначити, що ці результати не зіставляються із зарубіжними дослідженнями, відповідно до яких існують значущі відмінності між показниками самоприйняття в чоловіків відповідно до рівня їхньої освіти: у чоловіків із вищою освітою більшою мірою розвинена самокритика та існують нижчі показники самоприйняття, ніж у чоловіків без вищої освіти [6]. На нашу думку, ці результати потрібно зіставити зі складниками психологічного благополуччя чоловіків, адже в жінок

Таблиця 2

**Професійно-статусні особливості безумовного самоприйняття
та психологічного благополуччя жінок**

№ з/п	Шкали самоприйняття та благополуччя	Показники жінок із професійно-соціальним статусом	Показники жінок студентів	t критерій Стьюдента, рівень значущості
1	Безумовне самоприйняття	79,80	75,34	t=1,923, p<0,05
2	Позитивні стосунки	60,39	50,84	t=3,123, p<0,01
3	Автономія	55,85	49,36	t=2,435, p<0,05
4	Управління середовищем	56,16	56,24	t=0,515, p>0,05
5	Особистісне зростання	62,59	51,26	t=3,123, p<0,015
6	Наявність мети	60,95	52,90	t=2,111, p<0,05
7	Самоприйняття	55,58	43,40	t=3,123, p<0,01
8	Психологічне благополуччя	348,22	294,50	t=2,876, p<0,01

майже за всіма цими компонентами психологічне благополуччя вище відповідно до статусу. Також бачимо вищі показники з параметрами наявності мети в житті й особистісному зростанні жінок із вищим статусом, що робить їхнє життя більш осмисленим, спланованим, осмисленим і наповненим.

Розглянемо, як розміщуються різні параметри якості життя в жінок.

Як видно з діаграми, найбільшого вираження набуває аспект соціальної підтримки в жінок із високим рівнем безумовного самоприйняття. Ураховуючи суб'єктивне оцінювання параметру нашими досліджуваними, можемо припустити, що безумовне самоприйняття себе також пов'язане з високою оцінкою свого оточення, яке розглядається як позитивне й активне. Важливий також параметр харчування, який теж, за суб'єктивною оцінкою жінок із високим рівнем безумовного самоприйняття, є доволі сформованим. Ураховуючи, що параметр здоров'я

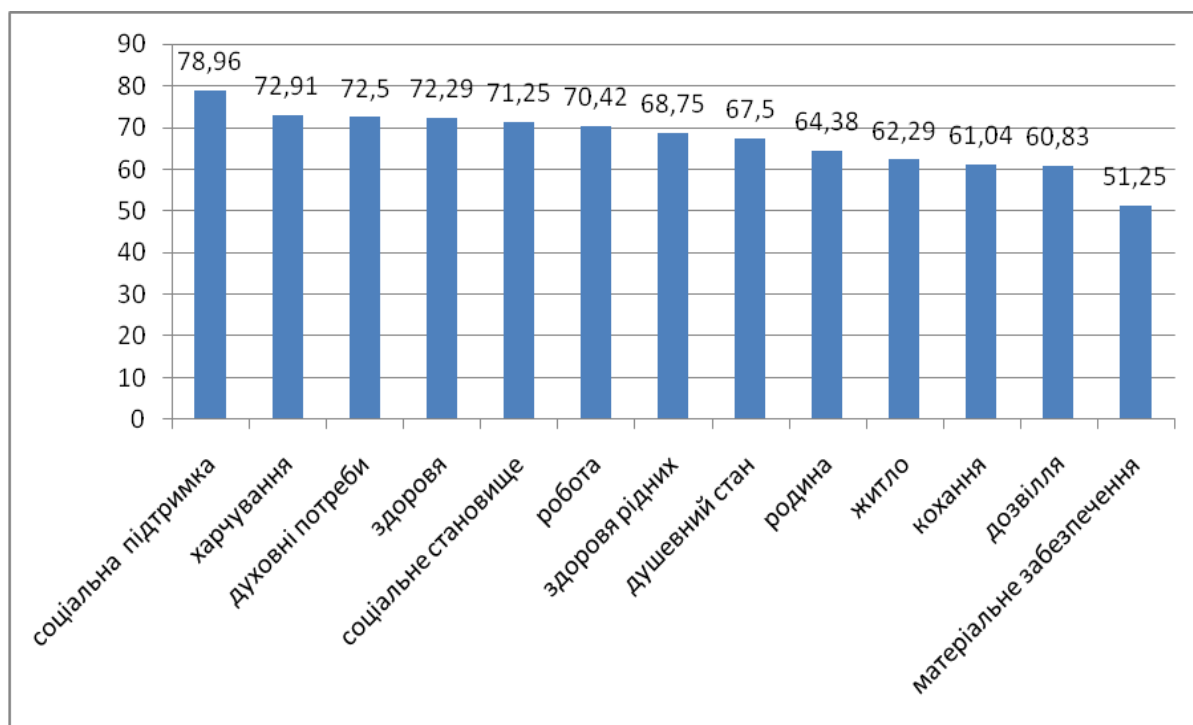

Рис. 1. Сформованість різних параметрів якості життя жінок із високим рівнем безумовного самоприйняття

посідає четверту позицію за суб'єктивним оцінюванням якості життя, вважаємо, що значною мірою харчування пов'язане із зовнішнім виглядом наших досліджуваних, необхідністю збереження гарної тілобудови тощо. Високий показник також належить духовним потребам. Інакше кажучи, жінки з високим рівнем безумовного самоприйняття вважають своє життя духовно багатим, сповненим літературою, мистецтвом й т. ін.

Високі показники соціального становища та задоволення роботою також притаманні жінкам цієї групи. Це суголосно отриманим раніше даним про те, що професійно-соціальний статус – важлива супутня характеристика високого рівня сформованості безумовного самоприйняття. Серед найменш сформованих шкал помічаємо об'єктивні сторони якості життя, які важко долаються активністю особистості, наприклад матеріальне становище, житло, наявність коханої людини.

Отже, ґрунтовний аналіз різних аспектів сформованості якості життя жінок із високим рівнем безумовного самоприйняття дає змогу підкреслити важливість таких сфер, як наявність соціальної підтримки, здорове й різноманітне харчування та задоволення духовних потреб, соціальний статус і професійна діяльність. У виділених аспектах помічаємо доведений зв'язок між духом і тілом для повноцінного функціонування особистості.

Для здійснення зіставного аналізу розглянемо вираженість різних шкал якості життя в жінок із низьким рівнем безумовного самоприйняття.

Як видно з рис. 1, серед жінок із низьким рівнем сформованості безумовного самоприйняття простежуємо інше вираження шкал якості їхнього життя. У цієї групи жінок помічаємо високі суб'єктивні оцінки за шкалами здоров'я, соціальної підтримки та здоров'я рідних.

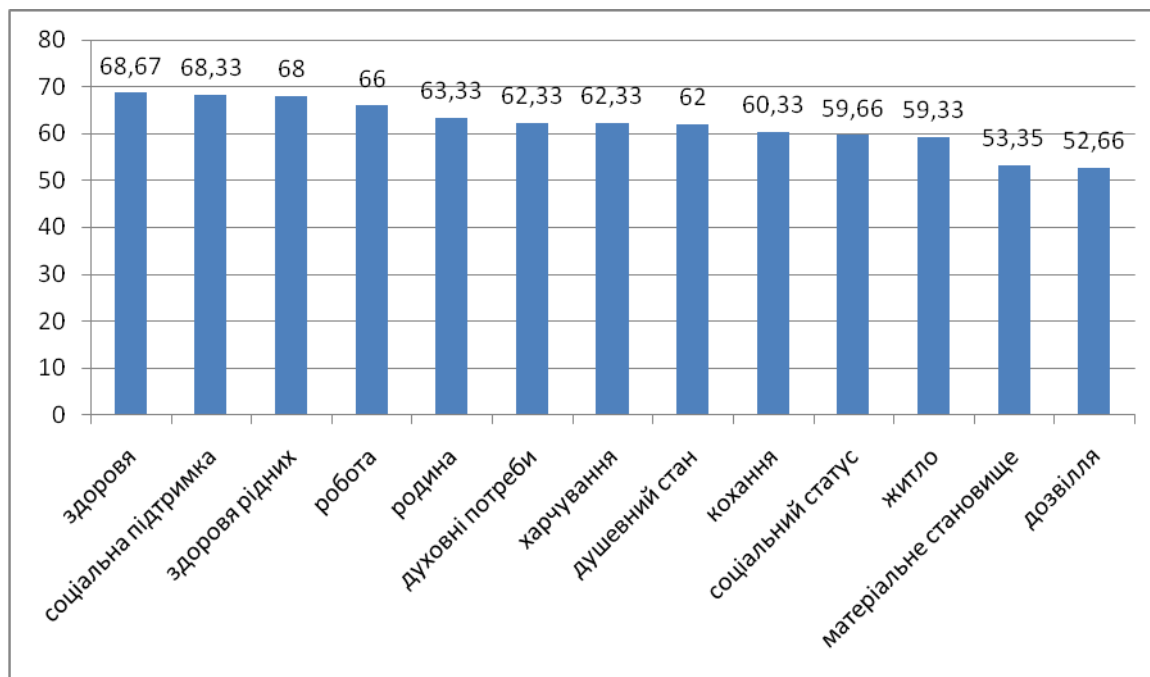

Рис. 2. Сформованість різних параметрів якості життя жінок із низьким рівнем безумовного самоприйняття

Відповідно до рис. 2, для цієї групи жінок важливими є об'єктивні характеристики, які меншою мірою залежать від їхньої суб'єктивної активності, наприклад здоров'я рідних. Водночас ці жінки не мають високого соціального статусу, гарної організації дозвілля.

Важливо відзначити останні позиції матеріального забезпечення для жінок обох груп незалежно від рівня сформованості безумовного самоприйняття. Це узгоджується із сучасними дослідженнями психологічного відчуття щастя, що не зумовлюється економічним рівнем країни, у якій людина проживає, чи її власним матеріальним благополуччям [6].

Результати проведеного емпіричного дослідження дають змогу зробити **висновки** про те, що провідною відмінністю у вираженні якості життя в обох групах жінок відповідно до безумовного самоприйняття є, по-перше, значно вищі індекси інтегрального показника якості

життя жінок із розвиненим безумовним самоприйняттям, а по-друге – високі показники соціальної підтримки з боку оточення для жінок із високим рівнем безумовного самоприйняття, що забезпечує їм вищі показники якості життя й психологічного благополуччя загалом.

Перспективним вважаємо дослідження прояву безумовного самоприйняття та його впливу на психологічне благополуччя і якість життя в чоловіків періоду дорослості.

Література

1. Chamberlain J. M. Unconditional Self-acceptance and Psychological Health / J. M. Chamberlain, D. A. F. Naaga // Journal of Rational-Emotive and Cognitive-Behaviour Therapy. – Vol. 19. – № 3. –2001. – P. 163–176.
2. David D. Das Lama Surya. Self-Acceptance in Buddhism and Psychotherapy / D. David, S. J. Lynn // The Strength of Self-Acceptance: Theory, Practice and Research / M. E. Bernard (ed.). – 2013. – P. 19–38.
3. Ellis, A. Reason and emotion in psychotherapy / A. Ellis.– New York : Lyle Stuart, 1962 – 384 p.
4. Ryff, C. The Structure of Psychological Well-Being Revisited / C. Ryff, C. L. M. Keyes // Journal of Personality and Social Psychology. – Vol. 69. – № 4. –1995. – P. 719–727.
5. Zasiakina L. Psycholinguistic approach to diagnostics and modification of individual negative core beliefs / L. Zasiakina // East European Journal of Psycholinguistics. – Vol. 2. – № 1. – 2015. – P. 151–157.
6. Zettle R. D. Acceptance and commitment therapy (ACT) versus systematic desensitization in treatment of mathematics anxiety / R. D. Zettle // Psychological Record. – № 53. – 2003. – P. 197–215.

УДК 159.923

Ю. С. Мельник

Received: June 22, 2017

Received: September 30, 2017

Accepted: October 29, 2017

РЕЛІГІЙНІ ОРІЄНТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ У ВІКОВІЙ ДИНАМІЦІ СВОГО СТАНОВЛЕННЯ

У статті здійснюється теоретичний аналіз та емпіричне вивчення проблеми релігійних орієнтацій особистості в їх структурі та динаміці розвитку. Релігійні

орієнтації розглядаються як складова цілісної системи ціннісних орієнтацій особистості, пов'язана з особливою релігійною спрямованістю та організацією її потреб, мотивів, інтенцій. Засадничою концептуальною основою побудови авторського дослідження виступає теорія Г. Олпорта про зовнішню та внутрішню релігійні орієнтації, доповнена ідеями Д. Бетсона про «релігійність пошуку». За результатами емпіричної розвідки експлікована наступна факторна структура релігійних орієнтацій українських респондентів: «Осмислена релігійність», «Вагомість світського життя», «Релігійність як душевний захист від негараздів», «Релігійне виховання», «Індивідуальна молитва – Церква як засіб зміцнення соціального становища» і «Вступ у церковну групу». Констатовано, що за мірою свого прояву як зовнішня, так і внутрішня релігійність досліджених осіб перебувають приблизно на однаковому – наближеному до середнього рівні. У розрізі вікової динаміки розвитку релігійних орієнтацій статистично значущі відмінності виявлено за мірою згоди із такими твердженнями: за субшкалою зовнішньої релігійної зорієнтованості – «Я ходжу до церкви тому, що це допомагає зміцнити становище у суспільстві» й «Мета молитви – забезпечити щасливе та спокійне життя» (на користь підгрупи «молоді»); за субшкалою внутрішньої релігійної зорієнтованості – «Досить часто я гостро усвідомлюю присутність Бога або Божественної Сутності», «Мої релігійні переконання дійсно визначають мою життєву філософію» та «Для мене важливо проводити певний час у релігійних міркуваннях» (на користь підгрупи «зрілої дорослості»). У підсумку констатовано більший релігійний прагматизм молоді та схильність до частих розмірковувань про Бога у представників старшого віку.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, релігійні орієнтації, зовнішня релігійна орієнтація, внутрішня релігійна орієнтація, релігійність пошуку.

Melnyk Yu. S. Religious orientations of a personality in the age dynamics of their formation. The article provides the theoretical analysis and empirical study of the problem of religious orientations in their structure and development dynamics. Religious orientations have been considered as a component of an integral system of personality's value orientations that is associated with the special religious orientation and organization of his\her needs, motives, intentions. G. Allport's theory of external and internal religious orientations, supplemented by D. Batson's ideas on «religious search» has become the fundamental conceptual framework for constructing author's research. According to the research results, the following factor structure of the religious orientations of Ukrainian respondents have been determined: «Reasonable religiosity», «The Value of secular life», «Religion as a spiritual protection against misfortunes», «Religious education», «Individual prayer or church as a means of strengthening one's social status» and «Enrollment into a church group». It has been stated that, in terms of its manifestation, both external and internal religiosity of the respondents is approximately on the same level that is close to the average one. In the context of the age dynamics of religious orientations development, statistically significant differences have been revealed in accordance to

agreement with the following statements: on the level of external religious orientation – «I go to church because it helps to strengthen the situation in society» and «The purpose of a prayer is to provide a happy and peaceful life» (mostly the «youth» subgroup); on the level of internal religious orientation – «I am very often aware of the presence of God or the Divine Essence», «My religious beliefs really determine my philosophy of life» and «It is important for me to spend some time in religious reflections» (mostly the «mature adolescence» subgroup). Consequently, a greater religious pragmatism of the youth and a tendency to frequent reflections on God among older people have been determined.

Key words: value orientations, religious orientations, external religious orientation, internal religious orientation, religious search.

Мельник Ю. С. Религиозные ориентации личности в возрастной динамике своего становления. В статье осуществляется теоретический анализ и эмпирическое изучение проблемы религиозных ориентаций личности в их структуре и динамике развития. Религиозные ориентации рассматриваются как составляющая целостной системы ценностных ориентаций личности, связанная с особой религиозной направленностью и организацией ее потребностей, мотивов, интенций. Краеугольной концептуальной основой построения авторского исследования выступает теория Г. Оллпорта про внешнюю и внутреннюю религиозные ориентации, дополненная идеями Д. Бэтсона про «религиозность поиска». По результатам эмпирического исследования эксплицирована следующая факторная структура религиозных ориентаций украинских респондентов: «Осмысленная религиозность», «Значение мирской жизни», «Религиозность как душевная защита от неприятностей», «Религиозное воспитание», «Индивидуальная молитва – Церковь как средство укрепления социального положения» и «Вступление в церковную группу». Констатируется, что по мере своего проявления как внешняя, так и внутренняя религиозность исследованных личностей расположены приблизительно на одинаковом – приближенном к среднему уровню. В разрезе возрастной динамики развития религиозных ориентаций статистически значимые различия обнаружены по мере согласия с такими утверждениями: по субшкале внешней религиозной ориентированности – «Я хожу в церковь потому, что это помогает укрепить положение в обществе» и «Цель молитвы – обеспечить спокойную и счастливую жизнь» (приоритет у подгруппы «молодежи»); по субшкале внутренней религиозной ориентированности – «Очень часто я довольно остро ощущаю присутствие Бога или Божественной Сущности», «Мои религиозные убеждения действительно определяют мою жизненную философию» и «Для меня важно проводить определенное время в религиозных размышлениях» (приоритет у подгруппы «зрелых взрослых»). В результате констатируется большой религиозный прагматизм молодежи и склонность к частым размышлениям о Боге у представителей старшего возраста.

Ключевые слова: ценностные ориентации, религиозные ориентации, внешняя религиозная ориентация, внутренняя религиозная ориентация, религиозность поиска.

Постановка наукової проблеми. Україна, як і весь світ, уже хронічно перебуває одночасно в кількох кризах: політичних, економічних, екологічних тощо. На Землі практично не припиняються масштабні війни, телевізійні та Інтернет-новини розпочинаються й завершуються із трагічних повідомлень про жорстокі вбивства, і вже навіть діти, як про найпершу потребу свого життя, говорять про гроші або про останню модель модного гаджету. Тоді як на вулицях, наприклад, люди масово проходять повз того, хто впав і втратив свідомість, або нерідко ображають навіть сиріт, вдів, калік. А основна причина цього, на нашу думку, єдина – хронічна криза духовності людства, коли високі ідеали продовжують розходитися з реальними вчинками.

Натомість світові гуманістичні релігії, на чолі з християнством, вже понад дві тисячі років тому запропонували ефективний шлях виходу з цього замкненого кола, тісно пов'язаний із глобальною системою людської моральності. От тільки, треба визнати, шлях цей доволі непростий, і тому так важко на нього встати, а ще важче – на ньому втриматися. Отож, на часі психологічні дослідження релігійної спрямованості: чинників її появи й формування, закономірностей взаємозв'язку з іншими особистісними якостями, динаміки розвитку. Адже якщо теологія, богослов'я вчать, як треба чи не треба чинити людині-християнину, то психологія розкриває вже не ідеали, а реалії становлення релігійної особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Насамперед зауважимо, що, визначаючи один із ключових для нас термін – «релігійність», авторитетні українські науковці А. Колодний та Б. Лобовик розглядають її як «ціннісно-життєву орієнтацію, суб'єктивну якість свідомості індивіда, його внутрішню здатність до реалізації релігійних установок». І далі: «Релігійність – це підсумок власних шукань індивіда, його релігійне самовизначення, засвоєння релігійних цінностей...» [7, с. 277-278].

Як зазначає М. О. Мень, ціннісні орієнтації виступають результатом багатовікового досвіду спільного буття людей у різних природних та соціальних умовах. Вони є відносно відкритою системою, яка, поряд із досвідом конкретного народу, вбирає в себе

також соціальний, духовний досвід інших народів та націй. Акумуляція та трансляція таких орієнтацій здійснюється через низку соціальних інститутів – через народні традиції, сімейне виховання, освіту, мистецтво та ін. І в цьому переліку, як слушно наголошує учений, особливу роль відіграє саме релігія, що є потужним акумулятором і транслятором наріжних цінностей співбуття людей зі світоглядними засадами морально-етичного характеру [3].

Яке ж справжнє місце релігійних орієнтацій у складній системі ціннісних орієнтацій людини? Г. Рікерт, один із засновників аксіології, поділяє усі цінності на шість основних класів: логічні (в наукових досягненнях), естетичні (у творах мистецтва), містичні (в культурах), релігійні, моральні та особистісні [8]. М. Шелер пропонує не просто класифікацію, а ієрархію цінностей: на найнижчому її щаблі – чуттєві цінності («приємне»), над ними – життєві, або вітальні («благородне»), ще вище – духовні, в тому числі, естетичні («прекрасне»), далі – морально-правові («справедливе»), потім – гносеологічні («істинне»), а найвище, на думку мислителя, перебувають саме релігійні цінності («святе») [11]. Можна, звісно, дискутувати із приводу саме такої побудови аксіологічної ієрархії, але безсумнівним залишатиметься одне – те, що кожна конкретна людина називає «святим», є одночасно і найбільшою цінністю для неї. І якщо ця людина – релігійна, то до сфери такої святості належить її релігія.

Одна з найвідоміших у психології концепцій релігійних орієнтацій – теорія видатного персонолога Г. Оллпорта про зовнішню та внутрішню релігійність особистості. Зовнішня релігійність пов'язана зі ставленням до релігії, більшою або меншою мірою, як до можливості формування і підтримки дружніх відносин із певним колом людей, досягнення бажаного соціального становища, віднаходження соціальної та духовної підтримки у важкий час. Інакше кажучи, в даному випадку релігія – не мета, а лише засіб досягнення певних інших цілей. Натомість якщо вона є метою сама по собі, а відповідні їй норми дійсно стають стандартами та взірцями життя людини, то мова вже йде про внутрішню релігійність [5].

Як доповнення до такого дихотомічного підходу, ще одні відомі зарубіжні дослідники проблеми релігійності – Д. Бетсон і В. Вентіс, описують також «релігійність пошуку» – безмежний, неперервний процес «особистісної подорожі» в пошуках певної істини. Така

релігійна орієнтація зазвичай поєднується з переконанням, що швидкі відповіді на складні духовні, моральні питання принципово не можуть бути однозначно правильними [13].

У своєму дослідженні ми спираємося на наступне визначення: *релігійні орієнтації* – це складова цілісної системи ціннісних орієнтацій особистості, пов'язана з особливою релігійною спрямованістю та організацією її потреб, мотивів, інтенцій. В його основі лежить дефініція поняття «ціннісні орієнтації» за П. Горностаєм [6, с. 145], згідно з якою ціннісні орієнтації включають у себе переконання, схильності, особистісні смисли та моральні принципи. Отже, коли мова йде про власне релігійні ціннісні орієнтації, то відповідні особистісні утворення, властивості, структури передбачають усвідомлений зв'язок людини з Богом, зумовлений значущістю особистої віри в Нього.

В Україні наразі не так вже й багато досліджень, особливо емпіричних і тим більше психологічних, присвячених вивченню власне релігійних орієнтацій наших громадян. У цій царині пріоритет поки належить соціологам. Так, науковцями Херсонського державного університету – К. К. Недзельським, І. Є. Поліщуком, І. В. Гришановим та М. В. Галішенко, в 2006 та 2016 рр. було здійснено соціологічний моніторинг релігійних орієнтацій студентів зазначеного університету [4]. За результатами порівняльного аналізу вчені стверджують: за 10 років помітно знизилася кількість тих, хто прихильно ставиться до релігійної віри (з 90,0 % до 76,2 %); ще меншою стала частка тих, хто вважає себе «віруючою людиною» (динаміка – від 46,0 % до 28,8 %); натомість помітно зріс показник студентів Півдня України, котрі взагалі не відвідують церкву (до 15,7 % проти лише 3,3 % у 2006 році), але, що цікаво, водночас зріс і показник тих, хто, як самі стверджують, «постійно читає релігійну літературу» (з 4,1 % до 11 %). Як бачимо, сучасні молоді люди стають більш критичними та самостійними в питаннях власної віри.

Більш розлогі соціологічні дані, представлені не тільки юним, а і дорослим населенням України, знаходимо в О. В. Савчук, щоправда, стосуються вони більш раннього часового періоду – з 1996 по 2002 рр. [10]. При цьому, на відміну від молоді, для дорослого населення значущість релігійних цінностей навіть дещо зросла – від 49 % до 54 %. А от у молоді, як констатує вчена за підсумками проведеного дослідження, спостерігається тенденція до дедалі більшої

переорієнтації на індивідуально значущі цінності – насамперед, матеріальні, а також цінності найближчої часової перспективи. Інакше кажучи, поступово нівелюється описана психологами-класиками орієнтація юнацтва на майбутнє, на далекі особистісні та професійні перспективи, які замінюються гедоністичним бажанням насолоди «тут-і-тепер». А тому, напевно, і падає його зорієнтованість на релігійні вартості, несумісні з подібними настановленнями.

У Білорусі релігійні орієнтації молоді досліджує, наприклад, О.С.Бабосова. За даними соціологічного опитування, проведеного в 2012 році, дослідниця стверджує, що лише 26,4 % білоруської молоді взагалі беруть участь у релігійних обрядах; водночас, більшість серед неї (а це 83,9 %) вважають себе «віруючими». Отож, як робить із таких фактів висновок О. С. Бабосова, релігійні орієнтації молоді (сусідньої для нас країни) мають частково формальний характер, а частково, як можна припускати, – інтимно-особистісний, а не «церковно-общинний». Це співвідноситься з типом релігійності, який Т. Лукман називає «приватною релігійністю» [1, с. 117-119].

А от за даними російського опитування, проведеного в 2006 році, в Бога вірить приблизно однакова кількість як представників молодого покоління, так і старшого (36,6 % і 37,0 %, відповідно). Вікові ж відмінності проявляються, наприклад, у вірі в те, наскільки релігія робить людину більш внутрішньо моральною, добрішою (якщо серед молодих росіян тільки 38,3 % з цим згодні, то серед дорослих – вже аж 64,7 %). У будь-якому випадку, як зазначають В. В. Шилов, І. М. Пудовкіна, Т. М. Сергєєва, саме релігію варто розглядати як вагому консолідуєчу силу і для старшого, і для молодшого поколінь [12].

В українській психології теоретично проблему релігійних орієнтацій особистості аналізують, наприклад, С. А. Богданова та О.В. Темрук. В основі їх аналізу – класичні напрацювання Г.Оллпорта та Д. Бетсона. Розкриваючи ідеї зарубіжних класиків, наші науковці слушно зазначають, що інтенсивні наукові пошуки, пов'язані з вивченням психологічних аспектів релігійних орієнтацій особистості, досі здійснювалися переважно у західноєвропейському та північноамериканському культурному контексті, тоді як в Україні подібні дослідження поки практично не проводилися [2, с. 121].

Отже, **мета статті** – теоретично проаналізувати та емпірично описати особливості релігійних орієнтацій, зокрема, у віковому аспекті їх динаміки.

Аналіз результатів емпіричного дослідження. Вибірку назагал склали 211 респондентів, серед них 209 – студенти денної та заочної форм навчання Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка та Рівненського державного гуманітарного університету (віком від 17 до 30 років); 202 – працюючі й тимчасово непрацюючі громадяни (освітяни, державні службовці, фермери віком від 31 до 60 років). Відповідно, перша підвибірка умовно названа «молоддю», друга – «зрілими дорослими».

Основним психодіагностичним інструментарієм стала «Шкала релігійної орієнтації» Г. Олпорта та Д. Росс. Даний питальник призначений для виявлення типу релігійної орієнтації особистості: внутрішньої або зовнішньої. Він складається із 20 питань, 11 з яких формують субшкалу вимірювання зовнішньої (екстринсивної) релігійної орієнтації, 9 – внутрішньої (інтринсивної). На кожне питання пропонується по чотири варіанти відповідей, що виражають різну міру згоди із судженням. За кожну відповідь присвоюється від 1 до 4 балів, причому чим вищий такий бал, тим більшою мірою проявляється та чи інша релігійна орієнтація. У підсумку за субшкалою зовнішньої релігійної орієнтації респондент максимально може набрати 44 бали, за субшкалою внутрішньої релігійної орієнтації – 36 балів. Важливо відзначити, що питальник має високу чутливість до кількісних та якісних особливостей релігійної орієнтації особистості, незважаючи на концептуальні відмінності різних конфесій.

На першому етапі математико-статистичного аналізу отриманих кількісних даних вираховувалися загальні суми набраних балів, а потім відсотки від них. Так, оскільки в нашій вибірці 211 респондентів, то максимум за кожною окремою шкалою потенційно можна було отримати загальний показник: $211 * 4 = 844$. Тому, наприклад, якщо в підсумку показник за першою шкалою в цілому по вибірці склав 612 балів, то $612 / 844 * 100 = 72,51 \%$.

Відобразимо графічно отримані сумарні показники рівня вираженості окремих аспектів зовнішньої релігійної орієнтації у вибірці (рис. 1):

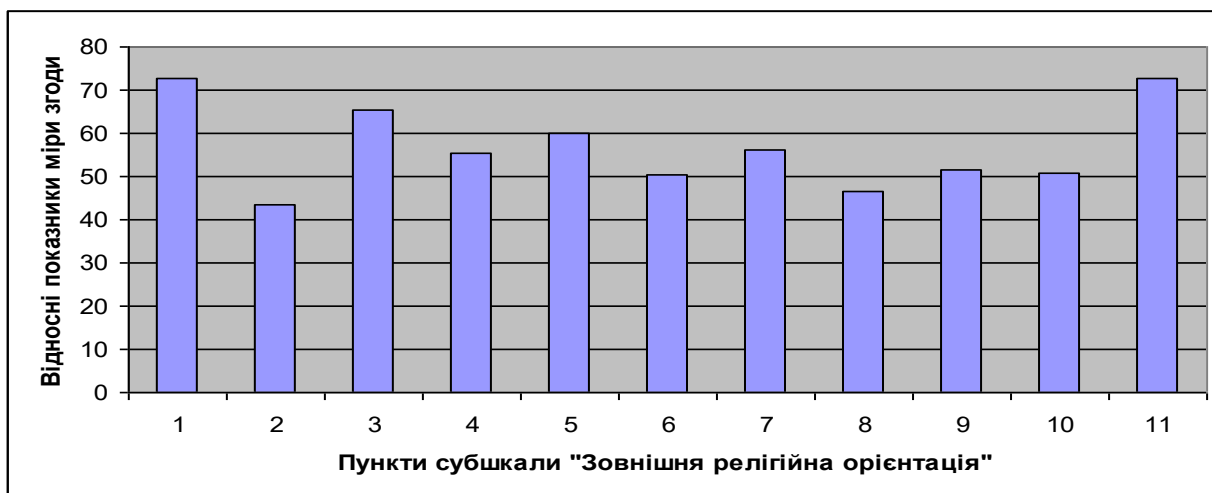

Рис. 1. Відносні показники міри згоди респондентів із зовнішньо орієнтованими релігійними твердженнями

Найбільшою мірою респонденти згодні з такими пунктами відповідної субшкали, як: «Головне, що дає мені релігія – це душевний комфорт під час смутку та нещастя» (1) і «Основна функція молитви – це полегшення та захист» (11). Інакше кажучи, для досліджених українських громадян релігія є не тільки й не стільки самоціллю, скільки засобом полегшення непростого душевного стану. Найменшою мірою вони згодні з тим, що «ходять до церкви тому, що це допомагає зміцнити становище у суспільстві» (2). Середній показник міри вираженості зовнішньої релігійної орієнтації досліджених осіб – 56,82 %, тобто вона приблизно на середньому рівні свого прояву.

Переходимо до аналізу міри вираженості окремих аспектів внутрішньої релігійної орієнтації респондентів (рис. 2):

Рис. 2. Відносні показники міри згоди респондентів із внутрішньо орієнтованими релігійними твердженнями

Найбільшою мірою виражені в наших респондентів такі внутрішні релігійні орієнтації, як: «Ті молитви, які вимовляю, залишаючись цілком один, так само осмислені та емоційні, як і під час богослужіння» (4) та «Релігія особливо важлива для мене, тому що вона дає відповіді на багато питань про сенс життя» (7). Найнижчим загальним балом респонденти оцінили пункт про регулярність відвідування церкви. Загальний показник міри вираженості внутрішньої релігійної орієнтації – 64,45 %. Як бачимо, зовнішня та внутрішня релігійна орієнтація досліджених українських громадян виражені приблизно однаковою мірою, яка наближена до своїх середніх значень. Інакше кажучи, релігійна орієнтація респондентів не є домінантною ані внутрішньою, ані зовнішньою своєю якістю, а швидше є амбівалентною. Можливо, це відповідає «релігійності пошуку» за Д. Бетсоном. Щоб перевірити це, ми вдалися до подальшої процедури факторного аналізу кількісних даних, що дає змогу виокремити певні їх структури.

Отже, на другому етапі математико-статистичного аналізу загальна матриця кількісних даних була піддана процедурі факторного аналізу методом головних компонент із подальшим варімакс-обертанням. Як індикатор значущості отриманих таким чином факторів використовувався критерій Кайзера.

Проаналізуємо спочатку дані по вибірці в цілому. Згідно з критерієм Кайзера, виокремлено шість значущих факторів, що разом пояснюють 57,00 % дисперсії кількісних даних.

1 фактор (15,23 % дисперсії) – «Осмислена релігійність»: «Читаю книги, присвячені моїй вірі» (0,75), «Релігійні переконання дійсно визначають мою життєву філософію» (0,74), «Часто гостро усвідомлюю присутність Бога» (0,70), «Регулярно відвідую церкву» (0,67), «Релігія дає відповіді на питання про сенс життя» (0,57), «Намагаюся, щоб релігія входила в усі мої повсякденні справи» (0,48), «Важливо проводити час у релігійних міркуваннях» (0,42).

2 фактор (11,31 % дисперсії) – «Вагомість світського життя»: «Відчуваю, що в моєму житті є багато важливіших за релігію речей» (0,72), «Намагаюся не допускати того, щоб релігійні міркування впливали на моє повсякденне життя» (0,69), «Не так важливо, в що вірю, поки веду моральне життя» (0,56), «Доводиться поступатися релігійними переконаннями, щоб забезпечити своє соціальне

благополуччя» (0,53), «Відвідуючи церкву, можна сформувати хороші стосунки з іншими» (0,45).

3 фактор (9,19 % дисперсії) – «Релігійність як душевний захист від негараздів»: «Душевний комфорт під час смутку та нещастя» (0,74), «Основна функція молитви – забезпечити полегшення та захист» (0,59), «Мета молитви – забезпечити щасливе та спокійне життя» (0,53).

4 фактор (8,98 % дисперсії) – «Релігійне виховання»: «Церква пропонує правильні способи проведення часу» (0,78), «Молюся головним чином тому, що мене привчили це робити» (0,78).

5 фактор (6,64 % дисперсії) – двополюсний «Індивідуальна молитва – Церква як засіб зміцнення соціального становища»: 1) «Ходжу до церкви, бо це допомагає зміцнити становище у суспільстві» (-0,71) та 2) «Молитви наодинці так само осмислені та емоційні, як і під час богослужіння» (0,59).

6 фактор (5,65 % дисперсії) утворений єдиним пунктом – «Вступ у церковну групу» (0,89).

Отже, найбільш значущим у структурі релігійних орієнтацій респондентів виявився фактор «Осмислена релігійність». Це назагал співпадає із комплексними емпіричними даними, отриманими Н.М.Савелюк, котра дослідила й довела, що релігійність сучасних українців має значною мірою свідомий, когнітивно спрямований характер, а не тільки афективно-почуттєвий [9].

Проаналізуємо тепер окремо отримані факторні структури у двох наших підвибірках. Так, у підгрупі «молодь» шість значущих за критерієм Кайзера факторів разом пояснюють 60,35 % дисперсії.

Фактор 1 (15,46 % дисперсії) – «Осмислена, свідомо релігійність»: «Часто гостро усвідомлюю присутність Бога» (0,75), «Читаю книги, присвячені моїй вірі» (0,74), «Релігійні переконання дійсно визначають мою життєву філософію» (0,69), «Регулярно відвідую церкву» (0,64), «Релігія дає відповіді на питання про сенс життя» (0,54).

Фактор 2 (11,99 % дисперсії) – двополюсний «Світське життя – Релігійне життя»: 1) «Відчуваю, що в моєму житті є багато важливіших за релігію речей» (0,79), «Намагаюся не допускати того, щоб релігійні міркування впливали на моє повсякденне життя» (0,72), «Не так важливо, в що вірю, поки веду моральне життя» (0,55) та 2) «Важливо проводити час у релігійних міркуваннях» (-0,50),

«Намагаюся, щоб релігія входила в усі мої повсякденні справи» (-0,49), «Релігія дає відповіді на питання про сенс життя» (-0,45).

Фактор 3 (11,18 % дисперсії) – «Зовнішня мотивація молитви»: «Основна функція молитви – забезпечити полегшення та захист» (0,74), «Мета молитви – забезпечити щасливе та спокійне життя» (0,70), «Душевний комфорт під час смутку та нещастя» (0,64), «Доводиться поступатися релігійними переконаннями, щоб забезпечити своє соціальне благополуччя» (0,47).

Фактор 4 (8,63 % дисперсії) – «Релігійне виховання»: «Церква пропонує правильні способи проведення часу» (0,74), «Молюся головним чином тому, що мене привчили це робити» (0,73).

Фактор 5 (6,70 % дисперсії) – двополіусний «Індивідуальна молитва – Церква як засіб зміцнення соціального становища»: «1) «Ходжу до церкви, бо це допомагає зміцнити становище у суспільстві» (-0,86) та 2) «Молитви наодинці так само осмислені та емоційні, як і під час богослужіння» (0,45).

Фактор 6 (5,65 % дисперсії) – «Вступ у церковну групу» (0,86).

У підгрупі «зрілих дорослих» шість значущих за критерієм Кайзера факторів спільно зумовлюють 58,77 % дисперсії.

Фактор 1 (12,06 % дисперсії) – «Осмислені індивідуальна молитва та релігійні переконання»: «Молитви наодинці так само осмислені та емоційні, як і під час богослужіння» (0,73), «Релігія дає відповіді на питання про сенс життя» (0,71), «Релігійні переконання дійсно визначають мою життєву філософію» (0,56), «Часто гостро усвідомлюю присутність Бога» (0,45).

Фактор 2 (11,74 % дисперсії) – «Вагомість світського морального життя»: «Не так важливо, в що вірю, поки веду моральне життя» (0,78), «Намагаюся не допускати того, щоб релігійні міркування впливали на моє повсякденне життя» (0,73), «Відчуваю, що в моєму житті є багато важливіших за релігію речей» (0,55), «Ходжу до церкви, бо це допомагає зміцнити становище у суспільстві» (0,44).

Фактор 3 (10,84 % дисперсії) – «Релігійне виховання як засіб досягнення стабільності»: «Церква пропонує правильні способи проведення часу» (0,83), «Молюся головним чином тому, що мене привчили це робити» (0,74), «Мета молитви – забезпечити щасливе та спокійне життя» (0,53), «Основна функція молитви – забезпечити полегшення та захист» (0,46).

Фактор 4 (10,33 % дисперсії) – «Релігійне життя»: «Регулярно відвідую церкву» (0,82), «Читаю книги, присвячені моїй вірі» (0,67), «Намагаюся, щоб релігія входила в усі мої повсякденні справи» (0,49).

Фактор 5 (7,11 % дисперсії) – «Світське життя»: «Доводиться поступатися релігійними переконаннями, щоб забезпечити своє соціальне благополуччя» (0,80), «Відвідуючи церкву, можна сформувати хороші стосунки з іншими» (0,55).

Фактор 6 (6,68 % дисперсії) – «Душевний комфорт під час смутку та нещастя» (0,75).

Щоб краще проінтерпретувати описані відмінності між підгрупами за факторними структурами їх релігійних орієнтацій, ми також перевірили, наскільки статистично значущими є міжгрупові оцінки кожного конкретного пункту двох субшкал. За критерієм Манна-Уїтні (оскільки розподіл кількісних показників є непараметричним) статистично значущі відмінності між молоддю та представниками зрілої дорослості продемонстровані за наступними твердженнями «Шкали релігійної орієнтації»: 1) зовнішня релігійна орієнтація – «Я ходжу до церкви тому, що це допомагає зміцнити становище у суспільстві» ($U = 4725,00$ при $p = 0,04$; $x_{сер.} = 1,85$ та $1,62$) і «Мета молитви – забезпечити щасливе та спокійне життя» ($U = 4630,50$ при $p = 0,03$; $x_{сер.} = 2,77$ та $2,46$); 2) внутрішня релігійна орієнтація – «Досить часто я гостро усвідомлюю присутність Бога або Божественної Сутності» ($U = 4389,50$ при $p = 0,002$; $x_{сер.} = 2,76$ та $3,08$), «Мої релігійні переконання дійсно визначають мою життєву філософію» ($U = 4644,50$ при $p = 0,02$; $x_{сер.} = 2,58$ та $2,85$) і «Для мене важливо проводити певний час у релігійних міркуваннях» ($U = 4687,50$ при $p = 0,03$; $x_{сер.} = 2,42$ та $2,68$).

Як можемо назагал констатувати з отриманих даних, представники зрілої дорослості на статистично значимому рівні характеризуються, за окремими аспектами, дещо більшою внутрішньою релігійною зорієнтованістю – і це стосується їх схильності міркувати про Бога та визначати цими міркуваннями власний життєвий шлях. Тоді як молоді люди є істотно більш прагматичними в релігійному плані, адже вони схильні звертатися до релігії як до свого роду «щита» від ймовірних страждань та соціальної ізоляції. А тому, зокрема, тільки у підгрупі молоді світське

життя опонує релігійному (фактор 2), а релігійне виховання існує начебто саме по собі.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, релігійні орієнтації – важлива складова загальної системи ціннісних орієнтацій релігійної особистості. Згідно з класичним підходом, релігійні орієнтації поділяються на зовнішні та внутрішні. Є і проміжний варіант – так звана релігійність пошуку. Як продемонстрували результати авторського емпіричного дослідження, українські громадяни характеризуються, насамперед, третім типом релігійної зорієнтованості, оскільки ані зовнішня, ані внутрішня релігійна орієнтованість не є у них достатньо яскраво вираженою. А тому найвагомим фактором цілісної структури таких орієнтацій виявилася «Осмислена релігійність».

Це в цілому відповідає окремим соціологічним опитуванням останніх років, згідно з якими українські громадяни більше стали читати релігійно спрямовану літературу й замислюватися про релігійні аспекти сенсу життя людини. Важливо враховувати, зокрема, вікові аспекти динаміки релігійних орієнтацій особистості. В нашому дослідженні підтвердився соціальний прагматизм на противагу самозабутньому релігійному життю у молоді та більша схильність до релігійних розмислів у представників старшого покоління.

Перспективи подальших наукових розвідок вбачаємо в емпіричному вивченні взаємозв'язку релігійних орієнтацій особистості з різними складовими її самосвідомості.

Література

1. Бабосова Е. С. Ценностные ориентации молодежи Беларуси в сфере религии [Електронний ресурс] / Е. С. Бабосова. – Режим доступу: <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/88577/1/114-119.pdf>
Babosova E. S. Tsennostnye oryentatsyyu molodezhy Belarusy v sfere relyhyu [Value orientations of youth in Belarus in religious sphere] / E. S. Babosova. – Rezhym dostupu: <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/88577/1/114-119.pdf> [in Russian].
2. Богданова С. А. Проблема релігійних орієнтацій у сучасній психологічній науці [Електронний ресурс] / С. А. Богданова, О. В. Темрук. – Режим доступу: <http://www.enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/6889/1/Bogdanova.pdf>
Bogdanova S. A. Problema relihiinykh oriyentatsii u suchasniy psykholohichnii nauksi [The problem of religious orientations in modern psychology] / S. A. Bogdanova, O. V. Temruk. – Rezhym

dostupu:<http://www.enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/6889/1/Bogdanova.pdf> [in Ukrainian].

3. Мень М. А. Ценностные ориентации личности в контексте взаимовлияния религии и других феноменов духовной культуры: Автореф. дисс. на соиск. науч. ст. канд. философ. наук: спец. 24.00.01 «Теория и история культуры» / М. А. Мень – М., 2001. – 20 с.
Men M. A. Tsennostnye oryentatsyy lychnosty v kontekste vzaymovlyaniya relyhuu y druhykh fenomenov dukhovnoi kultury [Value orientations of the individual in the context of the mutual influence of religion and other phenomena of spiritual culture]. – М., 2001. – 20 s. [in Russian].
4. Недзельський К. К. Релігійні орієнтації студентів Херсонського державного університету / К. К. Недзельський, І. Є. Поліщук, І. В. Гришанов, М. В. Галіченко // Габітус. – Випуск 2. – 2016. – С. 29–37.
Nedzelskyi K. K. Relihiini oriientatsii studentiv Khersonskoho derzhavnoho universytetu [Religious orientations of students in Kherson State University] / K. K. Nedzelskyi, I. Ye. Polishchuk, I. V. Hryshanov, M. V. Halichenko // Habitus. – № 2. – 2016. – S. 29–37. [in Ukrainian].
5. Олпорт Г. В. Личность в психологии / Пер. с англ. И. Ю. Авидон, ред. Л. М. Шпионский. – М.: «КСП+», 1998. – 345 с.
Ollport H. V. Lychnost v psykholohyy [Personality in Psychology] / Per. s anhl. Y. Yu. Avydon, red. L. M. Shpyonskyi. – М. : «KSP+», 1998. – 345 s. [in Russian].
6. Психологія особистості: Словник-довідник / За ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
Psykhologhiia osobystosti: Slovnyk-dovidnyk [Psychology of personality: Dictionary-directory] / Za red. P. P. Hornostaia, T. M. Tytarenko. – К. : Ruta. 2001. – 320 s. [in Ukrainian].
7. Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
Relihiieznavchyi slovnyk [Religious dictionary] / Za red. profesoriv A. Kolodnoho i B. Lobovyka. – К. : Chetverta khvylia, 1996.– 392 s. [in Ukrainian].
8. Риккерт Г. Ценности жизни и культурные ценности / Г. Риккерт // ЭОН. Альманах старой и новой культуры. – Вып. 1-2. – М., 1994. – С. 55–101.
Rykkert H. Tsennosty zhyzny y kulturnye tsennosty [Values of life and cultural values] / H. Rykkert // ЭОН. Almanakh staroi y novoi kultury. – 1994. – № 1-2. – S. 55–101. [in Russian].
9. Савелюк Н. М. Психологія розуміння релігійного дискурсу / Н. М. Савелюк. – К.: КНТ, 2017. – 400 с.
Saveliuk N. M. Psykhologhiia rozuminnia relihiinoho dyskursu [Psychology of comprehending religious discourse] / N. M. Saveliuk. – К. : KNT, 2017. – 400 s. [in Ukrainian].
10. Савчук О. В. Динаміка ціннісних орієнтацій української молоді [Електронний ресурс] / О. В. Савчук. – Режим доступу:

http://www.socd.univ.kiev.ua/sites/default/files/library/elopen/actprob16_60-67.pdf

Savchuk O. V. Dynamika tsinnisnykh oriientsatsii ukrainskoi molodi [Dynamics of value orientations of Ukrainian youth] / O. V. Savchuk. – Rezhym dostupu: http://www.socd.univ.kiev.ua/sites/default/files/library/elopen/actprob16_60-67.pdf. [in Ukrainian].

11. Шелер М. Избранные произведения / М. Шелер; пер. с нем., сост., науч. ред., предисл. А. В. Денежкина, послесл. А. В. Чухиной. – М.: Гнозис, 1994. – 413 с.

Sheler M. Izbrannye proizvedeniya [Selected Works] / M. Sheler; per. s nem., sost., nauch. red., predysl. A. V. Denezhkyna, poslesl. A. V. Chukhynoi. – М. : Hnozys, 1994. – 413 s. [in Russian].

12. Шилов В. В. Религия в структуре ценностных ориентаций старшего и молодого поколений / В. В. Шилов, И. М. Пудовкина, Т. Н. Сергеева // Дискуссия. Журнал научных публикаций. – 2016. – № 2(65). – С. 95–104.

Shylov V. V. Relyhyia v strukture tsennostnykh oryentatsyi starsheho y molodoho pokolenyi [Religion in the structure of value orientations of the older and younger generations] / V. V. Shylov, Y. M. Pudovkyna, T. N. Serheeva // Dyskussiya. Zhurnal nauchnykh publykatsyi. – 2016. – № 2(65). – S. 95–104. [in Russian].

13. Batson, C. D. & Ventis, W. L. The religious experience: A social-psychological perspective. – New York: Oxford University Press, 1982. – 368 p.

УДК 159. 923.3

Ю. В. Тимош

Received: July 24, 2017

Received: September 17, 2017

Accepted: September 24, 2017

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ТА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ

У статті відображено результати теоретичного та емпіричного дослідження моральної свідомості та морально-етичної відповідальності студентів. Зазначено, що моральна свідомість, як складне психологічне утворення, має певні свої рівні, форми й певну структуру. Також зазначено, що особливо важливим саме в студентському віці, при освоєнні професійних норм є феномен морально-етичної відповідальності. Адже цей період є базою для вибору життєвої стратегії, у якій саме морально-етична відповідальність

спеціаліста перед суспільством, іншими людьми, самим собою за результати власної діяльності відіграє найважливішу роль.

Досліджено, що морально-етична відповідальність пронизує усі стадії моральної свідомості студентів, характеризуючи їхню спрямованість на розмежування добра і зла із важливістю задоволення власних потреб, наслідування норм і правил, встановлених суспільством, і зрештою на досягнення вищих цінностей, пов'язаних із духовною сферою особистості. Встановлено, що переважна більшість студентів має високий і середній рівні морально-етичної відповідальності, що свідчить про високорозвинену рефлексію та інтуїцію у вирішенні суперечливих життєвих ситуацій, високу моральність і екзистенційну відповідальність. Таким чином, дана вибірка є відповідною для ґрунтовного дослідження особливостей моральної свідомості, її проявів та психосемантичної організації.

Ключові слова: моральна свідомість, відповідальність, моральна інтуїція, альтруїстичні почуття, морально-етична мотивація, моральні цінності, компоненти та рівні розвитку моральної свідомості.

Tymosh Yuliya. Empirical study of moral consciousness and moral and ethical responsibility of students. The article presents the results of the theoretical and empirical research of moral consciousness and moral and ethical responsibility of students. It is revealed that moral consciousness, as a complex psychological entity, has its own levels, forms and a certain structure. It is established that especially in the student's age, while developing professional norms, there is a phenomenon of moral and ethical responsibility. After all, this period is the basis for choosing a life strategy, in which the moral and ethical responsibility of the specialist before the society, other people, by itself for the results of their own activities, plays a crucial role.

It was investigated that moral and ethical responsibility penetrates all stages of students' moral consciousness, characterizing their tendency to distinguish between good and evil with the importance of satisfying their own needs, following the norms and rules established by society, and eventually achieving higher values related to the spiritual sphere of personality. It is established that the overwhelming majority of students have a high and average level of moral and ethical responsibility, which testifies to highly developed reflection and intuition in solving conflicting life situations, high morality and existential responsibility. Thus, this sample is suitable for a thorough study of the features of moral consciousness, its manifestations and psychosemantic organization.

Key words: moral consciousness, responsibility, moral intuition, altruistic feelings, moral and ethical motivation, moral values, components and levels of development of moral consciousness.

Тымош Ю. В. Эмпирическое исследование нравственного сознания и нравственно-этической ответственности студентов. В статье отражены результаты теоретического и эмпирического исследования нравственного сознания и нравственно-этической ответственности студентов. Отмечено, что

нравственное сознание, как сложное психологическое образование, имеет определенные свои уровни, формы и определенную структуру. Также указано, что особенно важным именно в студенческом возрасте, при освоении профессиональных норм является феномен нравственно-этической ответственности. Ведь этот период является базой для выбора жизненной стратегии, в какой именно нравственно-этическая ответственность специалиста перед обществом, другими людьми, самим собой за результаты собственной деятельности играет важнейшую роль.

Доказано, что нравственно-этическая ответственность пронизывает все стадии нравственного сознания студентов, характеризуя их направленность на разграничение добра и зла с важностью удовлетворения собственных потребностей, подражания норм и правил, установленных обществом, и в конце концов на достижение высших ценностей, связанных с духовной сферой личности. Установлено, что большинство студентов имеет высокий и средний уровни нравственно-этической ответственности, что свидетельствует о высокоразвитой рефлексии и интуиции в решении спорных жизненных ситуаций, высокую нравственность и экзистенциальную ответственность. Таким образом, данная выборка является подходящей для обстоятельного исследования особенностей нравственного сознания, ее проявлений и психосемантической организации.

Ключевые слова: нравственное сознание, ответственность, нравственная интуиция, альтруистические чувства, нравственно-этическая мотивация, нравственные ценности, компоненты и уровни развития нравственного сознания.

Постановка проблеми. Категорія моральності у сучасній психології часто пов'язується із відповідальністю як свободою вибору, що особливого значення набуває із розвитком демократичних суспільств і можливістю особи здійснювати власний вибір. Водночас важливо, щоб цей вибір здійснювався на основі моральності особистості. Адже, незважаючи на те, що людина живе у матеріальному світі й тому, напевно, має, насамперед, потреби матеріальні, моральні ідеали завжди вважалися вищими, істотнішими особистісними цінностями. Водночас, останнім часом спостерігається суттєве погіршення моральних взаємин між людьми. Як зазначає І. Тимошук у дослідженні «Формування морально-етичної відповідальності особистості майбутнього практичного психолога» [4] феномен морально-етичної відповідальності є особливо важливим саме в студентському віці, при освоєнні професійних норм. Адже цей період є базою для вибору життєвої стратегії, у якій саме морально-етична відповідальність спеціаліста перед суспільством, іншими

людьми, самим собою за результати власної діяльності відіграє найважливішу роль.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Моральна свідомість, як складне психологічне утворення, має певні свої рівні, форми й певну структуру. Моральна свідомість функціонує на двох основних рівнях – емоційно-почуттєвому та раціонально-теоретичному, які між собою взаємодіють та доповнюють один одного.

Емоційно-почуттєвий рівень пов'язаний з реакціями особистості на стосунки між людьми. Ці реакції виявляються у почуттях любові, ненависті; довіри, недовір'я; симпатії, антипатії; обов'язку, відповідальності; національної гордості тощо.

Раціонально-теоретичний рівень моральної свідомості виражається у системі моральних знань про норми, принципи, ідеали, оціночні судження, поняття, в яких теоретично обґрунтовується моральність та її елементи.

Для визначення рівнів сформованості моральної свідомості особистості В. Фольваркова [5] визначила такі основні показники:

– важливий показник сформованості моральної свідомості особистості – моральні знання, джерельна база моральної свідомості людини;

– моральні знання можуть існувати у свідомості особистості у вигляді моральних уявлень, понять, переконань;

– знання на рівні моральних уявлень, ознак та понять не можуть бути показниками сформованої моральної свідомості. Вони визначають лише стан формування моральної свідомості на одному з її рівнів;

– моральні переконання як вищий рівень моральних знань є фундаментом сформованої моральної самосвідомості, на основі якого виробляється навичка правильної поведінки, що переростає у звичку за будь-яких умов поводитися гідно, тобто моральні переконання стають основою моральних вчинків, совістю людини;

– процес засвоєння та застосування моральних знань тісно пов'язаний з такою вищою психічною функцією, як почуття;

– стан переживання людиною моральних почуттів (сором, страх, радість, провина, сумнів, гідність тощо) є показником моральної свідомості;

Тобто, показниками рівнів сформованості моральної свідомості особистості можуть бути моральні знання, моральні судження з приводу мотивів, моральні почуття і поведінка.

Моральна свідомість є складовою суспільної свідомості й характеризується усіма притаманними їй ознаками. Вона є людською формою відображення та духовного вивчення дійсності. Вона ґрунтується на суспільних відносинах, соціальному бутті й має об'єктивний характер. Розвиток соціального буття зумовлює зміни й розвиток моральної свідомості. Як і в цілому суспільна свідомість, моральна свідомість характеризується наявністю відносної самостійності розвитку, має свої рівні, форми та певну структуру, які у дослідженнях різноманітних учених описані по-різному. Розвиток моральної свідомості – це процес усвідомлення, засвоєння, прийняття людиною моральних норм та правил і перетворення їх на дієвий регулятор поведінки.

Варто також зазначити, що винятково важлива роль відповідальності та, зокрема, моральної відповідальності у індивідуальному й суспільному бутті людини та широка розмаїтість її видів і сфер застосування з давніх пір привертають увагу до неї дослідників, представників різних галузей знань: філософів, психологів, педагогів, соціологів, правників, фахівців із наукового менеджменту, а також керівників-практиків. Так, проблему моральної відповідальності розглядала Н. Головка, соціальну відповідальність особистості досліджував А. Дьяков. Специфічні питання відповідальності офіцера аналізував І. Іванов, а майбутнього практичного психолога – І. Тимощук [1].

Цікавою для нашого дослідження є методика діагностики морально-етичної відповідальності особистості (І. Тимощука). Яка спрямована на визначення морально-етичної сфери особистості, зокрема, як зазначає автор, у тих сферах та ситуаціях, які потребують моральності. Моральність виявляється у різних поведінкових актах особистості, які, у свою чергу, зумовлені стійкими особистісними диспозиціям. У методиці представлено 30 питань, відповіді на які групуються у такі шкали опитувальника: рефлексія на морально-етичні ситуації (яка виявляється у ситуаціях, пов'язаних із морально-

етичними колізіями і конфліктами), інтуїція в морально-етичній сфері (моральна інтуїція), екзистенційний аспект відповідальності, альтруїстичні емоції, морально-етичні цінності та шкала брехні (соціальної бажаності). Як зазначає автор, високий рівень морально-етичної відповідальності пов'язаний із високою соціальною відповідальністю, високим рівнем саморозуміння та низьким рівнем соціальної бажаності. Методика дає змогу визначити три рівні морально-етичної свідомості: 0-5 низький рівень, 5-15 середній рівень, 15-25 високий рівень.

Морально-етична рефлексія – здатність до швидкого і глибокого розуміння моральних і аморальних аспектів власних комунікативних інтенцій. Це також здатність рефлексувати дію факторів, що перешкоджають прояву відповідальної поведінки, чітке усвідомлення засобів і можливостей прояву відповідальності. Морально-етична рефлексія розглядається як базовий механізм самосвідомості особистості (В. Столін, С. Пантелєєв, М. Лекторський) та соціальної відповідальності особистості (К. Муздобаєв). Особливістю морально-етичної рефлексії є те, що вона дозволяє розуміти і приймати відповідальне рішення.

Морально-етична мотивація – глибинне внутрішнє прагнення особистості створювати етичну атмосферу взаємодії з іншою людиною, бажання встановлювати особливого роду відносини близькості, емпатії, прихильності. Етична мотивація є підставою для формування морально-етичної системи цінностей і світоглядних установок особистості. Основна мета морально-етичної мотивації – формування здатності конструктивно аналізувати поведінку та вчинки іншої людини, а також створювати етичну атмосферу спілкування з нею. Морально-етична мотивація визначається також у глибинному прийнятті іншої людини, особливому ставленні людини до сенсу свого життя.

Альтруїстичні почуття – емоційна складова (емпатія, любов, чуйність, гідність, обов'язок), що відбиває гуманно-відповідальне значення відносин особистості. Альтруїстичні почуття є внутрішнім ставленням людини до світу, яке надає особливий сенс людському життю.

Моральна інтуїція – компонент, за допомогою якого суб'єкт відразу усвідомлює і віддає перевагу одним (в даному випадку гуманістичним) цінностям перед іншими (антигуманними,

аморальними, егоцентричними і прагматичними). Морально-етична інтуїція відповідає за вибір особистості, виконує оперативну оцінку морально – етичних ситуацій, орієнтує особистість на дії та вчинки, пов'язує свідомість та самосвідомість, самосвідомість та совість, виконує функцію керівництва діями особистості у психологічних конфліктах, сигналізує про морально – етичну специфіку ситуації.

Екзистенціальна відповідальність – компонент, який відповідає за чітке усвідомлення суб'єктом сенсу життя, що сприяє виробленню і «повторному огляду» власних смислоутворюючих цінностей. Іншими словами, це відповідальність людини стосовно власного буття. Екзистенціальна відповідальність попереджає втрату сенсу життя. Вона допомагає відрізнити соціально-зрілу особистість від соціально-незрілої.

Морально-етичні цінності – компонент, що синтезує й інтегрує в єдиний особистісний гештальт такі психологічні утворення, як: світогляд, установки, інтереси й ідеали суб'єкта, основні з них – цінності добра, справедливості, любові і чесності.

Опитувальник містить 30 тверджень, на які досліджуваний відповідає «так» або «ні». За результатами даного опитувальника виявляється загальний рівень сформованості морально-етичної відповідальності особистості (низький, середній, високий), а також рівень розвитку якостей за шкалами.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Вибірку нашого дослідження склали: 114 студентів педагогічного факультету Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка, віком 17-22 років та 116 студентів факультету психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки 17-25 років, разом 230 осіб. Перш ніж розглянути результати кореляційного аналізу різних рівнів моральної свідомості, а саме: преконвенційного (доморального), конвенційного та постконвенційного (за Л. Кольбергом) та морально-етичної відповідальності, коротко охарактеризуємо кожен із зазначених рівнів.

Отже, доморальний рівень (преконвенційний). У своїй поведінці людина враховує прийняті в суспільстві правила і норми, що визначають поняття добра і зла. Однак при цьому вона орієнтується лише на власні фізичні або гедоністичні (пов'язані із задоволенням або невдоволенням) наслідки виконуваних дій (заохочення,

покарання, фаворитизм тощо), а також на авторитет і владу тих, хто встановив ці правила і норми.

Конвенційний рівень. Людина у своїй поведінці підпорядковується прийнятим моральним вимогам і прагне відповідати моральним очікуванням групи (сім'ї, трудового колективу, організації, нації тощо).

Автономний (постконвенційний чи принципівий рівень). Людина прагне виявити і встановити для себе універсальні моральні цінності, які є правильними незалежно від того, яка група людей підтримує їх, та незалежно від того, які стосунки у людини з відповідною групою людей.

Враховуючи рівномірний розподіл даних за критерієм Z нормальності Колмогорова-Смирнова ($p=0,043 \leq 0,05$), кореляційний аналіз здійснювався за допомогою коефіцієнта кореляції Пірсона.

Результати кореляційного аналізу різних стадій моральної свідомості та морально-етичної відповідальності свідчать про високий рівень кореляційного зв'язку між постконвенційним рівнем та рівнем морально-етичної відповідальності ($r=0,375$, $p \leq 0,01$). Результати кореляційного аналізу постконвенційної стадії моральної свідомості та різних аспектів морально-етичної відповідальності відображено у таблиці 1.

Таблиця 1

Результати кореляційного аналізу постконвенційної моральної свідомості зі шкалами морально-етичної відповідальності

№	Шкали морально-етичної відповідальності	Показники кореляційного зв'язку Пірсона
1	Альтруїстичні емоції	$r=0,149$, $p \leq 0,05$
2	Моральність	$r=0,141$, $p \leq 0,05$

Таким чином, постконвенційна стадія моральної свідомості має значущі показники кореляційного зв'язку із моральністю та альтруїстичністю емоцій, що зіставляється зі змістом цієї стадії як оперування цінностями на основі служіння добру. Варто зазначити, що моральність та альтруїстичні емоції виявляються як універсальні моральні цінності, які є правильними незалежно від того, яка ситуація є актуальною, та які люди задіяні у цю ситуацію.

Конвенційна стадія морального розвитку також має кореляційні зв'язки, (водночас нижчі порівняно із постконвенційною стадією) із

морально-етичною відповідальністю ($r=0,197$, $p \leq 0,05$). Результати кореляційного аналізу конвенційної стадії моральної свідомості та різних аспектів морально-етичної відповідальності відображено у таблиці 2.

Таблиця 2

Результати кореляційного аналізу конвенційної моральної свідомості зі шкалами морально-етичної відповідальності

№	Шкали морально-етичної відповідальності	Показники кореляційного зв'язку r Пірсона
1	Рефлексія	$r=0,145$, $p \leq 0,05$
2	Екзистенційна відповідальність	$r=0,133$, $p \leq 0,05$

Конвенційна стадія моральної свідомості має значущі показники кореляційного зв'язку із рефлексією та екзистенційною відповідальністю, що зіставляється зі змістом цієї стадії як оперування цінностями на основі існуючих правил і норм. Варто зазначити, що рефлексія і екзистенційна відповідальність виявляються як важливі особистісні конструкти, які сприяють слідуванню соціальному порядку, встановленому у суспільстві.

Прекоконвенційна стадія морального розвитку має негативний кореляційний зв'язок із морально-етичною відповідальністю ($r=-0,211$, $p \leq 0,05$). Результати кореляційного аналізу прекоконвенційної стадії моральної свідомості та різних аспектів морально-етичної відповідальності відображено у таблиці 3.

Таблиця 3

Результати кореляційного аналізу прекоконвенційної моральної свідомості зі шкалами морально-етичної відповідальності

№	Шкали морально-етичної відповідальності	Показники кореляційного зв'язку (r Пірсон)
1	Рефлексія	$r=-0,132$, $p \leq 0,05$
2	Екзистенційна відповідальність	$r=-0,222$, $p \leq 0,05$

Таким чином, прекоконвенційна стадія моральної свідомості має значущі показники негативного кореляційного зв'язку із рефлексією та інтуїцією, що зіставляється зі змістом цієї стадії як міркуванням лише на основі власної користі, взаємодопомоги із залученням рівноправних внесків учасників. Цікаво, що прекоконвенційна стадія негативно корелює із рефлексією та інтуїцією як основою почуттєвого відображення дійсності. Це узгоджується із визначенням

рефлексії, запропонованим О. Савченко, про те, що остання обумовлює рівень компетентності особи у різних видах діяльності через усвідомлення та реорганізацію особистісного досвіду [2]. Отже, можемо передбачити, що преконвенційна стадія гальмує ефективне виконання діяльності особистості, зосереджуючи її увагу лише на отриманні власної вигоди.

Розподіл студентів відповідно до рівня сформованості морально-етичної відповідальності дає змогу зробити висновок про його максимальне наближення до розподілу студентів на постконвенційній стадії моральної свідомості. Це підтверджує наші попередні висновки про тісний зв'язок між постконвенційною стадією та морально-етичною відповідальністю.

Як зазначає М. Савчин, відповідальність поряд із свободою, також поряд із добром і злом є взаємопов'язаними полюсами морального і духовного простору життя людини [3]. Отже, відповідальність, морально-етична відповідальність зокрема, пронизує усі стадії моральної свідомості студентів, характеризуючи їхню спрямованість на розмежування добра і зла із важливістю задоволення власних потреб, наслідування норм і правил, встановлених суспільством, і зрештою на досягнення вищих цінностей, пов'язаних із духовною сферою особистості. Система моралі, на думку М. Савчина, завжди включає відповідальність: це моральні норми й ідеали, пропонувані суспільством, та духовне, трансцендентне з вічними цінностями любові, віри, надії, мудрості [3].

Нижче подано відсотковий розподіл студентів відповідно до рівнів морально-етичної відповідальності.

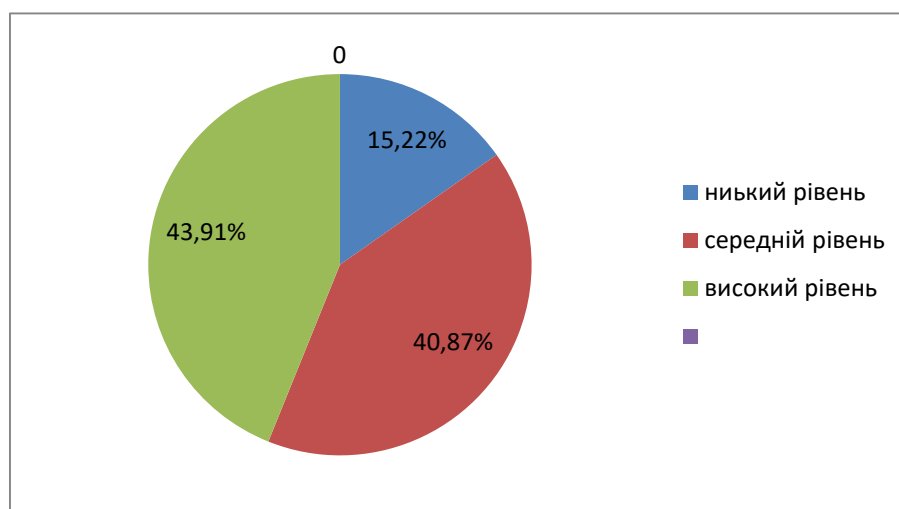

Рис. 1. Розподіл студентів відповідно до рівнів морально-етичної відповідальності

Висновки і перспективи подальших досліджень. Результати теоретичного і емпіричного дослідження проблеми дають змогу дійти висновків про те, що переважна більшість студентів має високий і середній рівні морально-етичної відповідальності, що свідчить про високорозвинену рефлексію та інтуїцію у вирішенні суперечливих життєвих ситуацій, високу моральність і екзистенційну відповідальність. Таким чином, дана вибірка є відповідною для ґрунтовного дослідження особливостей моральної свідомості, її проявів та психосемантичної організації.

Оскільки найбільш бажаною і високорозвиненою вважається постконвенційна стадія моральної свідомості, то перспективним вважаємо здійснення ґрунтовного емпіричного дослідження її прояву на різних рівнях.

Література

1. Пономарьов О., Чеботарьов М., Серета Н. Відповідальність у системі категорій педагогіки вищої школи / О. Пономарьов, М. Чеботарьов, Н. Серета // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2013. – №4. – С.75–86.
Ponomar'ov O., Chebotar'ov M., Sereda N. Vidpovidal'nist' u systemi katehoriy pedahohiky vyshchoyi shkoly [Responsibility in the system of pedagogics categories in higher education] / O. Ponomar'ov, M. Chebotar'ov, N. Sereda // Pedahohika i psykholohiya profesiynoyi osvity. – 2013. – №4. – P.75–86.
2. Савченко Е. Модель рефлексивной компетентности личности / Е. Савченко // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, III(25), Issue: 49, 2015. – С. 97–100.
Savchenko E. Model' refleksyvnoy kompetentnosti lychnosty [Model of reflexive competence of personality] / E. Savchenko // Nauka ta osvita novoho vumiru. Pedahohika ta psykholohiya, III (25), vypusk: 49, 2015. – P. 97–100.
3. Савчин М. Моральна свідомість та самосвідомість особистості: [монографія] / М. Савчин. – Дрогобич: РВВ ДДПУ імені Івана Франка, 2009. – 288 с.].
Savchyn M. Moral'na svidomist' ta samosvidomist' osobystosti: [monohrafiya] [Moral consciousness and self-consciousness of personality] / M. Savchyn. – Drohobych: RVV DDPU imeni Ivana Franka, 2009. – 288 p.].
4. Тимощук І. Формування морально-етичної відповідальності особистості майбутнього практичного психолога : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / І. Тимощук : Центральний інститут післядипломної педагогічної освіти АПН України. – К., 2003. – 20 с.

Tymoshchuk I. Formuvannya moral'no-etychnoyi vidpovidal'nosti osobystosti maybutn'oho praktychnoyi psykholohiyi [Formation of moral and ethical responsibility of future applied psychologist]: avtoref. dys. ... kand. psykol. nauk: 19.00.07 «Pedahohichna ta vikova psykholohiya» / I. Tymoshchuk: Tsentral'nyy instytut pislyadyplomnoyi pedahohichnoyi osvity APN Ukrayiny.– K.,2003.–20 p.

5. Фольваркова В. Показники та рівні розвитку моральної свідомості особистості / В. Фольваркова // Дошкільна освіта. – 2004. – №3(5) – С. 15-19.

Fol'varkova V. Pokaznyky ta rivni rozvytku moral'noyi svidomosti osobystosti [Indices and levels of moral consciousness] / V. Fol'varkova // Doshkil'na osvita. – 2004. – №3 (5) – P. 15–19.

УДК 2.211.2

М. В. Ярощук

Received: September 2, 2017

Received: September 23, 2017

Accepted: October 19, 2017

ВИДИ РЕЛІГІЙНОСТІ ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИКО-ЕМПІРИЧНЕ КОНСТРУЮВАННЯ ДИСПОЗИЦІЙНИХ І ОПЕРАЦІОНАЛЬНИХ ХАРАКТЕРИСТИК

У статті визначено основні проблеми емпіричного дослідження релігійності особистості: питання психометричної валідності запропонованих методик, репрезентативності вибірок, а також крос-культурна чутливість методів для дослідження релігійності у різних національно-культурних просторів. Встановлено, що релігійність – це дотримання і виконання своїх вірувань і практик у конкретній релігійній інституції, тоді як духовність має більшою мірою досвідні і особистісні конотації. Особистість може бути духовною без релігійності та виявлятися поза релігійним контекстом. Визначено два рівні релігійності особистості: диспозиційний рівень, представлений особистісними рисами, станами і властивостями, які пов'язані із релігійністю особистості, а операціональний рівень виявляється у міжособовій взаємодії. За результатами факторного аналізу визначено сім видів релігійності особистості: релігійно-моральний, релігійно-тривожний, релігійно-формальний, релігійно-інтуїтивний, релігійно-нормативний, релігійно-консервативний. До основних диспозиційних характеристик увійшли особистісні риси, стани і

© Ярощук М.В., 2017

властивості: чутливість, емпатія, тривожність, розвинена уява, стриманість, консервативність, підлеглість, несміливість, емоційна, інферентна і голістична інтуїція, а до операціональних характеристик належать керування власними емоціями, вираження емоцій, домінування негативних/позитивних емоцій, ступінь вираженості емоцій, емоційна близькість/віддаленість у міжособовій взаємодії. Перспективами подальших досліджень є вивчення релігійності як риси емоційної і інтуїтивно-почуттєвої сфери особистості.

Ключові слова: релігійність особистості, диспозиційний рівень, операціональний рівень, риси особистості, міжособова взаємодія, інтуїція.

Yaroschuk M. V. Types of individual religiosity: theoretical and empirical study of dispositional and operational characteristics. The primary problems of empirical study of individual religiosity are highlighted in the article. They are represented by psychometric validity of methods, representative content of the samples, cross-cultural opportunities of the research. The religiosity is treated as fulfillment of religious believes and practices in the certain religious institutions and spirituality is treated as a phenomenon with personal and experiential connotations. The spirituality without religiosity is analyzed. Two levels of religiosity are defined. Among them there is dispositional level represented by the personality traits, types of intuitions (inferential, affective and holistic) and operational level represented by self-regulation of emotions while interpersonal interaction. The results of the factor analysis allow revealing seven types of individual religiosity: religious-moral, religious-anxious, religious-formal, religious-intuitive, religious-normative, religious-conservative types. The types of individual religiosity have different dispositional characteristics: sensitiveness, conservativeness, empathy, anxiety, inferential, affective and holistic types of intuition, and various interactional characteristics based on emotional self-regulation: predominance of positive/negative emotions, self-regulation of emotion, degree of emotions brightness, emotional distance. The primary prospects of the further research are studies of individual religiosity as a personality trait of emotional and intuitive sphere.

Key words: religiosity of personality, dispositional level, operational level, interpersonal interaction, personality traits.

Ярошук М.В. Виды религиозности личности: теоретическое и эмпирическое конструирование диспозициональных и операциональных характеристик. В статье определены основные проблемы эмпирического исследования религиозности личности: вопросы психометрической валидности методик, репрезентативности выборок, кросс-культурный потенциал исследований религиозности. Определено, что религиозность – это выполнение религиозных верований и практик в конкретных религиозных институтах, а духовность содержит личностные характеристики и особенности, связанные с переживанием опыта. Установлено два уровня религиозности личности: диспозициональный уровень, представленный личностными чертами, свойствами и состояниями, и операциональный уровень как проявление межличностного взаимодействия. На основании факторного анализа выделено

семь видов религиозности личности: религиозно-моральный, религиозно-тревожный, религиозно-формальный, религиозно-интуитивный, религиозно-нормативный, религиозно-консервативный. Основные диспозиционные черты представлены чувствительностью, консервативностью, робостью, тревожностью, эмпатией, сопереживанием, сдержанностью, развитым воображением, инферентной, эмоциональной и холистической интуицией. Операциональный уровень представлен саморегуляцией эмоций, доминированием положительных/негативных эмоций, степенью выражения и яркости эмоций, эмоциональной близостью/отдаленностью в межличностном взаимодействии. Перспективами дальнейшего исследования считаем изучение религиозности как черты эмоциональной и интуитивно-чувственной сферы личности.

Ключевые слова: религиозность личности, диспозиционный уровень, операциональный уровень, межличностное взаимодействие, черты личности, интуиция.

Постановка наукової проблеми та її значення. У сучасних дослідженнях спостерігається активізація вивчення релігійності як важливого особистісного конструкту, що позитивно впливає на якість життя людини, її психологічне благополуччя, психічне здоров'я та гармонійну міжособову взаємодію [2; 3].

Релігійність як соціальний феномен і релігійність особистості є предметом вивчення філософії, теології, психології та інших дисциплін. У психології проблематика релігійності особистості розглядалася в контексті соціальної психології, загальної психології, психології розвитку, психології релігії та інших галузей психологічної науки. Релігійність досліджували багато філософів, передусім, І. Кант, Г. Гегель, Д. Юм та інші.

Незважаючи на відмінність підходів до вивчення релігійності та трактувань віри, у філософії виробилися деякі загальні положення, відображені у самому визначенні релігії. Філософський словник дає визначення релігії як світогляд та світосприйняття, а також відповідна поведінка і специфічні дії, засновані на вірі в існування богів та того чи іншого надприродного явища. Більше того, поняття релігії та релігійності особистості тісно взаємопов'язані. Релігійність особистості виникає як результат інтеріоризації постулатів релігії в процесі соціалізації. Філософський аналіз проблеми релігії слугував підставою для розробки відповідної тематики в психологічних дослідженнях.

У концепціях психологів немає спільної думки щодо природи релігійності людини. Психологи у своїх дослідженнях знаходять

підтвердження трансцендентної сутності релігійності людини. Також відзначаються психотерапевтичний, самоактуалізаційний, смислоутворюючий і творчий потенціали релігійності [2; 3]. В той же часу сучасних дослідженнях розглядаються в основному психологічні та соціально-психологічні детермінанти формування релігійності людини. Виділяються інстинктивний, невротичний, психотерапевтичний, моральний і ціннісно-орієнтаційний аспекти релігійності [4].

На формування релігійності і особистісних властивостей віруючого впливає релігійне виховання в сім'ї, усвідомленість приходу до віри, тривалість включення у віровчення (формування стереотипів релігійної свідомості і поведінки), інтенсивність релігійної мотивації.

Водночас, як зазначає К. Паргамент, важливими і доволі суперечливими позиціями у вивченні релігійності особистості залишаються питання структури цього феномену, приналежність її до інтра- чи інтер-індивідуальних характеристик людини, методи дослідження релігійності [4]. З основних проблем емпіричного дослідження релігійності особистості, на наш погляд, виділяються питання психометричної валідності запропонованих методик, репрезентативності вибірок, а також крос-культурна чутливість методів для дослідження релігійності у різних національно-культурних просторах. Вирішення цих питань може значною мірою наблизити до розуміння природи релігійності особистості, особливостей її динаміки та впливу на життя особистості. Цим зумовлено актуальність запропонованого дослідження.

Метою дослідження є теоретико-емпіричне дослідження релігійності особистості студента та конструювання диспозиційного і операціонального рівнів релігійності.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. У сучасних дослідженнях релігійності визначення останньої зіставляється через її порівняння із духовністю. Так, Е. Шафранскі та ін. зазначають, що релігійність – це дотримання і виконання своїх вірувань і практик у конкретній релігійній інституції, тоді як духовність має більшою мірою досвідні і особистісні конотації [6]. Особистість може бути духовною без релігійності та виявлятися поза релігійним контекстом. Духовність передбачає визнання вищої сили як Творця порядку у світі, а релігійність передбачає приналежність до конкретної релігії і

релігійної практики. У науковій літературі визначено структуру релігійності як сукупності когнітивного (інтерпретація подій з погляду основних позицій обраної релігії), поведінкового (здійснення релігійних ритуалів і практик, з погляду яких особистість ставиться до себе, до інших і до світу загалом), емоційного (спектр емоційних переживань, емоцій та почуттів, що виникають внаслідок виконання релігійних практик), мотиваційний (інтенції, потреби і мотиви інтеграції релігії у життя) [3].

Дж. Тсанг та ін. вважають, що релігійність особистості слід вивчати через ієрархічну модель, що охоплює виокремленням диспозиційного і операціонального рівнів [7]. При цьому вчені відносять до диспозиційного рівня такі складові, як релігійне включення, суб'єктивне благополуччя та релігійну віру, тоді як операціональний рівень представлений релігійними орієнтаціями, молитвами та поведінковими релігійними актами. Погоджуючись із доцільністю виокремлення двох рівнів у релігійності особистості: диспозиційного і операціонального, ми вважаємо, що вони мають іншу компонентну представленість. Так, диспозиційний рівень, на наш погляд, представлений особистісними рисами, станами і властивостями, які пов'язані із релігійністю особистості, а операціональний рівень виявляється у взаємодії особистості з іншими.

Оскільки ми розглядаємо релігійність як особистісну рису, що належить до емоційної та інтуїтивно-почуттєвої сфери особистості [1], важливо дослідити особливості емоцій і почуттів у встановленні ефективної міжособової взаємодії студентів. Така логіка теоретичних узагальнень зумовила і процедуру емпіричного дослідження.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У дослідженні взяло участь 356 осіб, студенти Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки та Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Т. Г. Шевченка, віком від 20 до 26 років. У дослідженні було використано методика В. Ю. Щербатих для вивчення релігійності особистості. Оскільки ми досліджуємо релігійність особистості у зв'язку з емоційно-почуттєвою сферою, ми використовували методика для діагностики емоцій і почуттів В. В. Бойка, що виявляються у міжособовій взаємодії і діагностуються за такими шкалами: невміння керувати власними емоціями, неадекватне

вираження емоцій, домінування негативних емоцій, негнучкість і неяскравість емоцій, небажання емоційної близькості. Для визначення диспозиційних особливостей релігійності особистості ми використовували методику Кеттелла для визначення особистісних рис. Оскільки релігійність досліджується нами у контексті емоційної та інтуїтивно-почуттєвої сфери особистості, ми також використали адаптовану і стандартизовану нами методику TIntS (Types of Intuition Scale), розроблено групою вчених на чолі з Дж. Претц та ін. [5].

Відповідно до цієї методики афективна інтуїція – це основа асоціативного мислення, інферентна має когнітивну природу, адже їй передують глибинні когнітивні і метакогнітивні процеси, а голістична – це так звана кумулятивна інтуїція, яка значно мірою визначається психологічними особливостями перцепції як пізнавального процесу. Голістична інтуїція також поділяється на образну, що виражає раптове отримання знань на основі утворення цілісних гештальтів, та абстрактну – знання, спосіб отримання яких неможливо пояснити, водночас як результат абстрактних умовиводів та заключень.

Групуючою зміною слугувала релігійність особистості, що діагностувалася з допомогою методики В. Ю. Щербатих, і визначала структуру індивідуальної релігійності та за такими шкалами: ставлення досліджуваного до релігії як філософської концепції, ставлення до магії, тенденція шукати в релігії підтримку та втіху, вираження зовнішніх ознак релігійності, підвищений інтерес до псевдонауки як сукупності загадкових явищ на основі вірувань, а не знань, віра в Творця і визнання існування вищої сили, релігійна самосвідомість як ставлення особистості до релігії – сукупності моральних норм поведінки. Отримані дані оброблялися процедурою факторного аналізу методом головних компонент із використанням Varimax rotation.

Результати факторного аналізу дали змогу визначити сім факторів, які сукупно становлять 57,75 % кумулятивної дисперсії. До першого фактора, що становить 11,66 % від загальної дисперсії, увійшли такі змінні: релігійність як ставлення до релігії – сукупності моральних норм (0,757), ставлення до релігії як філософської концепції (0,871), чутливість (0,357), емоційна близькість з іншими (0,352), афективна інтуїція (0,451). Таким чином, перший фактор ми назвали «релігійно-моральний», який за змістом виражає ставлення особистості до релігії як моральних правил, що спонукують до

вираження емпатії, співпереживання і розуміння інших людей, супроводжується емоційним інтуїтивно-почуттєвим відображенням дійсності і спрямовується на вираження емоцій, які породжують міжособову близькість між людьми.

До другого фактора, що становить 9,04 % від загальної дисперсії, увійшли такі змінні: розвинена уява (0,648), яскраве вираження емоцій у міжособовій взаємодії (0,398), схильність до тривожності (0,563), тенденція шукати в релігії підтримку і втіху (0,333), афективна інтуїція (0,351). Таким чином, відповідно до змісту цього фактора ми назвали його «релігійно-тривожний», що характеризує досліджуваних із релігійністю як рисою, спрямованою на пошук підтримки, зниження тривожності, надлишкової чутливості, емоційності у стосунках з іншими і світом загалом.

Третій фактор, що становить 8,45% від загальної дисперсії, представлений такими змінними: домінування негативних емоцій у міжособовій взаємодії (0,660), експресивність (0,605), відсутність холистичної інтуїції (-0,317), зовнішні ознаки релігійності (0,412). Таким чином, відповідно до змісту цього фактора ми його назвали як «релігійно-формальний», що виражає зовнішню релігійну ритуальність, водночас не демонструє релігійність як особистісну рису, що належить до емоційної та інтуїтивно-почуттєвої сфери особистості, та не вирізняється внутрішніми потребами у приналежності до релігії.

Четвертий фактор, що становить 7,51% від загальної дисперсії, виражений змінними: емоційною стійкістю (0,532), вірою в Творця і визнання існування вищої сили (0,462), емоційною близькістю в міжособовій взаємодії (0,369), холистичною інтуїцією (0,355). Відповідно, ми назвали цей фактор «релігійно-інтуїтивний», адже високі показники холистичної інтуїції виражають поєднання високорозвиненої інферентної (когнітивної) й афективної інтуїції. Також цей фактор відображає глибинні корені релігійності особистості, які породжують її віру.

П'ятий фактор, що становить 7,14 % від загальної дисперсії, виражений змінними: висока нормативність поведінки (0,738), релігійність як ставлення до релігії – сукупності моральних норм (0,657), що також поєднується із вірою в Творця і визнання існування вищої сили (0,454), керування власними емоціями (0,346), інферентна інтуїція (0,358). Відповідно до змісту цього фактора ми назвали його

«релігійно-нормативний». Він виражає усвідомлене дотримання встановлених мораллю і суспільством норм і правил поведінки, наполегливість у досягненні цілей, тонічність у дотриманні власних зобов'язань, та відповідальність. Також до характеристик цього виду релігійності належать високі показники інферентної інтуїції, що відображає пошук рішення на основі аналітичних процесів, які раптово оформлюються у правильне розв'язання задачі чи вирішення проблеми.

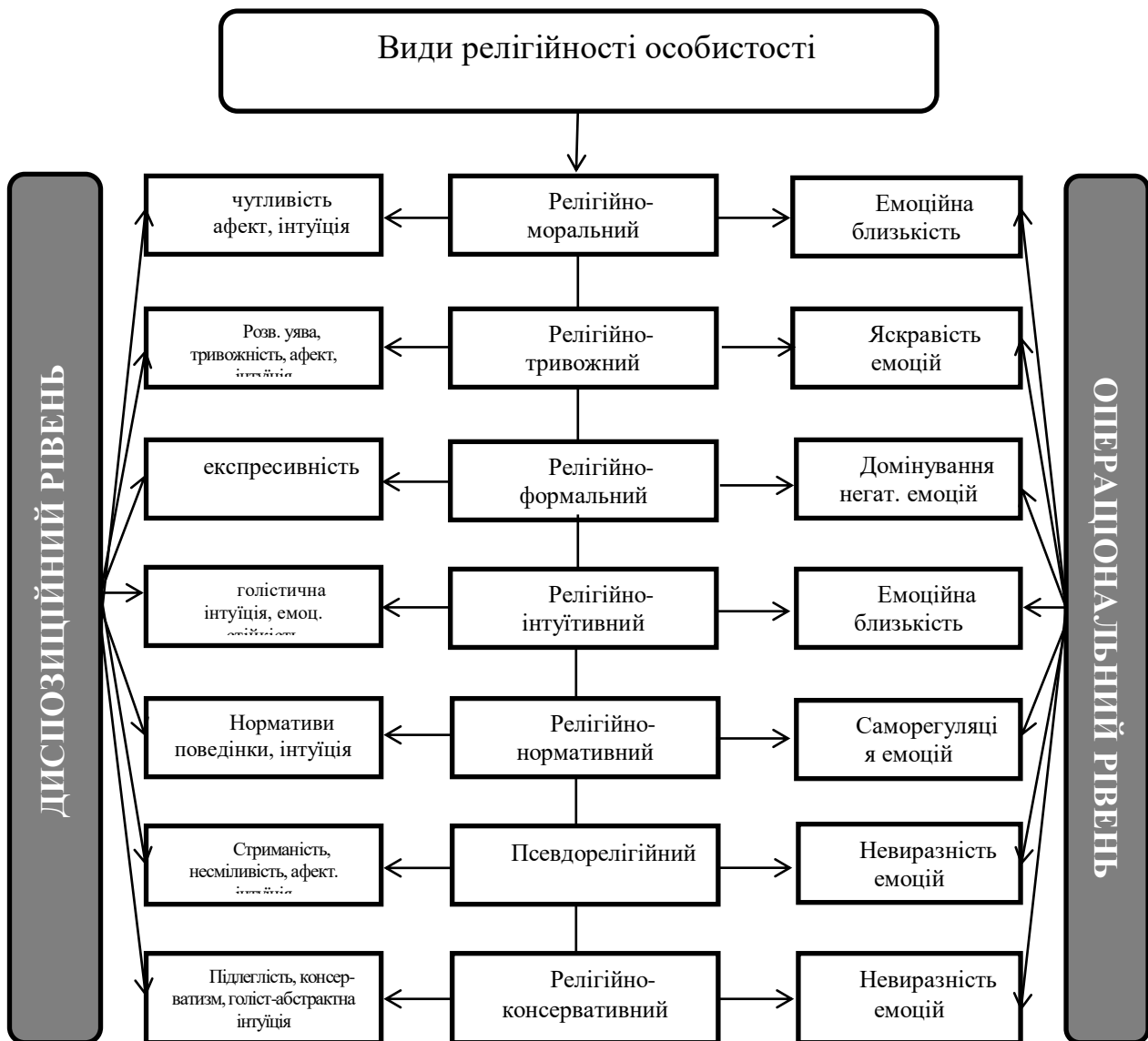

Рис. 1. Види релігійності особистості

Шостий фактор, що становить 6,98 % від загальної дисперсії, містить такі змінні: позитивне ставлення до магії як до потойбічних сил (0,725), ставлення до псевдонауки як сукупності загадкових явищ на основі вірувань (0,725), невиразність емоцій у встановленні

міжособової взаємодії, несміливість (0,377), афективна інтуїція (0,347). Відповідно до змісту цього фактора ми назвали його «псевдорелігійний». Він вирізняється невпевненістю у власних силах, стриманістю, з різними побоюваннями, прагненням залишатися осторонь.

Сьомий фактор, що становить 6,97 % від загальної дисперсії, виражений змінними: консерватизмом (0,744), невиразністю емоцій у встановленні міжособових контактів (0,638), підлеглістю (0,638), голістично-абстрактною інтуїцією (0,451). Ми назвали цей фактор як «релігійно-консервативний» на позначення наслідування традицій і правил, неготовності приймати нові ідеї, низької здатності до встановлення міжособової взаємодії на основі емоційних контактів.

Таким чином, результати факторного аналізу дали змогу визначити сім видів релігійності особистості у сукупності диспозиційних і операціональних характеристик (див. рис. 1).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Результати теоретико-емпіричного дослідження релігійності особистості дали змогу дійти висновків про сім видів останньої на основі вираження диспозиційних і операціональних характеристик. До основних диспозиційних характеристик увійшли особистісні риси, стани і властивості: чутливість, емпатія, тривожність, консервативність, підлеглість, сміливість, стриманість, розвинена уява, афективна, інферентна і голістична інтуїція, а до операціональних характеристик належать керування власними емоціями, вираження емоцій, домінування негативних/позитивних емоцій, ступінь яскравості емоцій, емоційна близькість/віддаленість. Перспективами подальших досліджень є вивчення релігійності студентів як риси емоційної і інтуїтивно-почуттєвої сфери особистості.

Література

1. Засекіна Л. В. Психолінгвістична діагностика / Л.В. Засекіна, С.В. Засекін. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 187 с.
Zasiekina L. V., Zasiekin S.V. Psycholinguistychna diagnostyka [Psycholinguistic diagnostics]. – Lutsk: RVV «Vezha» Lesya Ukrainka National University, 2008. – 187 p.
2. Haug I.E. Including a spiritual dimension in family therapy: Ethical Considerations, Contemporary Family Therapy, 1998. – 20(2). – P. 181–194.
3. Koenig H.G. and McCullough, M.E. and Larson, D.B. (2001). Handbook of religion and health / H. G. Koenig, M. E. McCullough, D.B. New York: Oxford University Press, 2001. – 308 p.

4. Pargament K.I. The many methods of religious coping: development and initial validation of the RCOPE / K. I. Pargament, H. G. Koenig, L. M. Perez // *Journal of Clinical Psychology*, 2000. – Vol. 56 – P. 519-543.
5. Pretz, J. E., & Totz, K. S. Measuring individual differences in affective, heuristic, and holistic intuition. *Personality and Individual Differences*, 2007. – Vol. 43. – P. 1247–1257. DOI: 10.1016/j.paid.2007.03.015
6. Shafranske E. Clinical psychologists' religious and spiritual orientations and their practice of psychotherapy / E. Shafranske, E. Melony // *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*. – 1990. – Vol. 27. – P. 72–78.
7. Tsang J. and McCullough, M.E. Measuring religious constructs: A hierarchical approach to construct organization and scale selection / J. Tsang, M. McCullough / In S. J. Lopez and C. R. Snyder (Eds.), *Handbook of Positive Psychological Assessment*, 2003. – P. 345-360.

НАШІ АВТОРИ
OUR AUTHORS

Агаркова Альбіна Ігорівна – аспірант кафедри практичної психології Класичного приватного університету.

Бочелюк Віталій Йосипович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Запорізького національного технічного університету.

Вірна Жанна Петрівна – доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Галян Андрій Ігорович – здобувач кафедри загальної і соціальної психології та соціології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Гандзілевська Галина Борисівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та педагогіки Національного університету «Острозька академія».

Дзюба Тетяна Михайлівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної, вікової та практичної психології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Карпенко Євген Володимирович – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Львівського державного університету внутрішніх справ.

Коваль Геннадій Ввалерійович – аспірант кафедри практичної психології Запорізького національного університету.

Коць Євгенія Михайлівна – аспірант Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Кревська Ольга Олександрівна – аспірант Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Лазорко Ольга Валеріївна – доктор психологічних наук, доцент кафедри загальної і соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Лапіна Марина Дмитрівна – старший викладач кафедри соціології та соціальної роботи Державного вищого навчального закладу «Приазовський державний технічний університет».

Майструк Вікторія Миколаївна – аспірант Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Мартинюк Ірина Анатоліївна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи і психології Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Мельник Юлія Сергіївна – аспірант Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Мойсієнко Ярослав Вікторович – аспірант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

Нікітчук Уляна Ігорівна – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології та педагогіки Національного університету «Острозька академія».

Пасічник Ігор Демидович – доктор психологічних наук, професор кафедри психолого-педагогічних дисциплін, ректор Національного університету «Острозька академія», академік Міжнародної слов'янської академії наук та АН ВШ України.

Петровська Інга Ростиславівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Львівського національного університету імені І. Франка.

Савелюк Наталія Михайлівна – докторант Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка.

Савченко Олена Вячеславівна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри педагогіки та психології Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.

Тимош Юлія Володимирівна – аспірант Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Ярощук Маріанна Володимирівна – аспірант Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

ПАМ'ЯТКА АВТОРОВІ

«Психологічні перспективи» ISSN 2227-1376 (Print); ISSN 2308-3743 (Online) – рецензований періодичний науковий часопис, включений до міжнародних наукометричних баз, а також до затвердженого МОН переліку наукових фахових видань України, у яких можуть друкуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора чи кандидата психологічних наук.

Вимоги до оригіналів статей, поданих до наукового часопису «Психологічні перспективи»

Стаття повинна відповідати тематиці журналу й сучасному стану науки, мати актуальність, не бути опублікованою раніше чи поданою до публікації в інших наукових журналах України та світу. Автор роботи відповідає за достовірність викладеного матеріалу, відсутність плагіату й коректність висновків, правильне цитування наукових джерел і покликання на них.

Матеріал розглядає редакційна колегія відповідного розділу журналу, а також два анонімні рецензенти. Після схвального відгуку з їхнього боку редакція приймає остаточне рішення про публікацію статті, про що повідомлятиметься авторові.

Повний обсяг статті разом із трьома анотаціями – 12 сторінок (0,5 авт. арк., не більше 3 тис. слів).

До редколегії збірника потрібно подати:

1) один роздрукований текст статті українською мовою з підписом автора: формат А4, відстань між рядками – 1,5 інтервали, кегль 14, гарнітура Times New Roman; поля: ліворуч, угорі, внизу – 2,5 см, праворуч – 1 см; абзац – п'ять знаків;

сторінки статті мають бути пронумеровані;

не використовувати переносів;

дробові числа подавати через кому (напр. 0,105), а не через крапку;

формули: розмір шрифту – 11, великий індекс – 8, маленький індекс – 5, великий символ – 14, маленький символ – 11 пт;

таблиці, рисунки, малюнки повинні мати нумерацію й назву;

ілюстративний матеріал подавати в тексті, підписи набирати курсивом; рисунок, виконаний засобами MS Word, згрупувати як один об'єкт.

Список літератури оформляти за такими нормами:

якщо джерело опубліковано українською чи російською мовою (або іншими кирилическими мовами), у списку літератури його потрібно подати **кирилицею та обов'язково нижче продублювати латинськими літерами з англійським перекладом праці у квадратних дужках**, наприклад:

1. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский. – Москва : Лабиринт, 2001. – 368 с.

Vygotskii L. Myshleniie i rech [Thinking and Speech] / L. Vygotskii. – Moskwa : Labirint, 2001. – 368 p.;

2. Кравчук С. Теоретична модель інтелекту / С. Кравчук // Психологічні перспективи. – 2006. – № 18. – С. 222–230.

Kravchuk S. Teoretychna model intelektu [Theoretical model of intelligence] / S. Kravchuk // Psykhologichni perspektyvy. – 2006. – № 18. – P. 222–230;

цитувати не більше 10-ти джерел, в оглядах – до 30-ти; на кожну позицію в списку літератури має бути посилання в тексті статті;

посилаючися на статтю, у списку літератури обов'язково вказувати її авторів, назву, джерело видання, рік, випуск (число), сторінки; на книгу загалом – авторів, назву (і жанр), місце видання, видавництво, рік і кількість сторінок; на інтернет-видання – джерело та дату використання;

посилання слід робити так: якщо мається на увазі джерело загалом [3] у випадку цитування із зазначенням номера сторінки [3, с. 25];

2) файл статті та додатково файли ілюстрацій (на дискеті, диску чи електронною поштою); у форматі Windows, версії текстового редактора MS Word; для ілюстрацій – формат JPG, роздільна здатність – 300 dpi;

3) відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові; учене звання, посада місце роботи (установа, підрозділ) автора; адреса; електронна пошта; телефон.

Структура статті:

- 1) УДК, рядком нижче – прізвище, ініціали автора;
- 2) назва статті (великими літерами);
- 3) резюме українською мовою (200–250 слів) (10 кегль);
- 4) ключові слова українською мовою (5–7 слів) (10 кегль);
- 5) прізвище, ініціали автора англійською мовою (10 кегль);
- 6) назва статті англійською мовою (10 кегль);
- 7) резюме англійською мовою (200–250 слів) (10 кегль);
- 8) ключові слова англійською мовою (10 кегль);
- 9) прізвище, ініціали автора російською мовою (10 кегль);
- 10) назва статті російською мовою (10 кегль);
- 11) резюме російською мовою (200–250 слів) (10 кегль);
- 12) ключові слова російською мовою (10 кегль);
- 13) постановка наукової проблеми та її значення;
- 14) аналіз останніх досліджень цієї проблеми;
- 15) формулювання мети та завдань статті;
- 16) методи та методики;
- 17) виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження;
- 18) висновки й перспективи подальших досліджень;
- 19) література (на кожну позицію є посилання в статті), примітки, джерела ілюстративного матеріалу, список нестандартних скорочень;
- 20) ел. адреса для листування, телефон (публікується за бажанням автора).

Кошти за публікацію потрібно перерахувати через банк на р/р 31259203201912, МФО 803014, банк ГУДКСУ у Волинській обл., код 02125102 (одержувач – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки), указавши прізвище, ім'я, по батькові. Квитанцію надсилаєте до головного редактора поштою разом зі статтею (Л. В. Засекіній, кафедра загальної та соціальної психології, просп. Волі, 13, м. Луцьк, 43025) або за електронною адресою: psyprojournal@gmail.com

* Оригінальні версії статей публікуватимуться у відкритому доступі на сайті журналу <http://psychoprospects.eenu.edu.ua>

GUIDELINES FOR AUTHORS

Psychological Prospects ISSN 2227-1376 (Print); ISSN 2308-3743 (Online) is a peer-reviewed scholarly periodical indexed and listed in international databases in the field of social sciences, approved by the Ministry of Education and Science as a specialized journal where the results of the theses for obtaining the degrees of Doctor and Candidate of psychological sciences can be published.

The editorial board of Psychological Prospects Journal invites you to send your paper for publishing in the Journal. The editorial board will review the papers and inform the author(s) about any decision. The editorial board will be responsible for the publication reserving the right of requesting the author(s) for modifications.

Only original (never published before or submitted to any other journal for reviewing) papers in Ukrainian, Russian and English are accepted. The originals must meet the following requirements:

FORMAT/LENGTH

The original must be in version similar or higher than Word 97. The recommended length is 12 pages (max 3,000 words) including references, printed on A4 paper format, with 2,5 cm for upper, lower and left margins, 1 cm for right margins, observing 1,5 space between lines and with Times new roman font type, with a 14 point body.

TITLE-AUTHOR'S IDENTIFICATION

The first page must include author(s) name and affiliation. It should be written in bold, centered, times new roman, 14 point body, e. g. Larysa Zasiakina, Head of General and Social Psychology Department, Lesya Ukrainka East European National University, e-mail: l_zasiakina@ukr.net

ABSTRACT/KEY WORDS

Each paper should include brief abstracts in Ukrainian, Russian and English which should contain 200–250 words preceded by the author's family and given names, title of the article (in the respective language). The three abstracts should be written in italics with a 10 point body. Also 5–7 key words should be included at the end of each of them.

TEXT

Quotations in the text should be as follows: According to Gilberg, Warr [1; 3], where 1 and 3 means the first and the third position in the literature, while [1, 3] means the first position in the literature and number of page with quotation. Comments and notes should be included in footnotes. Any examples should be numbered consecutively with Arabic numerals. No images or illustrations should be inserted. The article should contain the following parts: background of the problem; objectives; procedure of the research; methods and test materials; conclusion.

REFERENCES

References should come at the end of the paper. They should be written with a 14 point body and in alphabetic order. The Ukrainian and Russian references should be written originally, then transcribed in Latin italicized letters and translated below, e. g:

1. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский. – Москва : Лабиринт, 2001. – 368 с.
Vygotskii L. Myshleniie i rech [Thinking and Speech] / L. Vygotskii. – Moskwa : Labirint, 2001. – 368 p.;
2. Кравчук С. Теоретична модель інтелекту / С. Кравчук // Психологічні перспективи. – 2006. – № 18. – С. 222–230.
Kravchuk S. Teoretychna model intelektu [Theoretical model of intelligence] / S. Kravchuk // Psykhologiczni perspektyvy. – 2006. – No 18. – P. 222–230;

The papers should be sent to the E-mail: psyprojournal@gmail.com

All papers will be published in open access on the Journal site:
<http://psychoprospects.eenu.edu.ua>

Д л я н о т а т о к

Наукове видання

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ
PSYCHOLOGICAL PROSPECTS

ВИПУСК 30 ISSUE 30

Редактор і коректор: Г. О. Дробот
Технічний редактор: Л. М. Козлюк

Формат 60×84¹/₁₆. Обсяг 12,31 ум. друк. арк., 12,55 обл.-вид. арк. Наклад 100 пр. Зам. 110.
Редакція і видавець – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
(43025, Луцьк, просп. Волі, 13).

Виготовлювач – Вежа-Друк (м. Луцьк, вул. Винниченка, 14, тел. 29-90-65).

Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України

ДК № 4607 від 30.08.2013 р.